יואל מסטבים

ורשה 1939

יואל מסטבוים

וְרִשָׁה 1939

ספר הזכרון

תרגם יעקב קויפסן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הועד להוצאת כתבי יואל מסטבוים תל־אביב

כל הזכויות שמורות

דפוס עזריאל, תל־אביב

988

הפרקים בספר

	עמוד		עמוד
נוסח וארשה	1	5 רופאים ופציינט אחד	107
משהו על הזעם	5	האכסניה השלישית	103
וארשה על סמטאותיה	12	אברהם פודלישבסקי	107
*) „בלילה כשוק הישן"	27	בחוג המשפחה	124
ד. פרישמן על היונקרים	30	שעת נעילה	128
הלל צייטלין	35	סלומצקה 13 ומ. מ. הורביץ	133
*) האב והבן	40	ליד בנין הסיים	138
פרופ. שור נפרד מוארשה	44	במשרד הא"י	143
*) מאיר בלבן	47	קרמליצקי 23	148
יצחק שיפר	49	„תרבות"	157
יצחק כצנלסון	53	ציש"א	160
א. אינהורן איש העודף	57	*) נשף טשרניחובסקי	162
נח פרילוצקי	61	המועדון ע"ש גרוסר	164
ד"ר גוטליב	64	התזמרת הסימפונית	167
*) שמעון הורונטשיק	67	קיפניס־זליגפלד	171
הרשלי המשורר העממי	70	המוסיקאי שניאור	174
טשרניקוב ויאשונסקי	74	*) אנשי התיאטרון	176
ד"ר מיליקובסקי	77	רשימות קצרות	184
ש. סטופניצקי	79	פרידה מעם סופרים	188
צייטלין, שטרן, גילברט	81	1 בספטמבר והילדים	192
בית הקברות היהודי	86	מה עשו „המתוקנים" שכהם ?	196
*) פרופיסור גליצנשטין	89	פסיעות ראשונות אל הגיטו	201
נומברג	90	כלולות	206
צבי פרילוצקי	94	„שעשועי עונג" (לתומס מאן)	212
י. מ. ויסנברג	97		

*) פרקים אלה וכן חלק מהפרק אנשי התיאטרון „קמינסקה" לא תרגם י. ק.

נוסח ורשה

(סקירה)

ישנם דברים בחיים, שלא במידה ובמשקל יוקחו, שכל עצמם אינו אלא ענין שבמופלא. בזאת אהגה כל עת ירחף לנגד עיני הפרק „ורשה על יושביה".

וכי מה, למשל, נדע לספר על אנשי ה„נסתר" שבשנת 1905, שכל שעה מחייהם לא היתה דומה לחברתה, וכמו כן מה מופלאה היא פרשת 1939 בוארשה העיר. רפי אונים ורכי לב מתמול שלשום נתגלו כגבורי היום. תשושים ומלאי ימים נתחדשו בכוח עלומים. תוהים ונבוכים ביום צרה מהרגיל הפכו והיו, עם בוא השואה, למגינים ועומדים בשער ושופכי סוללות. ובני אדם שמאז ומתמיד הי נדעים כשומרי נפשם, כאיסטניסים מהמהדרים, היו ראשונים למתאבדים.

כי על כן חידה הוא האדם. ולעולם הוה זהיר במשפטך. לפי שביום מן הימים, ובשעה אחרונה, עלול הוא לעשות מעשה שיסתור את כל דעותיך עליו.

•

אנו חיים בתקופה, בה מאורעות רחפים מאורעות כגלי ים זועף, ותאריכים ומספרים, השערות וחישובים באים זה בזה והם נשחקים, נמוגים ומתבדים, וחוזרים ומתגלים ומתנפחים ובסופם יהיו שוב לאבק פורח.

הנדע ידוע מה רב ועצום החורבן? ומי חכם ורוחו עמו להשיג נכונה את השואה? והיש מילה בפינו, אם יש מענה? לפי שעה נטל עלינו לקרוע לבבנו עם כסותנו גם יחד ולתנות תוקף קינתנו על אדם שטורף וכלה בידי אדם. הקללה ט ר ם באה לעולם. הגמיל פרי הקללה ט ר ם הוחל בו. ונשתיירו לנו לפליטה הרהורי תוגה וזעם, הרהורים וזכרונות.

ובגשתי לכתיבת הספר נתפעמה לנגד עיני מגילת הימים ואמרתי, אין טוב לו לאדם אלא להאסר בעבותים של עבר רחוק וקרוב ולשזור קרני אור וחום עם הללו שאתם טיפח עלומיו ולידם ארג מסכת חיים. אשקע במחשכי ליל ואאחז בשבולת נוגה ובעדה וממנה אפליג אל מחיצתם של אישים שככה הרבו אורה וששונה, גדולת ועזוזה של העיר, עיר ואם בישראל, אל חברות ומוסדות שכל עצמם נימי חיים רוטטים, אל זו פינת היסוד — הקהלה היהודית בוארשה, שדמות דיוקנה סבל ואושר, עושר ועוני, — מהם לי מעט מזעיר של צרי הנוחם, מהם לי כיסופים לנקם וישלם, לאור חדש על עולמנו יאיר.

וארשה, המרכז הגדול של סוחרים, בעלי בתים, אומנים, חנונים ורוכלים, פסיפס של לומדי תורה, חסידים אנשי מעשה, ואילי ממון, נדיבים בעלי שאר רוח עם מתבדלים, מתנכרים ומתכחשים, פשוטי עם ואביוני אדם שבזהב יסולאו עם קלים וקוצים, — אי יד אמן תצייר התמונה בשלמותה? וארשה — מרחשת מזהירה של תנועות צבוריות, לאומיות ומדיניות, ערש תנועת הפועלים היהודיים על פלגותיהם, „בונד", „פועלי ציון" ודכוותם. וארשה על אלפי בתי האולפן, מאות בתי הכנסת וה„שטיבלאך", על התנועה הציונית השגיבה ובנותיה ארגוני הנוער, וארשה משגב ה„תרבות", „החלוץ" וההכשרה שבתוכה ושמחוצה לה, בפרווריה ועיירותיה שבתחומה ושבגבולין קרובים ורחוקים, — אי יד חרוצים תכתוב ותספר לדור חינה וקסמה, גינוני רחובותיה, מבואותיה, וסמטאותיה, רזי החיים שבחצר ובבית, בבתי המידות שבמרומי עיר ובעליות ובמרתפים שבקצוי הכרך?

וארשה על ה„שטיבלאך" שלה — „שטיבלאך" של חסידים לאו דוקא. בסקרי כעת את וארשה על חייה הצבוריים המדיניים אראה דיוקנאות של „רבי" ותלמידים בכל עבר ופינה. בכל אשה תפנה, ימינה או שמאלה, שם תורה ושיטה של קברניטי תנועה. זרם — עם המוני חסידים ומעריצים המקנאים קנאת רבותיהם. אין כאן המקום למנות מספר ליוצרי הזרמים, השיטות, שמות לעשרית יתנוססו ברוב פאר והדר בדברי ימיה של וארשה הצבורית שבראשית מאתנו. ומרובים הם ראשי צבור מפורסמים למחצה שזכות יתר גם להם בעיצוב דמותה של וארשה היהודית. אצטמצם רק בשטה ובמסגרת אישים המושכים בעט סופרים, אישים אותם אני מעלה לזכרון בספרי זה.

וארשה על סופריה, עתונאיה ואמניה. הללו לא מן השמים נפלו. היתה להם ראשית, מקור, צנור — נחום סוקולוב ו„הצפירה", זיו והדר שלא כבה נרם לעולם, סוקולוב הקברניט, רב־מג, המאור הגדול, הגלובוס — כהגדרתו של פרישמן — הימנו נטויה משוכה השלשלת.

והיו רגילים לומר: דור של סופרים ועתונאים יכיל שהיה קם לה לוארשה גם אילולא קדמו להם סוקולוב או פרץ. ברם חסרים היינו כמה מלשדה וחיוניותה של מלאכת הקולמוס, בעיקר היינו חסרים כוח תנופה יהודי ואירופי כאחד.

ועניו רבי ותלמיד ברור ומפורש ביותר לגבי הספרות. כאן תחומים וציונים קבועים כבמסמרות, איש על דגלו ועל מחנהו. סופר סתם, ותיק או חדש, שלא הסתופף בצילו של אילן גדול, שלא נשתייך ל„חדר" זה או אחר, לא ידעה ולא הכירה וארשה.

וארשה לא זו בלבד ששמשה כוח חי ופורה לדור יוצרים צעירים, אלא היתה גם מקום סעד ותקון לאבותיה של הספרות גופם. חוגי מנדלי, פינות ביאליק, ספריות שלום עליכם, כועדני אחד העם, ואגודות ובתי ועד לשמם של פרץ, פרישמן, אש, שניאור, שיסדם במטרופולין ומצודתם עד לערי השדה קרובות ורחוקות הגיעה, — אלה סעדו, עודדו והעשירו את הספרות על נושאיה.

לא כאן המקום להרחיב את הדיבור על כך. אזכירה נא את ענין התיאטרון. ש. אנסקי נכסף לראות לראשונה הצגת „הדבוק" אך ורק בוארשה, וטעמו ונימוקו עמו. כאן — אמר — אין סכנת כשלון סכנה. אחד יהא פוגם, יהא השני מתקן, זה ידרוש לגנאי יבוא אחר וידרוש לשבח, בוארשה אחד אוסר ושני מתיר. הרי זו עיר כל־בה, עתירת נוסחאות ושפע ברכות בה.

וככה צצו ורבו נוסחאות על גבי נוסחאות.

נוסח וארשה? יש נוסח וילנה, נוסח אודיסה, אך לא נוסח וארשה. כמוה כים גועש, כגלים סואנים כן החיים שבוארשה סאנו בעוז, ונוסחאות התגעשו בתוכה כבמערבולת.

לא באקראי הריני קושר את דברי אלה אל „וארשה 1939". אלה שלא ראו במו עיניהם את החורבן סוברים בטעות כי לעומת סופה הטראגי של וארשה היתה שנת 1939 אידיליה. ברם אלה שטעמו בגופם מקצת מן השואה ראו בעליל מות והרס מהחל ועד כלה. כחיה רעה המשתערת על טרפה כן נחרץ מלכתחילה גורלם של יהודי וארשה. היו רק רגעי אתנחתא, כדרכה של חיה רעה, על מנת לכוון יפה את מעשה הטרף, במלאכת ההשמדה הוחל, בעצם, עוד בימים הראשונים.

וככה התחילה קורסת ניפלת עיר הנוסחאות יחד עם מפלת הבתים והאנשים. במשך ימים, או — יותר נכון — שעות, פנה הודה וזיוה של עיר רבתי כלילת חיים. כל שתמול היה עטור חן של חכמה היה היום כעלוב וחסר דעת, כל גוי ועושר — דל וריק. אמיצים ותקיפים משוללי חוק ותוחלת, משטר וקבע הפכו הפקרות ותוהו ובוהו.

ומלים מספר אל הענין. בספרי זה נמנעתי מליתן ציור של סבל ואסון מהחמרי בלבד. ציור זה ניתן בשפע בספרי „ 60 יום בפולין של היטלר". הקדשתי בזה דברי לענינים צדדיים, כגון „שעשועי ענג"; „כלולות"; „הרעים והטובים", „פסיעות ראשונות אל הגיטו". בעיקר חפצתי להציג ציון לבני אדם — מנהיגים, סופרים ואמנים, אותם שראיתי פא"פ בימי „האידיליה" של 1939, עת עמדו לעקור מהעיר או להשאר בה, שהתעתדו לנוס על אף הסכנות הכרוכות במנוסה, — כל אותם שנמצאו בתוך השואה, אך רוחם עמם, ואף נתחשלה.

ובזאת אפתח דפי הספר שחותם „יזכור" טבוע בו.

ויהיו נא דברי כפטר זעם כלפי מתבלים ו ש א נ נ י ם גם יחד...

ועד הכי — משהו מחביוני הלב.

משהו על הזעם

אל האדמה.

ידעתי, אדמה שלי, כי מאז ועד עתה יכתירוך ביקר. משוררים אליך ישוררו, ציירים אותך יפארו, ועוד בטרם היות משוררים וציירים בעולם רבו הנביאים שחזו לך הנצח וההוד ושלוה אין קץ, תנובתך עדי עד וחיים עלי אדמות לא פחם, „ושעשע יונק על חור פתן" בנקיקי סלעיך והריך.

ידעתי כי אחת שאלתך מאז ומעולם לא לראות דמות הנחש במשפחת אנוש, אלא שעם זאת חדר הנחש לתוך חיי אדם וחוה להעכירם והיו תוצאותיו קין הרוצח הנצחי, שאת קללתו הפך והיתה לברכה. קין באדמה רצתה נפשו, ירק עשב, נחלת אבות, והריהו בא ובוזז, אחת ולא אחרת „המטרה הקדושה" — הרצח. והוא חי וקים, ושמו הולך לפניו, ולמען הנציח המעש וההגיון שבו יצר והכין לו בית דין של צדק, וחכמי בית הדין גזרו אומר: קודם כל — הצדק, ואין צדק בא לעולם אלא אם כן קדם לו הרצח. רצח — זה הצדק.

וכבה מהלכים להם על פני האדמה כל התליונים למיניהם, תליונים שרובצת עליהם קללת עולם, זו ברכתם, ובידיהם המאזנים, רצח מכאן וצדק מכאן, זה כנגד זה שקול.

אך יש אשר יהיה חמסי עליך, אדמה. לפני ימים רבים, רבים מאד היית דורשת הרעה לגנאי, גם חיית גומלת גמול לעושיה. לא אזכיר את דור המבול. המבול? היה חלומך המופשט, לשטוף הטובים עם הרעים, לכלות הכל? אז עדיין בחיתוליך, במערומיך היית, בושה ותמה בעולך רך, ופשרות לא ידעת, ותחומים לא הכרת. ברם לאחר מכן, עת גדלת ובגרת, הגעת עד אפס קצה של ידיעת התכלית, של הבחנה והבדלה, אז אנשי סדום ובני קורח כמעלליהם הם דנת, ובמאמר פיך נבדלו הטובים מעדת החטאים, וצר, צר מאד, אם אדמה כי לא בא ולא היה המשך לאותה הבחנה דקה, ובמקומה היה טשטוש תחומים, ויש אשר הטובים נספים עם הרעים, ויש — וזו רעה חולה בכל הדורות ודור אחרון הגדיל? — ונספים רק הטובים.

מפקידה לפקידה תרעש ותחול הארץ בפנותיה השונות. הנה כברת ארץ חלכה אי שם בסין, בהודו. האדמה פצתה פיה ובלעה חיים — את מי? לא אנשי סדום, ולא בני קורח, — בני אדם חלכאים, עובדי אדמה נשכחים ונעזבים, הם ונשיהם וטפם, יצורי אל נעדרי כוח התנגדות ומגן, טובים בתכלית, — הם נבלעו חיים, ואין פוצה פה ומצפצף, ומידת הדין נוצחת וששה אלי גיא... ובמקום אחר, שם כארבה פשטו מזי רעב לחפור מטמונות של זהב, נבקעה האדמה וקברה חיים מאות ואלפים, נספו לא אלה אשר למענם הזהב יעוד, למענם האושר בא לעולם, לא. נספו העבדים, עבדיהם, שכיריהם של רודפי תענוגות — כאן, אם אדמה, בבואה וצל של אותו צדק נצחי.

ועומד אני, אדם שיסודו מעפר וסופו לעפר, ותוהה מר: הה, אם אדמה, עד אנה, עד מתי תזנחי הסגולה הקדומה שכבר היתה לעולמים לגמול הגמול

רק לרשעים בלבד? עד מתי לא תאמרי לתהומות: די! דיינו בשלומים לטובים, הגיעה, הוי, הגיעה העת לבוא חשבון עם ה ר ע י ם!

בין פרעה לטיבטון.

מה שם אקרא ואכנה לכל מה שראו עיני בעירותיך וכפריך, פולין השדודה! ראה ראיתי שם אדם שנברא בצלם, כביכול, אדם שזרועו לו נסה, ורגל לו נאוה, ופה לו — לוע לזלול ולכלות, — מה לי דור המבול, מה לי דור הפלגה, הללו כאין וכאפס לעומת זה היצור, ברוך מקשה. מה יסודו, שרישו, גזעו — הג'ונגול, ואולי קדם זה לכל ג'ונגול? משיחת ימי בראשית. ראה ראיתיו נוגש בזקנים ובנערים, רודף באף וסוחף בחימה מבועתים ותישושים אל בנינים שעמדו כמפולת, לפנות עיים וגלים של משכנותיהם הם, ראיתי הקרבנות השחים ומטים ונאנקים. רגע אמרתי — הנה קפיצת הזמן, הנה אל דורו של פרעה הנעתי. אך צא וראה מה בין הטיבטון לבין פרעה. זה הטיבטון אחרת, לגמרי אחרת, עמדו. ההוא פרעה גרם עבדות לשם עבדות, בפיתום ורעמסס חשקה נפשו, ולא מצא בונים טובים מבני ישראל. ואילו זה הטיבטון לא די לו בעבדות סתם. רצונו עז לראותנו כורעים ונופלים ולרדת שחת קמעא קמעא, ועינינו ר ו א ו ת אבדננו וכלות, והוא עד חצי תאותו טרם הגיע, תאותו השלמה לראותנו היצור שנברא למענה של המלכודת, העכבר שאחת תועדתו להלכד, אלא שהדבר ב י ד ו של הטיבטון כיצד ואימתי תסגור עליו המלכודת, אם כחתף, אם בשהיות. אז בימים הראשונים לרעה העכורה ראו עיני דמות זו החיה הרעה שאחת תועדתה לשקענו בתהום של פחדים וסכנות בלתי פוסקים, פחד, אימה, סכנה, מוקש — תמיד, תמיד להיות נתון ברשת אימים, להתמיד בתמוטות הנפש, בנפילת הרוח, עד — עד ישבע הטיבטון ויפנה ויתור לו אחרי שעשועים אחרים חדשים לבקרים.

ואחת תפילתי:

תפצה האדמה את פיה ותבלע מתחת שמי השמים כל הדורות בהם צצו וגדלו ורבו הקופים והנחשים למיניהם, אלה ששמשו קן ומחצבת לזה הטיבטוני שראו עיני אז בימים הראשונים, עת רק הטיל הארס לראשונה.

לחשבון הבאות.

החשבון עם הטיבטון לא יוכל להעשות על ידי ועדות מועדות שונות — פוליטיות, כלכליות, או ועדות ענשים, ועדות לחקר ושפור דרכי החנוך וכיוצא באלה. כאן לנו ענין עם עדה גדולה של חולים אשר כמחנה מצורעים ייכלא ויסוגר ויבודד מתבל ומלואה, מין בית חולים של נגועים, שזמן רב יטפלו בהם מומחים ויחקרו וימצאו יסוד ושורש לזו הרשעה שלא היה ואין כדוגמתה בכל הדורות ובכל הזמנים. רופאי נפש האדם יחקרו למצוא סיבה ועילה לזו התחלואה המזוהמת, סוציולוגים ישנסו מתניהם וייבשו קיסד מוחם ביגעם למצוא אותות וסמנים ומקורות ראשונים למן אדם הראשון ולדעת היכן נעוץ שורשו של זה האסון שבאסונות, וביחד יטכסו עצות וינחשו היש תרופה לזו הצרעת שדבקה באותה כנופית חמסנים, או שאבד סברם ובטל סיכויים וסופם מרבץ עולמים בבית משוגעים עדי הסתאבם והשתלחם לעואזל. כי רבות רבות יוטל על חולשי עמים ומדינות בבאות לטפל ולערוך החשבון עם הטיבטון ולאפשר לאחר מכן לגשת אל עיקר העיקרים, בנין ההריסות ויצירת עולם חדש טהור מזוהמתו של הטיבטון. ואחת ולתמיד ייאלצו מאשרי הדור ומדריכיו בבאות לגלות הלוט מזו החידה הסתומה והכאובה, מהיכן נתגלגל ובא זה שהתימר

להורות הדרך ולהכון לקראת „האדם העליון" והפך בינתים והיה ליונקר האכזר המטיף למרחצאות־דמים לפי שיטות משיטות שונות ולפני תורת הסאדיזמום הצרופה, ומהו המעין ממנו שאבו נושאי דגל התרבות לנקר ולהכות עולם בסנוורים ולהתנבאות בשחץ אין סוף ובתום אויבי מקהה כל רגש על זו ההנחה שאליה סגדו לאומים ומדינות, כי זו האדץ, ארץ הטיבטונים מקור לתרבות היא וממנה יראו ויעשו אחרים לרוחתם ולישועתם של כל בני תמותה. וכיצד ובאיזו סגולה של חיה רעה מתחפשת הצלחת הטיבטון לשים על פניו מסוה עדי עד ולהרעיף אחוה וריעות מיכנית בשעה שהשטן השתרר בו בכל רמח אבריו ושסה גידיו. ושמא — שמא אין זו מכה גרמנית בלבד ועיקר, שמא עסק לנו בכאן עם ציביליזציה מושלת בכפה מדור דור, שאחת תעודתה להדיח לשעה, תמיד לשעה, את האורנגאוטנג, עד עת מצוא, ובינתים, עד כה וכה, בין דם לדם, בין שלטון אימים של רצח למשנהו, בהפסקה שבין מערכה למערכה שבמחזה האימים הכלל עולמי, לשחק את המשחק הקל של תורה ואורה, של צדק ודרור, בחינת ישחקו הנערים — אכן, מי יודע, שמא בכל זאת אין כאן הטיבטון האשם מספר אלף, שמא הוא בכל זאת רק זה „האיש התם והישר" שלא נתעה ולא נואל להתחפש כראוי ונכשל יותר מאחרים בהתגלות פזיזה, והוא אינו אלא שליח צבור, והחטאת היא חטאת הצבור, ואנו רק טועים ושוגים והננו בחינת כל העדה תחטא ועל האחד נקצוף?! — —

שני בעלי תפלה.

שואל אני לנתיבות עולם היש בקרב המין האנושי עוד אחד „איש תמים"? לא אבקשו במחנה האויב, אך רבים, מה רבים הם ידידי, אוהבי — היכן הישרים והתמימים שבהם? אכן שניתי ברואה. לא אחד ישר ותמים בכל אתר ואתר, מרובים הם דורשי טובתי. יש מי שנד לי ועמי הוא בצרה, ויש היושבים ממולי ודוממים כמותי ביגוני, ויש גם שיזילו דמעה מהעין. אלה האחרונים ממש נוגעים עד הלב, ראו עד היכן מידת הרחמים מגיעה. אפס בראותי אותם אראה לפני גם אותה עלמה יעלת חן שעמדה מול המראה ואינסה עצמה לשנות פרצופה. מוניטין יצאו לה לעלמה שכל עצמה מעין של צחוק והוללות, ועתה נטלה על עצמה לאלף פיה גם לבכי. אמר אמרו לה שתורה היא סגולת הבכי כתורת השחוק, וכזה כן זה יש־ללמוד ולדעת... ונזכור נזכרתי בשני בעלי תפלה. האחד כוון עצמו אל מתפללי ותיקין, עת פאתי שחר יאדימו וצפרי רון יעלוסו. השני לא עשה תפלתו קבע. הוא כוון עצמו אל רוח הזמן ורוח המתפללים. עיקר תפילתו — מילול. תפלתו שיגרה, קהיון, טקס של מוכני. שכזה אינו ראוי לשמו. השם בדחן יאה לו... ואצא ואראה בין המון הנדים והבוכים עמי בצרתי — היש תפלה זכה בין אלה? יתכן כי יש אישים במסתרים אחד בדור בעל תפלה נאצל וטהור ואני לא אראנו. שאר הנדים והבוכים רובם ככולם בדחנים הם השורצים בפרלמנטים ובבתי יראה ובראש חוצות —

הוי, אם אדמה, חוסי נא ופצי נא פעם שנית את פיך ובלעי את החטאים והמעוולים יחד עם כל הלומדים נהי, הרחמנים שהם לגועל לי ולכל אשר בשם אנוש יקרא.

הזאב והכבשה.

בבאות ודאי שאחת הדאגות החמורות ביותר תהיה לפתור פתרון מלא זו שאלת עולמים על תחומים שבין זאב וכבשה. ואחת ולתמיד יהיה לגלות הלוט

מעל פני הצדיק והרשע. אנו, בני אברהם יצחק ויעקב, חטאנו, הוי, מה חטאנו באמונה נפרזת בכל מי שקשר כתר צדיק לראשו. אנו, צאצאי שם קצנו באפילת המזרח, כמהה נפשנו לאור חדש ממערב יאיר. כיבדנו והערצנו כל אשר רוח המערב לו. וכל מערב ששמץ מזרח עוד ממוזג בו פסול היה, פיגול. מערב טהור, עד קצה המערב, כזה הלבוש והפאר ויסוד ועיקר לבן המזרח. ואל המערב הבאנו והפצנו תורתנו ,והמאור שבה במערב יצורף ויטוהר ויבושם, „וגר זאב עם כבש", היכן הסרסור לזו האידיליה — במערב. עתה נראה מה קסם קסם לנו המערב, עתה נדע כי רק משחק של כבשה היינו בממלכת הזאב, ובבאות יש לתקן המעוות. לא עוד כבשה נהיה, באשר גלוי וידוע יהיה מיהו ומהו הזאב. לא עוד חית פחדים שכל אשר מסביב ומקרוב לה מארב, מערת פריצים, וכל הגיגה יומם ולילה המגן. לא עוד יוליכו את הכבשה שלל אחרי מקסם המערב שכולו תהום של רמיה. שלום־עד בל יכון עד לא תיקרע זו פורפורית תככים מעל הזאב והכבשה. חיים שלמים בל יהיו בעולם זולתי שילומים לזאב ולכבשה גם יחד.

על הזעם.

שיר השירים שלי הוא שיר הזעם. ואם ישאל השואל איככה אחבב הזעם כחבב אדם ציון וצמח השדה? אשיב בלשון אמי זקנתי, עת הקשיתי על הרבותה ספר לי על רעש אדמה. האדמה — היתה משיבה זקנתי — רבות, רבות בה, אשר ואסון, יגון וששון. כאן תצמיח ותנוב פלאים וכאן תבלע בני אדם תחתם. ולמען הבין ודעת היטב טעמו של הטוב והמתוק יש לטעום הרבה מרירות...

וזו הורתי זקנתי היא גם מורתי להועיל. לקח טוב לי נתנה. למדתי לדעת כי מעט זעם ברכה בו, שורש פורה און איתנים. עז הוא הזעם ורב הטוב המתוק יצא ממנו. בלי כוח זה יליד הזעם חיינו אינם חיים. המדובר לא על זעם שדרכו להזיק, להרוס. זעם כזה, בבוא עתו, יבורך ויקודש בקודש הקדשים אף הוא. רצוני בזעם בשעה זו, עת עדיין ידינו כבולות. יבוא נא הזעם ויחלחל בכל קרבינו ויוליד הכשרון והסגולה, התכונה והיסוד לקומם ההריסות, לעודד נדכאים, להציל פליטים ולבנות בנין עדי עד. במקום שם הזעם שם התנובה, אין פרח בלי סער, אין ימים בלי מים זידונים, ובמקום שם עבי רוח בלי רוח סוערה — בלויי סחבות ופנרים מתים יפים מהם. זה הזעם קדוש ונורא הוא המנחמני ביגוני, הוא הליח והחומר לבנין. בלי יסוד התוסס אין ליכוד, וכל חומר שאינו מחמיר לא יצלח לכל דבר, הזעם הוא המדבק והמלכד, המפרה והמשגשג — בלעדיו יהיה הכל לאבק פורח.

מזעם לקינות.

הזעם, זו הסגולה הנעלה להניב עין וכל ציון ועשב, נחלה היא לנו מימים מקדם, מימי אור כשדים, עת אברהם הביא בליה על אליהי אביו וישפך חמתו על כל הגויים אשר לא ידעו ולא קראו בשמו של אל אחד ומיוחד. הזעם הוא פרי היצירה המונוטיאיסטית הגדולה, זו שנזרה ואמרה כי אין שלמות בעולם בלי הבריה התיכון של האידיאה הנשגבה ששמה צדק. ואין צדק לחובקי ידים ושאננים. צדק הוא המלט לשלם והשומר מפני פגם ובקע. צדק הוא כוח רוממי של אומה, כוח התנגדות כלפי שוטנים ומהרסים. בלי זה אין חיי אומה קרויים חיים. אומה שחותמה צדק הביאה לעולם רועים מרדנים ומהפכנים, רועים שיסודם שלוה וחייהם סערה, עצם היותם מצניעי לכת ומעשיהם בחינת חיל ורעדה יאחזון,

שומעי קול אלוה ממעל — קול דממה דקה — וחרב פיפיות בגרונם, וקולם הוקד מסוף עולם ועוד סופו: מי שבוסר ומועל בצדק ירדפהו ויכלהו הזעם, זעם האומה ואלהיה. וגזרה זו יצאה לא רק על בניה בוניה של האומה, היא חלה מאז ומעולם על כל ברואי עולם. אפס כל ברואי עולם אטמו אזניהם וטחו עיניהם ואל צו הצדק לא שעו ובזעם לא האמינו. ומשנפקחו העינים לראות לקחו שמיץ דבר נזדעזעו רגע קט, ואחר חדלו. וחזרו לסורם, והוסיפו חטא על פשע, ובדקו ומצאו שרש האימים, תפלצת הזעם, וכינוה בשם — זו היהדות העולמית, זה נגע התבל, זו קללת הדורות. וכל אשר נשמה באפו מצוה עליו לעקרה מן השרש, והחלו הרדיפות, ונוצרו ספרי החוקים כולם שחוט השני שלהם מעולם ועד עולם הבה נתחכמה, והזעם הגדול והנורא נתכנף ונתממסם ונתגלגל והפך לקינות —

ושבתי וראיתי כי אף הקינות אינן ים של דמעות גרידא. דפדפתי בכל המגילות וספרי הקינה ומצאתי כי אין הדמעות באות לשמן, אף אלה הדמעות מרובה בהן אש הקנאות והנקמות, ולא המקוננים הקדומים בלבד, אפילו משוררי הקינה מהזמן החדש נתנה בדמעתם יותר משנתנו ממלבי רברבן ור' יהודה הלוי וביאליק הם מופת ודוגמא לכך.

בקינות בכל הדורות שיסודן הזעם כשירי הזעם לשמם מאז ועד עתה הם הם שהציתו שלהבתיה ברוחו של כל גבור מרדן ומחולל מהפכה מעולם ועד עולם, הזעם הוא עמוד האש המוליך אותנו מימי האבות הקדמונים דרך נתיבות העינויים וקדוש השם ועד למלחמת מגן ותנופה שבזמן הזה.

ועומד אני ותוהה: מה חסרים אנו כיום הזה — דמעה? לא, דיינו דמעות. חסרים אנו אותו כוח דינמי הפורץ ובוקע שחקים, אותו כוח גנוז בחובו של אדם עת יפגעו ויחללו היקר והקדוש לו, עת יהין השטן לנגוע בבבת עינו. ואם תאמר: אנו המעט — מעטים היו תמיד כל טובי בנינו מקדשי השם ומורדי הדורות. אין מעצור להושיע ברב או במעט.

אז קול כאוב יענני:

כשלנו, תששנו, קטונו, דלונו —

האמנם כן? האמנם לא יהיה הזעם את אשר יהיה בכל הדורות והפך והיה לקינה, סתם קינה?!

אחת אשאלה — היות אחד חלק של עדר, אבר של גוף בריא, חפשי מכל הבדחנים ומוקיוני ג'ן שבעולם כולו, ועיקר העיקרים לחדול היות איש הציקלונות.

מאז ומעולם היינו עם של נוסעים, ואהלים וסוכות אהבנו תמיד. החג שגדולה בה מצות השמחה הוא חג הסוכות. ויסעו ויחנו, ויסעו ויחנו וישוב ויסעו. אין בנסיעה אלא התענוג שבה, נסיעה לשם נסיעה, ואגב כך לבקש מקום מנוח חדש, אושר חדש, עולם חדש. וכל המרבה בנסיעה ומפליג בדרכים הרי זה משובח, כי תכלית הנסיעה — ההפלגה, עוד פרסא ועוד פרסא, ברוב פרסאות הדרת הנוסע, במרחקים קרובה התכלית הנרצה. הייתי אדם מרחיק ראות, חובק ארצות ומדינות בעין חדה — ולא ניחנתי בראית הקרוב. סכנה קרובה, שואה מקרוב תבוא — הבלים, אני וצקלוני, אני ופרסאותי, הלאה, הלאה, ואני מחוץ לסכנה. אני כולי תנועה, כולי מעוף, כל הארץ לי בית נתיבות, כל הדורות וכל הזמנים להטוטים, חלום יעוף. אני אורח פורח, קובע ישיבתי בכל מקום ואיני קבוע בשום מקום, תופש הכל ובידי לא נתפש מאום, רואה הכל ומוכה סנורים, יש עולם ומלואו ואינו משיג כלום. שה תועה, כבשה נידחה — טוב חלקם מחלקי, מכל דרך משובשת השה העלוב אל עדרו יוחזר, ואני במרכז העולם ואין מקום

פנוי ממני, ואני תועה ועלוב, אין חולה ודואג למצוא מקור מחצבתי. לכל היותר נדים לי, ים של רחמים ישטפני ואני כל עצמי, כל תאותי — הפרסאות, גלגול פרסאות. שם במערב רע היום, אין רע. מחר תעבור ממשלת זדון מן הארץ — ואני וצקלוני, אשא עיני אל אירופה, הוי אירופה שלי, ערש שעשועי, שוב תהא לה עדנה ואני שוב אנמא ארץ. יתנו לי אבר ואעופה ואשכון שם כמקדם, אור חדש במערב יאיר, וייסלח ויימחל, מה דהוה הוה, הוי, אירופה, חדשי ימיך כקדם, ואני שוב במרכזך, עד שתכוני בשלוה בת חלוף ותקיאיני ותעשיני שוב לדומן על פני אדמה —

חורבננו חורבנו של העולם.

מי יתנני שה תועה עם תאות הנפש, היות מלא אונים כעז הגדול וכציץ השדה לנוב,

מי יתנני זעם עולה, עין רואה ואזן שומעת,

זעם פורה לנצח נצחים.

ידעתי כי זו הסותנו תמיד תחת כנפי המוסר של אירופה היתה בעוכרינו, היתה זו תחילתה של השואה. רבות בשנים השתוללו על ראשנו המשחק הדופרצופי של „שווי זכיות" עם ניגון הלווי של „בעית היהודים", זה לעומת זה עשו מיטיבינו. והרוחות הרעות היו מנשבות תמיד ממערב, ודוקא משם, ממקומות המחסה, כביכול. וידעתי כי משם תיפתח הרעה.

ידעתי כי מזימת השטן רקמתה מאז ה„אוהב" יותר מהאויב.

והתליין הנאצי הוא שהכין את המלאכה בהשקט ובבטחה, בדעתו נאמנה כי בבוא השעה ויונש השי יהא זה לרצון כל „ישר" באדם, ושוחרי טוב ודורשי צדק ומשפט לא ינועו ולא יזועו, אף לא יתמוטטו מוסדי תבל.

מושב כבוד של אבל, תפילת אשכבה, מאמר פה ופליטת קולמוס לגנותו של הטבח — והכל על מקומו יבוא בשלום.

או אפשר יתרה מזו — לאחר מעשה יתריעו ויבעיתו שבבאות, כלומר אחרי המלחמה יבואו חשבון. או אז ירחשו כפות המאזנים — צדק, צדק תרדוף, הוי, הבו משפט!

אכן משפט יהי. אך מי יעלה לכם המשפט? הרשעים גופם „ימוגו" כחזיון לילה, בניהם של הללו יטענו טענת „אבות אכלו בוסר" וגומר. וכלום יטרחו טרוח ויתורו אחרי אלה שעמדו מנגד ונסתכלו במחזה וגם ברכו על הזבח — אי דיין אמת, בוחן לבבות שלא ייכשל, חלילה, בסילוף ועיוות הדין? ושמא ירהבו עדי מעשה, שרידים סאובים, ויורו על נשותיהם של טיבטוגים שהיו סרוחות על משכבותם בבתיהם של יהודים שדודים וצווחו: הביאו ונזלזלה? —

משפט.

ודאי שיהיה משפט. ודאי יימצאו „עשרה צדיקים" שבזכותם עולם על תלו יעמוד, והם יוציאו משפט, אך — כנגד מי?

משפט כזה נוח לו שלא יבוא משיבוא.

משפט כזה לכשיהיה השם מהתלה נאה לו, מהתלה כשאר מהתלות למן היות אדם על פני האדמה ועד סוף כל הדורות.

ברם אני אחת ידעתי. לכשייסתם הגולל עלי לא יהא זה חורבני אני בלבד — תבל ומלואה תרד עמי שאולה.

עולם חדש ייבנה.

ביסוסו של עולם חדש כיצד?

ראשית כל — ועדות.

ועדה ועדה לכל דבר. ועדה לכלכלה, לבטחון, לריפוי חולים, לתיקון נכים, אלמנות ויתומים. אף יתייגעו למצוא תרופה לזו התחלואה הממאירה ששמה מליצות נאות, כנון המליצות על אהבה, אחוה ורעות.

ברם דבר אחד ייבצר מכל ועדה לעשות, והיא — למצוא סגולה בדוקה להשקיט מצפונו של עולם.

מצפון — היש בכלל כזה בעולם?

יש ויש.

עתים יקרה כזאת בחייו של יחיד. חשבון הנפש ייקרא לזאת.

הרוצה, למשל, עת יתבודד בתא כלאו יחוש זאת. יש ומעל הכתל הכהוי והקודר ירחשו ויבעיתו צללי גופות טבוחות. עינים כבויות תרעפנה שאלה תפלה ויורדת חדרי הלב: למה ומדוע? למה רצחת ואבדת נפש הזולת ואת נפשך אתה?

יומם ולילה ישמע זאת הקריאה. היא תבוא בעצמיו עם פיתו ומימיו, בישכבו ובקומו ובהתלבטו שעות על גבי שעות בתוך ד' אמותיו.

זה המצפון יחרידו, יטלטלו. או אז הרוצח את ראשו יטיח בכותל ויישווע ויתפתל, עדי תיטרף עליו דעתו בקיא וידויו.

זה אשר ליחיד.

ואילו צבור, אומה, אומות, תבל ומלואה?

רוצחים, עושים ומעשים, — אצל מי מהללו המצפון יתעורר?

בקורת, משפט, דיונים על שכר ועונש — ודאי יהיו דברים מעין אלה לאחרי הטבח. אך קודם כל יבררו ויקבעו עיקרי דברים, ייגעו למצוא סיבה ומסובב, חשבון ריוח והפסד. יסקלו חובות, הוצאות טרחה, הוצאות דרך, הוצאות ייצור, ישקלו במאזנים מעלות ומורדות בהונו ואונו של עולם — וסופם יחלקו שלל.

אף לא יהיה אחד מטורף שיזעק: ומשפטו של זה של אלה, שנתנו עם למישהו היכן הוא? ומשפטו של שליח השטן שהשכיל לעשות שליחותו בלא מורך ובלא פחד מפני נקם עינו של עולם לא יקום ולא יהיה?

לא יהיה שואל ומקשה, הואיל וזה יהיה לאחר מעשה.

ברם אז, לכשייסתם עלי הגולל תשקענה כל השמשות ושר הכליון יהא עומד ומנצח ומריע:

אבד עם יתום חלכה ויחד אתו אבד עולם מלא כחש ומרמה, עולם שנידל את השטן ועמד מנגד לזבח, וגם ברך על הזבח —

אלה יהיו הדי זעזועים, זעזועים נוקבים עד התהום, ואיש לא יינקה מזעזועים אלו —

ובחורבני יהא גם חורבנו של עולם.

בעריך ועירותיך פולין אש תפתה מתלקחת, חמת שטנים משתוללת, אבדן, מיתה מנולת יומם ולילה — הבו, אחים, ונשא דברנו, לא דמעה ולא נהי, נשא קולנו בעוז וברון על הזעם, זעם נצחים, על אלה שחללו הזעם, שבזעם חייהם חיו ובזעם חייהם חיו ובזעם את נפשם נפחו.

ורשה על סמטאותיה ופרבריה

בירח דצמבר 1939, עת נסגרו בתים ודירות על מסגר והמונים המונים פשטו ונהרו אל עבר הבוג להמלט על נפשם מצפרני הכובש, ראיתי ברחובה של עיר מחזה אשר לא יימחה מזכרוני לעד: אחד יהודי התשוטט בהול ומבוהל וכל מי שפגש בדרכו עצר ולחש בסודי סודות כי דבר מה טוב נשתייר בביתו — צרור של סחורה גנוז אתו בחדרי חדרים, דברי חפץ מן המובחר ששוים כל נפש, למן שמלת נשים לנוי ועד לאדרת כבוד של זקנים, בגדי ילדים וצעצועים ושאר דברים יקרים מפז — וכל הקודם זכה. וכל מי שמעט זהובים לו בכיסו שמע את הדבר בענין רב, ואצו ובאו לראות את ה„מציאה". שמעתי ובאתי אף אני לראות במחזה. בית־דירה שהיה מלא נתזי זכוכית של זגוגיות חלונות מנופצות, ובקרן־זוית ארון מלא וגדוש סחורה מכל המינים, דברי חפץ אחד יקר מחברו, ובעליהם עומד ומונה שבחם ומשדל ומזרז את הבאים לזכות ב„חצי חנם", מציאה כזו שבאה לידם ממש עבירה להחמיצנה. ראיתי ונזדעזעתי. האין זה אות ומופת לורשה העיר, ורשה בימיה הטובים? צרור סחורות ססגוניות, אחת מעולה ומשובחת מחברתה, בידיו של אדם עם מקלו ותרמילו הנושא עיניו למרחקים, לרוץ, לנוד... כי כן היית עירי ורשה מעודך, מלאה וגדושה צרורות ססגוניות, רחבת ידים ורחבת לב, מבהיקה, סואנת, קלת תנועה וקלת מעש, אך משופעת גם מדות תרומיות, משקל, שיעור קומה, רבת חן ורבת ערך. ובסופו של דבר חסרת יסוד וקבע, הרת סכנות — האדם נושא חייך, אוצר וגונז עשרך מוכן בכל רגע אלי פגע, עיניו נשואות ממנו והלאה, הלאה, למרחקים, לרוץ לנוד —

ורשה, העיר החיננית, מה רבות ויקרות חטיבות החיים היהודיות ששיבצו פניך.

נלבקי!

לא שאונו והמונו של סחר־מכר עיצבו דמותו של רובע יהודים זה, לא חנויות מספר של תשמישי קדושה, נקניקים ובשר מעושן הן פארה של נלבקי. רובע יהודי זה היה גאותה של ורשה היהודית כולה לא בגלל חיי חולין ופרוזה שבו. בסביבת נלבקי היו מדורי דורות מגוריהם של חסידים ראשונים ואנשי מעשה מקרב הקהלה, משם נסתעפו בתי

אב בעלי שם ופרשו מצודתם על שאר רובעים שבעיר, שם בנלבקי ובנותיה מקור מחצבתם של בני הנעורים הציונים והסוציאליסטים ומשם תורה ואורה יצאה להאיר מחשכי מבואות וסימטאות נידחים שבקצוי הכרך. נלבקי ורחובותיה היו יהודיות לא על שום „פינטלי יוד" שבשיגרה בלבד. בנלבקי מצוי הספר העברי החדש והוא עובר לסוחר לא פחות מ„מעשה ביכלעך", וספור חדש ושיר חדש מאת מספר ומשורר ותיק או צעיר נקראים בענין וברטט לא פחות משנקראת שם הגדה של פסח ודכוותה. בנלבקי הכתה שורש זו השלשלת הארוכה, שלשלת היוחסין מדורי דורות של סוחרים, למדנים, פרנסי צבור, בעלי מלאכה ו„פני" עיר שמתגלים תמיד בשפע. נלבקי היא שכונה יהודית מהמסד ועד הטפחות, יהודית שרשית וטהורה אף בששת ימי המעשה, ובשבת ומועד היה חלל האויר ספוג שמחה ושלוה של שבתון ובכל אשר תפנה העין שם השכינה מרעיפה בשמי קדושה, אפילו הגוי, שוער ביתו של היהודי היתה צורתו פושטת חולין ולובשת מקדושת השבת, כי כן היתה תבנית חייה של נלבקי. וכשברובע יהודים זה מצוי גן לנוי ולטיול הרי שונה הוא תכלית שנוי מגן העיר של כלל האוכלוסים, אינו דומה זה הגן היהודי להגן הזקסאי בשום דבר וצורה. בגן זה של נלבקי היו יותר מצמחי אדמה אותיות פורחות, על הספסלים שבו ישובים בקר צהרים וערב יהודים מכל השכבות והמעמדות ומעיינים בספרים ובעתונים, ואף נשים זקנים וטף ידיהם משמשות אלה ב„מעשה ביכל" ואלה בספרי למוד וכיוצא באלה.

כאן ברובע יהודים מבורך זה ראינו את עצמנו תמיד כבתוך שלנו. אמנם אהב אהבנו לילך ולנוע גם על רחובות ומבואות מרוחקים ומצוחצחים יותר. איש לא הוקיר רגליו ממרשלקובסקי, נובי שוויאט, לאזינקי, נכספה הנפש למעט חיי שעה, לתמורה, למשובה קלה, לטעום טעימה כלשהי מהרחוק, מהנכר, אך כמיהה של ממש, נועם ושלוה היו אך ורק בשטחם של נלבקי. כאן היינו בבית.

עד כאן נלבקי.

היו עוד רובעי עיר שאף הם שפר חלקם להיותם משכן שאננות של יהודי ורשה ומעין מתגבר של חיים תוססים ועולים. רובעים ורחובות יהודיים בתכלית אף הם, אך לא כמוהם כנלבקי. המסחר ב„שער הברזל" יהודי בתכלית אף הוא, אך יהודי בנוסח אחר. אמידים, או סתם בני אדם שהשעה משחקת להם יורדים ובאים לנלבקי לבקש מערכת מלבושים משל שראים ואטלאס למען בניהם לקראת חופתם, ואילו יהודי פשוט, בן ההמון, „עמך" נוהר ובא אל החנויות שב„שער הברזל", תר ומוצא את מבוקשו בין הסוכות והדלפקים המשופעים

במרכז מסחרי זה, שמכל עבר ופנה קולות יוצאים ומכריזים: לכאן, יהודים, לכאן בואו וקחו, הכל בכאן שוה לכל נפש וזול יותר מאשר בנלבקי!

והרבה מן האמת היה בשידולים אלו. אנשי נלבקי, מה מרובות הוצאותיהם. החנויות רחבות ידים, ובלי עוזר ומשרת אין לנהל שום עסק. לא כן הללו שב„שער הברזל". שם אדם טרח ויגע מבקר עד ערב וכל אנשי ביתו, לרבות בני משפחה קרובים ורחוקים, היו מסייעים בידו, והחנות לא היא — תא, חלק, שלחן או דלפק גרידא, בסך הכל הוצאות מעטות, והבריות ידעו כי שם הכל בזול, וסוד הזול מהו. פרט לזאת היתה עוד סיבה למקח בזול שב„שער הברזל". בחלק עיר זה היו מצויות שתי התחנות הגדולות, זו שבגזיבוב וזו שבגנוינה. האחת ימי כניסה שלה ביום שני וחמישי — עגלות לעשרות ולמאות מערי פולין קרובות ורחוקות יוצאות ובאות כשהן מלאות וגדושות סחורה ובוקעות שחקים, ובתחנה השניה, שימי כניסה שלה הם בראשון ורביעי בשבת, אף היא שוקקת והומה מעלות השחר ועד צאת הכוכבים. אותן תחנות השתים רוב משאן ומתנן עם ה„שער הברזל". לנלבקי יבואו לרוב סוחרים ממרחקים, מפנים רוסיה, ממוסקבה, הללו כל קשר וחבור מסחרי להם במסילות הברזל, ל„שער הברזל" יבואו מערים ועיירות שבפולין המדינה, לרוב ממקומות קטנים, מפינות נידחות, הבוסרים ברכבת, שחיבה יתרה עוד נודעת מהם לכביש, לסוס ועגלה. וכל הרוצה לראות את המוני בית ישראל במשאם ומתנם ילך אצל „שער הברזל". כאן מקח וממכר חי, ער וסואן. כאן סחורות מכל המינים. כאן ה„יריד" הגדול של ורשה, „יריד" שכל יום זמנו, ועונתו כל עתות השנה. כאן ימצא אדם כל מבוקשו, למן בגד נאה ועד שרוך נעל, ומן דגים מן המובחר ועד פשוטי פרי וירק, — וכלי בית ומטבח, ממתקים, כלי מלאכה, צעצועי ילדים ומיני סדקית בשפע, והכל מוצג לראוה, מסודר ומקושט ומושך את העין, ובחלק ההמולה הרבה קולותיהם המרוסקים של „כלי זמר", הלא הם שנים סגי נהור שמשקפים שחורים מחפים על מומם וכנורותיהם ינהמו ויצרחו ויהיו תוספת ולוי לשאונו והמונו של היריד. וממול „כלי זמר" אלה השנים יעמוד זה עם ה„קטרינקה" כשהתוכי הירוק שוקק ופועה ושולף פתקי מזל, ומהתיבה יידרדר וינצח הזמר ברוסית „נא טשטו מניע מאטי רודילה, נא טשטו מניע בוג סוזידאל"? *) ושם באחת הפינות קנו להם שביתה הנוצרים השנים שזכות מומם — שניהם פיסחים — עמדה להם, והם מנעימים זמירות ב„הרמוניות" המכסות יותר מפלג גופם, ידיהם כמוכני מותחות

*) למה ילדתני אמי, למה אל יצרני?

ומותחות קפלי ה„הרמוניה" ומפליטים קולות חדגוניים מקהי הלב. אי־שם בינות לשולחנות, תיבות וגיגיות קול בוכים יישמע, שם יושיבו כלה לפני חופתה או אחד כיתום יתנה מר גורלו...

נלבקי ה„שער הברזל" — כמה נוי וכמה חמדה שבחיי יום יום חיי חולין אצרו שני עורקי עיר אלה, וכמה סגולות יקר של פרצוף יהודי בלטו בשאון קריה שבהם!

מבואות וסמטאות של ורשה העיר. אפתח בחטיבה זו ש„הוד קדומים" חופף עליה — העיר העתיקה. אופיים של חוצות העיר העתיקה נוצרי בתכלית, מעידה על כך הצורה החיצונית שלהם. בתים מצובעים שגוונם דהה וניטשטש מיושן, ורוד־כחול, אדום־תרוג, צחור־שושן, אך לא אפור־כהה, שזה לא לטעמה של האומה הפולנית. תבנית הבתים אחידה לכודה, זה על גב זה, דחוקים ומתמודדים, ואינם נטמעים זה בזה. פתח צר, קומה זקופה, נוסח גוטי, או גוטי למחצה. מלבר לרוב קשוטי כרכוב, דמויות חומר של מלכי פולין ונסיכיה מעידן ועידנים. בתי יראה כבדי פעמונים יפארו רוב מבואותיה, ובחורים ובסדקים שבהם יקננו מאז תורים ובני יונה למיניהם. חלונות הבתים דמיונם ככוות ואשנבים, צרים וזעירים ונחבאים אל כליהם, מתוכם יציצו כלובי צפורים, כנריים מנעימי זמר, — פשוטי העם חבבו במאד מאד צפרי־רון אלו... שווקים לה לעיר העתיקה, שנים, שלשה, והם אינם שוקקים כבתוך העיר גופה, מקח וממכר שם בשלוה ונחת. משאם ומתנם בעיקר — חפצי בית משומשים ובלויים. פה ושם בית מרזח, תמחוי. אחד סבוא ישתרך מסמטא לסימטא. ריבה עם פוך בעיניה תקרוץ עין לעוברי בטח. ברם כל זאת אינה תכנה החיותי של העיר העתיקה. חוט השדרה שלה — שוק הדגים על דייגיו ועל משכנותיהם עם חופי הויכסל. שם כעדת דבורים ישקדו בני אדם על בנין דוגיות, על תקון סירות. שם מקומם של אלה שעושים את הנהר להם משכן שאננים, המה השחיינים שמוניטין להם יצאו ברחבי עיר ומדינה, שם בית היוצר של האגדה הפולנית, מעשיות שנרקמות מדור לדור, שהן יסוד מוסד למסורת ולאהבה בנות טפוחיו של ויכסל הנהר.

לא קטן הוא שטחה של „העיר העתיקה", אך בהסתכלנו בה מעברים נמצא אותה צנופה וצפופה וכולה זעירה כ„על פס היד", אין בה קרוב ורחוק ואף דברים שבשאר ערים הם מצויים ברומה של עיר או מרוחקים כדי להוסיף כבוד — כאן הם קרובים ובתוך תוכה של התלקה. המצודה, זו טירתם של מלכי פולין, היא כבלבה של ה„עיר" וקרובה לכל מבוי וסימטא, המבצר, שלכאורה כל עזוזו וחוסנו הוא בריחוק מקום, קרוב, כעומד מאחרי הכותל. ואף מוסדות והיכלות

שנתיסדו בטבורה של העיר החדשה הריהם בקרבת מקום לעיר העתיקה — בית הדין המחוזי שברחוב מיודובה, וככר אורדינטסקה על הקרקס שלה למען ההמון, וככה גם התיאטרון הגדול, אינם רחוקים ממקור מחצבתה של העיר. בזה כאילו נתבטא רצונה של האומה לראות כל קדשיה ונכסי הרוח שלה בסמוך לה ממש. והרבה מן הסמל יש בדבר, מאז ומקדם מלכות ואומה נוגעות זו בזו...

מבואותיה וסמטאותיה של העיר העתיקה קרובים ללבי במיוחד. זכורים לי הימים „החמים" בראשיתה של מאת העשרים. ורשה מהימים ההם — כמה מלבבת ומעודדת היתה. היו אלה ימים של דפוס בסתר, של סיעות אנשים שיומם ולילה עברו עליהם במחשך. בני אדם דרכם כצללים, השתרכו כמתי סוד בפרוריה של ורשה, מפובונזיק ועד דזיקה ופביה, ומשם חזרה לזשלזנה, וביני לביני—העיר העתיקה ומבואותיה האפלים, שם המלאכה, מלאכת הקונספירציה בעצם תקפה, כאן כל „מדריך" וכל שליח של זו הכת הקרויה „ספיסקובה בויובה" — פלוגת הקרב, חש את עצמו כבתוך עמו. כאן היה כל מעון של דייגים בית ועד ל„אנשי מעשה", כאן בתוך בתי עוני של רשתים ומתקני סירות היתה ישיבת קבע של עורכים ומדפיסים של „סטרא אחרא", בשום מקום אחר שבורשה הגדולה והרחבה לא היו מדריכים ותועמלנים בטוחים כבתוך משכנותיהם של חלכאים שעם תופה של הויכסל שב„עיר העתיקה". תהלוכות והפגנות והתפרצויות של המונים, שביתות, הנפת דגלים והתנגשויות עם שוטרים ונוגשים של פוני — מקורם היה „העיר העתיקה", לרוב משם נפתחה הרעה.

רחובות וסמטאות מאוכלסים יהודים.

הללו — טעם וחן מיוחד להם בתולדותיו של המרד הפולני בראשית המאה העשרים.

אותם סמטאות ורחובות יהודיים — לא בשטח אחד הם מרוכזים. מפוזרים ומפורדים הם בכל חלקי העיר, מהם גלויים ומעורים ברחובות ראשיים ומהם דחוקים ונסתרים מעין השמש. סתם רחוב או סמטא יהודית מרובים בו ה„פתחים" וה„חלונות", כלומר — במקום חנויות הם. כאן שמנים, מלח, ו„שאר ירקות", שם „פתח" של סחורה נקיה יותר — אריגים ומיני סידקית. הנה „חנויות" של מסמרים, מברשות, סיד וכיוצא באלה. והנה „פתח" כל־בו, מאכל ומשקה, כלים ומטאטאים וכלי אומנות. והרי „חלון". חלון עם מעט סחורה לראוה, „חלון" ובו מנקין, ראש אשה עטור פאה נכרית למופת, על משקוף החלון תלויה צמה קלועה או תלתלי שער. וממול יירא „חלון" משעשע, בו שעוני יד, משקפים, אולרים. וזה לזה שואל לשכנו של אומן או „סוחר" פלוני

ומשיבים — הנה „חלונה" של האשה העושה בצמות ופאות נכריות, והנה ה„חלון" של השען. ויש אשר מלבוש ישן תלוי אי־שם סתם, לא פתח לו ולא חלון. קיר־אטום של בית דהה „בית מסחר" שלו, או ליד השער על ווי יתנוסס וייטלטל עם משב רוח או מגע יד עובר ושב. ה„סוחר" — בדיוטה עליונה משכנו, מחלון מפויח ושבור יציץ ויחוש הלקוחות. ויש אשר על כותל או גדר דחויה „סחורה" בסימנים תיראה. צורת מגף או נעל מאירה עינים — הסנדלר למטה, במרתף, ידור, כל דצריך יטרח וירד ויזמין „חתיכת" מלאכה.

החלונות של הדיוטות פתוחים לרוב, בעדם יבקעו החוצה קולות של מכונות תפירה ובנות מכונות למלאכות אחרות. חייטים, תפרים, עושי כתפיות, חגורות, כפתורים, ארנקים, קופסות וכורכי ספרים, האחרונים הם יהודים באים בימים עטורי זקן ופאות, כיפותיהם לראשיהם והם עושים במלאכתם ומנעימים זמר, זמירות שבת, בהעלם אחד.

ונערות רכות בשנים יחד עם בתולות שהגיעו לפרקן ישובות קבועות על מלאכתן, מלאכה לא מעולה ביותר, מלאכת תפירה, תקון והטלאה. אף הן פוצחות בשיר בשעת מלאכה, אלא שהבתולות מזמרות־מנהמות על שדכנים, ועל ראיונות עם בחיר לבב, בשעה שהצעירות נסחפות עם רוח הזמן והן צוהלות ושרות שירי תהלה ויקר לשמו של בבל או לשמה של רוזה לוקסנבורג, אלה הכוכבים, חוזי עתידות לעולם כולו ולשווי זכויותיה של האשה. שני המחנות שוטמות אשה רעותה. הבתולות טוענות כי אשה נישאת לטובתה ולרוחתה וחובת עבודה אינה חלה עליה, והלכך אחת דאגתה של בתולה היא לראות כה וכה ולהשליך יהבה על שדכן כשר ונאמן. ולעומתן הצעירות מתנצחות ומבטלות ענין זה של שדכנים כעפרא דארעא. עלמה — מיטב חזונה טובת הכלל, ואת הגאולה יביאו חוזים כבבל ורוזה לוקסנבורג, ולעת עתה — מלחמה נגד מנצלים. שמונה שעות עבודה — ראשית חכמה, ואין מפלים בין עובד לעובדת. אמנסיפציה — זו התורה ואין לעבור עליה אף כקוצו של יוד. הכוחים הולכים וסוערים, בתי המלאכה כמרקחה, עד — עד שמופיעים בחצר „יהודים נאים", אלה שדכנים עם פנקסיהם ותילי אושר מלא חפנים לכל דורשת, ועד שמופיעה לפתע פתאום אחת ריבה חבושה מגבעת של קש ונעולה נעלים מרופטות. מיד שני המחנות מתפרדים, הללו נפנות לשדכנים, והללו מקיפות את השליחה המבשרת. היום בגמר העבודה אספה חשאית בדירה פלונית. שם ידברו גבוהה גבוהה על אור ודרור לעולם כלו, ועל חופש וגמול לאשה — אמנסיפציה.

אספה חשאית, דירת סתרים — לא זה העיקר. היכן מתוודעים פועלי המבואות, הסמטאות והפרורים? — ב„בירזה". שם מקום פגישתם של ההמונים עם מנהיגיהם, שם בכנוסים אלה בית היוצר של התנועה כולה. ולא בודדים היו מקומות ה„בירזה" בורשה. כחמשה עשר — עשרים מקומות כנוס כאלה היו. תחת כיפת הרקיע נערכו, בקצוי פרור, בין סמטה לסמטה, גינה עזובה, כרמלית של הפקר, לרוב שעתם בערבים, פעמים בשעה שלא יום ולא לילה. מכל עבר נוהרים בני אדם עצורי נשימה, שוקטים ובוטחים, כדרוכים לקרב. בן רגע מתמלא המגרש המונים, בתוכם פרצופים מפרצופים שונים, פנים יביעו שמחה ואורה ופנים שופעים צער וזעם, גוזזי שער וארוכי שער, נקיים ומצוחצחים — ומרושלים ומזוהמים, המונים נצמדים אל המקום, מקשיבים רב קשב לדברי הנואם, יושבים שעות מספר ואינם משתעממים. לאחר הכינוס מתפזרים סיעות סיעות, להיכן? — אל בתי הועד לסוגיהם, לאספות, לישיבות. חוזרים כלעומת שבאו, שוקטים ובוטחים כקולעים אל המטרה ולא יחטיאו. באים אל עליות ומרתפים, אל מגוריהם של פלוני סמרטוטר, אלמוני פחח, כאן מורטים נוצות אוזם, שם ישחילו חוטים — מלאכות למראית עין. מתמלאת הדירה חברים — יושבים וממתינים, עד שמכריזים ומודיעים: עת להביא את המדריך. המדריך אף הוא משכן סתרים לו. בשבע עינים יבדקו אחריו, והוא זקוק לשמירה מעולה, אזנים לכותל. „שפיצל" (מרגל), „פיוליק" (ג'נדרם) מלאכי חבלה מטעם הרשות, או ריקים ופוחזים בני העולם התחתון הם תמיד אויבים בנפש לתנועת החופש. ארוב יארבו ויתחקו אחרי אספה וכנוס, בעיקר ישימו לב למצוא דרכו של מדריך. משחיתים ומשטינים אלה — אם שחקה להם השעה ומדריך נפל לידם ועשו בו שפטים איומים. והלכך סימני היכר ימסרו לחברים להכיר ולדעת כל מחבל. ויפה זהירות בכל שעה ובכל מקום. פעמים ייכשל מרגל או ג'נדרם ויכירו בו המונים, מיד קולות צווחה — תפשוהו! הכוהו! ומקלות יתנופפו, ואגרופים קמוצים יסתערו ורק בדרך נס יתחמק המרגל כל עוד נפשו בו, או יש וקול יוצא: הכסיה המפורזלת! לאמור — מחבל מהעולם התחתון! מיד הרחובות יתמלאו אדם עד אפס מקום. הקולות בוקעים שחקים. אחת דתו של פוחז ומחבל אבדון, והכל להוטים לשלם לו כגמולו, למען ידעו — — —

כבני אדם כן ערים מעצבות לעצמן בתקופת חייהן את פרצופן הבולט. מה היתה ורשה במרוצת הדורות? עיר עם חמימות, חמימות יהודית. חסידות מחודשת מכאן וסוציאליזמוס קיצוני מכאן. זרמים ומגמות, חדשים בתכלית, בספרות ואמנות, ובסמוך לאלה ובתוכם ממוזגת ומשובצת דת צרופה שמרנית כבימי קדם. היתה זו עיר של

הרמוניה בולטת ומעמיקה — ולעומתה תחרות פוליטית חריפה. ממך, עירי, לי יצאו אותם אישים, ענקי רוח, שחזו מאז מה גדולים ויפים חייך ומה, הה, מה קרובה שקיעתך.

המדובר הוא על התקופה, בה ניחתה על ורשה זרוע העריצות של שר הפלך הרוסי סקאלון, אותם הימים של פוגי שהילכו אימים על הבריות. ימי ה„פאוויאק" והביתן המרכזי של הציטדל מכאן ובלהות הפרעות, למן הומל ועד שדליץ, מכאן. מאורעות אלה לא בלבד שלא היה בהם כדי לעצור נשימתה של ורשה היהודית, אלא עוד הגבירו כוח חיותה. הרחובות והסמטאות המו תמיד מרוב אדם, יהודים ופולנים גם יחד, שיצאו חוצץ, באספות־עם ובתהלוכות הפגנה, כנגד משטר העריצים. ורשה היהודית גברה ועתקה, תורה וגדולה, חסידות והשכלה באו זו בזו. בתי מדרש וישיבות מלאים וגדושים תורנים חריפים, בתי־חסידים שוקקים ותוססים חסידות עילאית שיד הזמן היתה בה ו„נידבקה" בזרמים של חסידות מתחדשת, מודרנית. השכלה להמונים פרחה ופרשה רשתה על כל מבוי ופנה נידחת — שעורי ערב, הרצאות מדעיות פופולריות. הרחוב היהודי נתבגר בגרות צבורית פוליטית. מפלגות חדשות לבקרים צצו ככמהין ופטריות, ותשעה קבין מהן נטלו „בונד" ו„פועלי־ציון". עצם קיומן של המפלגות — בלתי ליגלי, אך תמיד נמצאו הדרכים והתחבולות להתיר פעולות בראש חוצות, תחת מסוה של בתי־אולפן, בתי מלאכה, חברה להשכלה וכיוצא באלה.

כל אלה חיים של דביקות והתלהבות שבימות החול. בשבתות וימים טובים תיראה ורשה באיטלה שכולה הוד ותפארת. רצונך לראות את העיר היהודית קום ויצאת אל פרבריה ואל מגרשיה המוריקים.

משמגיע יום השבת או סתם יומא דפגרא תראה מבוקר השכם המוני בני אדם מגיחים ויוצאים את נובינירסקי, פרנציישקנסקי, נלבקי, דזיקה, סטבקי ובנותיהן ונוהרים אל עבר הככר המוריק של מוראנוב. בששת ימי המעשה שטח מוראנוב אינו אלא מן „יריד" אחד גדול ונורא, בו קארוסילות, עושי נפלאות, בלאים, רוכלים ומבקשי „מציאות" כובשים כל צעד ושעל. באה שבת באה מנוחה. אין להטוטים, אין בלואים, כלתה רגל תגר וסרסור. יהודים „עמך" עם „נשמה יתרה" ממלאים חללו של עולם. זקן ונער, נשים וטף באים ותרים ד' אמות של דשא, משתטחים להנאתם ונמסרים לספורי חסידים, „צאינה וראינה", תחינה, תהלים, ו„להבדיל" — „מעשה ביכליך", חוברות תעמולה, ספרי למוד, או לשיחות ווכוחים בוקעי שחקים — ואין חולה ואין מרגיש אימתם של קוזקים שבאים רכובים על סוסיהם מעבר המצודה

ומאיימים בהצלפת „נאגייקה". ואם נטרדים ממקום אחד מיד מתחכמים להם לקוזקים ומערימים ומתפשטים במקום אחר וממשיכים בעונג שבת, בקריאה ובשיחת ריעים. לרוב יופיעו בחורים ובתולות, ייכנסו לפני ולפנים של חבורות וסיעות, יעמדו וישמיעו נאום, דברי זמר, דקלום או הצגה, והמטרה — „לעשות נפשות", לפקוח עיני עורים, לעורר את העם לקראת אור ודרור. אסתר רחל קאמינסקי היתה פוקדת את ההמונים ומספרת פרשת מעשיהם וגבורת רוחם של „החובבים", אלה הלהקות הנודדות „הכוכבים התועים" יכלו כוחם לריק. מעתה שומה עליהם לשים קץ לנדודים ולנעוץ קנה בכאן. כאן המוני בית ישראל יבינו לרוחו של האמן ויעריכוה כדת...

אמת, נכון הדבר שהתיאטרון היהודי ברחוב חמילנה, תיאטרונו של אפלברג שברחוב קארובה, וזה של אבוזשנה הם שנתנו לנו את אסתר רחל זו שבהצלחה רבה נפחה נשמת חיים במחזותיו של גורדין ודכוותיה. ברם ב ר א ש י ת היה התיאטרון המוראנובי, שם היה הפתח ללב ההמון, המעין ממנו שאבה האמנות כוח ועוז להמשיך ו ל ע ל ו ת.

*

ימי שבת ומועד שבמטרופולין — לא במקום אחד היתה להם התגלות.

הנה כבר התאטרון שבלב העיר. לכאורה היתה זו פינת נוי ומרגוע ל כ ל האוכלוסין. שם בתי הקפה הנהדרים, בהם 'בלו ימיהם ולילותיהם בני עליה משל הצרפתים, האיטלקים, היוונים וכיוצא בהם בני חוץ לארץ שמתגוררים או מתארחים בעיר. אך המסתכל מקרוב יראה בככר תמיד מ ש ל נ ו — „גבירי" העיר, הם וגבירותיהם, אותם יהודים, מתפללי בית הכנסת שברחוב טלומצקה, יהודים מהודרים, חבושי צילינדרים עם מקל נועם ביד, יבואו עם בני ביתם לראות במחזה אחד התיאטראות, פאר הככר, או לטעום ממטעמי בתי הקפה ו„להיראות". היו אלה משמנה וסלתה של כת המתבוללים והמשכילים. פה ושם תראה חבורה של אמנים, ובתוכם כאבן־חן משובצת, אשה רכה בשנים, יעלת־חן, וידעת כי היא בתו המשכילה של פלוני חסיד אמיד שבגלבקי.

ברם ורשה משופעת המוני אבות ואמהות, אחים ואחיות, גיסים, חתנים וכלות שאין לבם הולך לא אחרי רובע מוראנוב על מגרשיו המוריקים ולא אחרי ככר התיאטרון השופע אצילות, הללו בני משפחה וידידים להם מעבר לנהר, ואליהם תכלה נפשם בשבת ומועד.

ומקום בראש תופש הפרבר פ ר ג ה.

לפנים היה פרבר זה מרוחק מאד מהעיר, כמעולם אחר. טרמביי

טרם היה, נסיעה בכרכרה עלתה ביוקר רב. ומה גם בשבת — אין לו לאדם אלא לעשות דרכו ברגל. ומעבר הנהר אף הוא לא מהקלים היה. הגשרים היו בחזקת סכנה, כלומר — אין הלב נמשך כל כך לעבור ברגל את הגשר הארוך. „שקצים" אורבים שם בכל עבר ופינה ומכת לחי פתאומית, או מילת גידוף מפיה של ריבה, היא ממעשים בכל יום. מלבד זאת לא היה אמון רב בגשרים. מי יודע — שמא חומר נפץ טמון בהם, ושומר נפשו ירחק מהם. אך להדיר הנאה כל עיקר לא ייתכן. הלב היסס וחשד, והרגלים נמשכו לעבור את הנהר ויהי מה, שבת היא מלזעוק. ואם נזהרו מלעבור ביחידות, הרי יש מודע וקרוב, הלכו בצוותא, ואם לא בכל שבת — הרי פעם, פעמים בחודש יש ויש לעבור ולהגיע לפרגה.

פרבר זה, פרגה, כפי ששמור בזכרוני, לא היתה חיבה יתרה נודעת לו מהמטרופולין. הביטו עליו מגבוה, כעל חלק עיר מנחותי דרגה. את בני פרגה היו מכנים בשם פראגער אָקסען. כנוי גנאי זה על שום מה? על שום שפרגה היתה מאז ומעולם ממכר ראשי לבהמות שהיו מובאות לשם ממרחבי רוסיה.

אני כשלעצמי הייתי חובב מאד את פרגה, משום שאהבתי ביותר את הטיול על פני הגשרים. ולא את הגשרים בלבד אהבתי — עיקר תאותי היתה להזין עיני במראות הויכסל, זה הנהר רחב ידים, ההולך לאט והמזהיר ומקסים בגוונים הוורודים־ירקרקים, ולעתים קרובות נישאות על גבו כבמחזה רפסודות קופאות וחולמות וספינות קיטור מרחיבות את הלב. ועוד ענין מיוחד היה לי בטיילי על גבי הגשר — הבקור בבית דודתי הישישה, אחות אבי זקני עליו השלום. אשה, עריריה בלא בנים ובלא בני בנים, אלמנה עלובה משכבר הימים. לבושה כל הימים היתה זו השמלה הכהה־דהה עם הפיפין העליה עטיפת הדולמן משנים קדמוניות, ותמיד תמיד היתה הולכת על משענתה. לעבור את הגשר לא העיזה מעולם, בחורף מחשש פקיעת הקרח, באביב מחשש שטפון וכל ימות השנה — אותו פחד טמיר מחומר נפץ. והיתה תמיד מריצה שליחים ואגרות לורשה ומתחננת לפני בני משפחתה הקרובים והרחוקים שיבואו ויכבדוה בביתה היא בשבת ומועד. דברי תקרובת היו שמורים אתה בכל עת מצוא — מיץ דובדבנים, פולים משולקים, ענבי שועל משומרים ושאר מטעמים משל פרות מפרות שונים.

לזמן בקורי אצל דודתי הישישה בחרתי את הימים שלאחר חג הפסח, עת לחופי הויכסל ירבצו בניהם של הדייגים, בחורים ובחורות שופעי תום ועליצות, ויעשו ברשתות ומכמורות אגב ספורי מעשיות על אבותיהם ואבות אבותיהם, דייגים מדורי דורות. אהבתי לנוע על פני

משטח חרמיהם ודוגיותיהם ולקלוט הברותיהם, שיחם והגיגם. ביחוד נעמה לי המסורת על דגי הזהב שהויכסל פולט לעתים מזומנות. זכר ושריד הוא — אמרו — מימים עברו, ימי ההתקוממות והמרד נגד פוני. כל כספם וזהבם השליכו הפולנים אל הנהר לגניזה, למען לא יפול מהונה של פולין לידיו של צר. זכור לי הרחוב טשרניקובסקי עטרת החוף, שהיה שוקק משפחות דייגים, וביום חג ומועד היו יוצאים דוגנים כשפרחי לילך נעוצים להם בדשי בגדיהם, והדוגיות על רשתותיהם ומכמרותיהם היו טבולות וספוגות ריח מים של אביב קם לתחיה וזהרורי חמה מלטפם ומתרפקת. הייתי יורד ומשרך דרכי ממבוי למבוי, ממערה חוץ למשנהו, עדי הגיעי אל הגשר ששם מגמת פני אל הדודה הישישה אשר בפרגה. הייתי מתעכב שעה יתרה בחוף, מסתכל ונהנה מכל מראה עיני, מאזין לחריקותיו אנחותיו של הגשר, עת עברו עליו קרונות עמוסי סחורות, פליטת בית הנתיבות הטירספולי, סחורות שהובאו מרחבי רוסיה, בקר ותבואה, קמחים ושמנים ושאר תנובות שדי, שפע וברכה שהובאו למענה של העיר גופה. הייתי בא ומתעכב עם „עמך" בימים שקסמו להם לבריות, בזמן הבשלת הפירות שבגנים, עת האסיף. החוף כולו נתמלא אז שפע של תפוחים, אגסים, שזיפים ססגוניים וריחניים, כל סירה וכל דוגית מלאה אותם. ליד כל בקתה של דייג ובכל משטח חרמים היו כריות, כריות של פירות מזדקרות ומושכות עינם של מטילים, אבות ואמהות, נערים ונערות עם סלי נצרים בידיהם, שבאו לזכות ב„מציאות", מה„גאלירים" (ערמות תפוחים).

*

עם האסון האיום שקרה את עמנו בפולין השדודה כעת, יש עם לבי לדלג ולהעלות „נשכחות", מזמן הכבוש של מלחמת העולם הראשונה. גלוי וידוע כמה קשה וגסה היתה זרוע הצאר בפולין. זכורים ימיו של הצנזור על בית הספר והעתונות, הג'נדרם שנעץ דרבנותיו בכל החיים החברתיים והפוליטיים, הגובה־הנוגש ששמט מעל הכתלים כלי נחושת חלף ארנוניות, — ברם מאחורי אגרוף הרשע, ביודעים ובלא יודעים, נסתננו אלומות אור בשטח התרבות והכלכלה, ועל אף הגזירות ואינוס הצדק, נבטו ניצני מרד ומשתיות תקומה. עד שבא הכובש ממערב אירופה, זה שכל עצמותיו תאמרנה ת ר ב ו ת, והביא עמו את „הברכה והרווחה". ראשית מעשה — פיקוח. פיקוח מדוקדק על החנויות והשווקים, לטהר אותם ממאכל ומשקה, לבוש ונעל. אוכלוסי ורשה שנשמו לרווחה אחרי שיצאוה אחרוני „פוני", ולמשמע הרס הגשרים חרד ושש הלב, נוכחו עד מהרה לדעת כי דבר־מה רע יותר ממשמש ובא. האיש הפולני, מפשוטי העם, ניחש

ואמר כי עצם בואו של ה„שוואב" הוא לזלזל ולבוז בו. למשמע חורבנה של העיר קאליש תהו היהודים ולבם אמר להם שחורות ,הם ראו בקאליש אתחלתא של חורבן. אמנם היונקרים, חניכי וילהלם, אלה חבושי הקובעים המחודדים ונעולים המגפים המדורבנים ועטורי השפם והכסיות ידעו לכלכל מעשיהם ולהסתיר כוונותיהם. ברם הכל ראו בעליל וידעו נכוחה מה צפון בחובם של ה„גואלים". ומיד נתחכמו להם לנוגשים וחיבלו תחבולות כיצד להציל הטרף מהלוע של החיה הצהובה.

ה„הברחה" — מי אינו זוכר טרחם ומשאם של המוני העם כדי לקיים נפש בני ביתם, וחירפו נפשם בהברחת ככר לחם, ליטרא בשר, לוג שמן ושאר מצרכים שבהם תלויים חיי שעה? מה עלוב ודל היה „מסחר" זה שבין ערי השדה והמטרופולין, ובכמה חריצות שקדו הנוגשים למצוא בעיני דיה שלהם עבריינים ליד כל מבוא עיר. אכן, כאן נתגלה כי כל יגיעם של הכפרים והעירות לא באו לעולם אלא למלא תאותו של היונקר. ועוד סוד אחד נודע ברבים כי לשוא טפלו דק על שוטריה ונוגשיה של „פוני" עוון „מתן בסתר". אותם בני תרבות למופת ממערב אירופה עשו והצליחו בענין זה כהנה וכהנה. כל אופה ידע שאין להסיק תנורו עד שלא יבטיח לו ללויטננט חלות סולת לו לאכלה ולהותיר למען מיודעיו, כל רוכל בל ייראה ובל יימצא בטרם יעניקו לו לממונה על היגינה ממיטב הרכולה ומראשית הפדיון. ואף אומנים, שוחטים וקצבים, לא כל שכן חנונים, אכרים וסוחרים, לא נקפו אצבע כדי מחייתם אם לא הקדימו בתקרובת למשגיח ולפקיד המדברים גבוהה גבוהה על סדר ומשטר.

„חיבה יתרה" נודעה מהיונקרים לאכרים, כל כפר וכל חוה מלאו אורחים, אנשי שררה מצוחצחים למשעי, את אפם תחבו לכל חלקת שדה, קמה וגדיש, אמבר, רפת ולול. „מעשר" — מעשר. על כל צעד ושעל. אכרים תמימים קבלו היסורים, נאנקו והחרישו. היונקרים ידעו להמתיק דינם — בכל עת מצוא לחשו להם לאכרים: היהודים מכלכלים עניניהם ביתר הצלחה. היהודים הם שאוכלים ומכלים יגיעכם...

למעשה היו ארבע שנות הכיבוש של אבות הנאצים מעין הקדמה ואימון לטרגדיה שעתידה לבוא.

ארבע שנים רצופות דבק חיל המצב של כנופיות וילהלם בגופם ובנשמתם של אוכלוסי פולין, ותחת המסוה של תרבות, סדר, תקון עולם ונמוסים עשו הברברים של המאה העשרים יותר משעשו ונדלים בערפלי ימי קדם. התישו ודכאו כוחה של העיר, מצצו לשדה. בזזו לחם ונתנו תחליף של קש ונסורת, ותחת בשר ושמן העניקו תערובת

שפסולה לאכילת כלבים. אי חיי יום יום ססגוניים של ורשה, אי „שער הברזל" השוקק, נלבקי, פרצישקנסקי, גינשה ששפעו צהלת רכולה? אי תנועה עליזה שעל חופי הויכסל — גשרים חורקים מכובד משא קרונות, דוברות קוסמות וספינות שעשועים, אי שאונה והמונה של העיר על פרבריה וסמטאותיה? — הכל נדם וקפא. היונקר הכובש משנה סדרי עולם, מטהר ומתקן וזורע מסביבו סדר, תרבות ונימוסים. כל שכן — היגינה.

היגינה — מי כגרמני שומר היגינה!

מעשרה קבין חוקי היגינה נטל הוא תשעה קבין ולמעלה מזה, ובכן — הבו גודל לו על טובו וחסדו שהוא מעניק לבריות. מאות בשנים חי עם פולין בזוהמה—בא היונקר ומצילו ומטהרו. ובתוכו של עם פולין שוכנים הללו שמוניטין יצא להם כדשים ובוזים דיני טהרה, הלא המה היהודים שמאז ומעולם בחלאה ניחא להם. מדורי דורות שמעו על מפלצת זו ששמה „יהודי המזרח". ועתה זכו לראותם במו עיניהם. הה, רבון העולמים, הנה הם, צאו נא וראו בהם ביהודי ורשה מגודלי הזקן ועטורי פאות — וכי מה הם עיטורים אלה, כביכול, אם לא מחסה ומסתור לזוהמה שדבקה בו ביהודי עד שרש נשמתו? ובכן — לעבודה. ולמגדול הליטננטים ועד נחותי הדרגה שבחיל המצב נתגייסו למלאכת שמים. לכפות עליו על היהודי תורת ההיגינה. וכל רחובות העיר, הסמטאות והפרברים מלאו עיני משגיחים ובודקים — לטהר, לטהר את הבריות הללו מחלאתם...

וככה עמלו ויגעו ארבע שנים רצופות לזרוע תרבות, להפיץ אור ולעשות אוכלוסי פולין לבני אדם, כמתוקנים ש ב ה ם.

עד שבאה שנת 1918 —

ואותו ממונה על תקון עולם קרס כהרף עין. אותו אזור־רשע שנמתח ונתהדק יפה יפה פקע בפתע לפתאום. לפי שזה טבעו מאז ומעולם. עשרים וארבע שעות רצופות יהיה חכם בעיניו, יהיה רכוב על סוסו לבטח, יהיה רבוץ בנחת על כסא מרומים, ופתאום — אוי ואבוי! צירים וחבלים יאחזוהו. מה אירע? — סיכה זערערה נמצאה במקום מרבצה והיא דקרה, דקירה כלשהי, והוא כקוץ ממאיר, כחדק של פיל. הר נעתק ממקומו, שמים וארץ יתמוטטו, והוא ישווע — או יאבד עשתונותיו, יצרח כתינוק או יאלם דום. כך הוא טבעו. מי אינו זוכר אותו יום פקודה בשלהי 1918? אותה צורה מצחיקה ומחפירה של פרוק הנשק מעל סרדיוטי הגרמנים שבפולין? נערים משלו בם, תינוקות של בית רבן הקיפום כנחש עכנאי — הב הנשק, הב הביזה שבצלחתך, הב „שוואב" ארור כל אשר אתך, השב הגזלה וצאה! בן יום אחד נתפרק הכובש, שהיה עשוי לבלי חת, את נשקו, את עדיו,

ואפילו קורט מזון, צידה לדרך לא הניחו לו לקחת אתו. המיליטריסט הפרוסי הפך בן רגע והיה כגולם בלי רוח חיים. הרודה הגדול, שר הפלך על שלישיו וחיל המצר שלו, נשאו רגליהם ונסו מנוסת בהלה.

כל שלטון הכבוש היה כלא היה וכמעט שלא נודעו עקבותיו — כמעט.

לפי שמשתו נשתייר מהיונקר ההוא. טעם מריר, רגש תפל, עמד בחלל האויר, מעין פחד טמיר לבאות.

לפי שמלבד מליצות שדופות על תרבות עוד היתה אחיזה לנטפי ארס שהטיל היונקר כלפי היהודים. ויותר מאחד מששים של הסתה למעשי אלמות ביהודים שהיתה נחלת החשוכים שבאומה הפולנית נחלו מאורחים־מעוולים אלה, מבית גנזיו של היונקר הוולהלמי יצא הדבר, שבימי האורה הראשונים של תקומת פולין נסתערו ונשתוללו רוחות רעות והעבירו אף טובים שבפולנים על דעתם. מפוזן ומשלזיה ושאר ערי תחום נספחות לפולין נשבו אותן רוחות רעות, עוד בטרם הוולד החיה הרעה הנאצית, ועוד בטרם שפולין שגתה באהבים עם הנאצים.

ועל הכל השתררה הרגשה קהה ומעיקה שטרם הגענו לסוף פסוק עם היונקר. מחר, לאחר זמן, תקום חיה זו לתחיה ויחדש מסעו על פולין, והפעם ביתר שאת וביתר תקף ואכזריות.

זכור לי מעשה שהיה סמוך לצאתם של הגרמנים מורשה. אחת בעלת בית חשובה, שבמעונה נתאכסנו כמה קצינים פרוסים, הראתה בידה על החדרים שנעזבו מדייריהם ושבפנותיהם עמדו בעלבונם בקבוקי יין ושכר עם קופסאות שמורים ובערבוביה עם קובעים ומגפים מדורבנים.

— התראו מה נשתייר כאן? — אמרה האשה — זכר לזוללים וסובאים. עתה עלי לבער את שיירי פיגוליהם, וימים רבים אהיה אנוסה לטהר את מעוני מקיאם־זוהמתם של הללו במשך ארבע שנים. אך הרע מכל הוא שיור מגפיהם. אותם מגפים מדורבנים — מי יודע אם לא רמז וסימן הם לבעליהם שיחזרו לכאן ביום מן הימים...

הפחד הטמיר הזה, שביום מן הימים עתיד אותו אבי אבות הטומאה לחדש את מסע כיבושו על ורשה, לא סר מעל כל אלה שראו וידעו מה מתרחש בלבה של אומה זו כל אותן השנים של כניעה שלאחר ועידת השלום, ומה מזימות תירקמנה בקרב היונקרים לקראת הבאות, ובידיעתם של שליטי אירופה מבססי השלום על מכונו. ואף בימיה המזהירים של ריפובליקת פולין היתה חזות קשה בלב. כך הטובים

והישרים שבאוכלוסי פולין, וכן — ובעיקר — נכות הראות שמקרב היהודים.

באה שנת 1939 והוכיחה שלא שגו ברואה.

ראיתי את ורשה בשלהי הקיץ, עם פרוס ראש ספטמבר. לכאורה לא נגרע מדופק חייה של העיר ולא כלום. ברחובות הראשיים, וכמו כן במבואותיה ובפרבריה של העיר, היה חן העיר על יושביה. חלונות הראוה, בתי השעשועים, מראה הרחוב והבית העידו על מסלול חיים של שובע ושלוה. אולם המסתכל מקרוב והבוחן את הנעשה בגנזי הנפש ראה צללים מרחפים ומלוים כל אורח חייה של העיר. משהו היה עומד מאחרי הכותל ומבעית. משל לנוסעים באניה שיש בה מכל טוב, והם אוכלים ושותים ושמחים, שרים ונוגנים ורוקדים, אך בעצם הצהלה והתענוגות מתגנב מאן דהוא לחדרי הלב ומנחש — דרך האניה בלב ים זרועה מוקשים, כל פגיעה בסלע, בנחשול שאינו מצוי, עלולה להורידה תהומות...

שום פגם ושום הפרעה לא ניכרו בתשואות חייה של ורשה, אך בלב קינן אותו משהו. הכל ידעו שהמלחמה עלולה לפרוץ בכל יום ובכל שעה, אך איש לא הביע רחשי הלב.

אט אט הלכו הימים ונעכרו יותר ויותר. אגב צהלה ושאון ראו בעליל מה שמתרחש לבוא. גני העיר, מגרשי המשחקים היו מלאים מטיילים לתומם וילדים שוקקים מכאן ומתעסקים בהכנות למלחמה, חופרי חפירות הגנה, מכאן. יפים היו הימים בורשה, צפרים שבגנים שוררו, בישרו בואה של עונת סתו מרנינה, אך בקרב הלב קיננה עצבת. כנפי שואה שחורות משיקות. ממשמשים ובאים ימים שיבישו את תקופת 1914—1918.

והיונקר הנה זה בא.

והפעם שונה הוא מאחיו הלוז תכלית שנוי. ממש קפיצת־הזמן עשה. משך חצי יובל שנים „התקדמות" כזו. איום הוא, אכזרי הוא, מגושם, גס — כל זה אינו מציין עדיין כמו את התמורה. ויש כי לא אובה לקלל כי אם להספיד — איככה זה נהיתה מפלצת זו, איככה נעשו גלגולים אלה בשתי עשרות שנים, אי, לפחות, מסוה התרבות של יונקרי וילהלם! לא, אין זכר להם. מיערות קדומים, מהגיונגל, פרצו ובאו מחריבי עולם ומהרסיו. ואת ורשה השחיתו הרעים ו„הטובים"!

ורשה על מבואותיה ופרבריה —

לא בכדי יעלה לפנינו זכר העיר מלפנים.

הפרק המזהיר של גילוי הועם והגבורה בימיה האחרונים של ורשה היהודית — חוטי־הזהב נמתחים ומגיעים עד לימים רחוקים.

סגולת־יקר היתה תמיד גנוזה בצפור נפשה של העיר. חיי מחתרת, התקוממות, זעם ונקם — ראשיתם עוד אז, ושמורים היו לעת מצוא. הזעם נתגלה כבר בספטמבר 1939. יהודי ורשה, למן זקן ועד נער, נשים וטף עשו את מבואות העיר מצודה. כלים וגרוטאות, גדרות וקרונות, אבנים ועפר נערמו והיו לתריס כנגד הצר. המנצחים על המלאכה היו יהודי „עמך", בעלי מלאכה, תגרנים, סבלים יושבי נלבקי, ככר מורנוב, „שער הברזל" מכאן, וצעירים ציוניים, ראשי תנועת ארץ ישראל העובדת, בני חוות ההכשרה מגרוחוב ושאר הפרברים מכאן. עם ראשיתה של הטרגדיה ניצתה האש, היא דעכה למראית עין, אך נתלבתה שוב למען ספר לתבל כולה ועד דור אחרון כי לא „ככבש אלוף יובל לטבוח" היו יהודי ורשה אחרונים.

כוח איתנים היה אצור בורשה על מבואותיה ופרבריה. חיי נשמות היה אויר העיר מאז ומעולם, וחיי נשמות העיר על סף כליונה — נשמות מתלבטות ומפרפרות על המשואות.

«בלילה בשוק הישן»

ברחוב ציגלנא עומד כעת יחידי ואבל הפנס המרוסק והעיוור של הבית. זקנים מדולדלים ושחוחים ואברכים קשישים, העומדים תחת פקוחם של קצינים אכזרים, תולשים את העשבים מבין אבני המפולת, שופכים ערמות אבק יחד עם שברי כסאות, ארונות ספרים ו„שמות", המתגוללים עוד בחורבה, כזכרונות ימי העבר. זהו הבית, אליו הוליכוני רגלי לפני שלשים וחמש שנה, בית שממנו יצאה תורת התחיה היהודית הצעירה, ועכשיו בוכה הרחוב, בוכים הכתלים, בוכות האבנים על גורלו של העם האומלל...

כמה מאות פסיעות מכאן אתה רואה המוני אנשים קודרים ומדוכאים, הצובאים על בנין הקהלה היהודית, שבאו לשאול בענין הגיטו, או באלו רחובות חזקה מחלת הטיפוס ובאילו רחובות רפתה, או שבאים לבקש ב„זכות אבות" „חסד של אמת". ואני מביט על בית זה.

זכורני, באותו ערב, כשקראי פרץ „בלילה בשוק הישן" שלו, לא הבין איש מאתנו איך קרה הדבר, שלאחר הלך הרוח האופטימי של „שלשלת הזהב", נתעורר המשורר לפתע פתאום לכתוב יצירה, ששברה כל כך את הלב? פרץ השיב לנו בזו הלשון:

— הן אנחנו עם שכזה: המעבר משמחה ליגון אינו קשה אצלנו. אופטימיזם ופסימיזם הם אצל עמים אחרים שני קטבים רחוקים, אצלנו אחים־תאומים הם, העומדים זה לצדו של זה.

עומד אני אצל חורבת הבית, אשר היו בו כוחות־ההרס של השטן, ומהרהר: מי היה אותו האיש, אשר חזה מראש את חורבנו של הרחוב היהודי? ובאיזו יצירה משתקף ה„תהו ובהו" האיום של התקופה? מה היה מראיך, וארשה, לפני כמה חדשים? אז יכלו להגיד עליך: המעטירה שבערים! ראיתי את יהודיך הנגידים עם הונם הרב לפני הלואת המלחמה, את נשיך הצעירות וגבריך הצעירים, אשר התכוננו להלחם בגבורה על הרפובליקה הפולנית. ראיתיך בחיי התפארת והתענוגות שלך לפני ימיך הקשים. וכעת, וארשה, הנך מקום הפורעניות הנוראים, עמק הבכא.

האם לא דמית לאותו שוק ישן, אשר רוחות של מתים נקהלים אליו מבית הקברות אחר חצות, ובהאיר הבוקר הם חוזרים לחיי הקבורה שלהם, אם לא את היא השוק הישן, וארשה, מקום האסף רוחות המתים בלילה בלילה — הלא הם סוחריך, רוכליך, אמניך וסופריך הנעים ונדים היום בכל העולם כאנשי דור ההפלגה, אשר האחד לא יבין את דבר רעהו?...

*

י. ל. פרץ, הרוח האופטימיסטי של דורו, האיש שעמד כמעט ליד ההגה של החיים היהודיים המודרניים, לא פסק לראות את הטרגדיה של הבאות. אמרה מבריקה, חיוך, רעיון מבדח — ומיד אחרי זה עטף צל של ספק ואי־אמונה את עיניו הגדולות. הוא היה האיש שזרע את הזרעים היהודיים בתוך המוני העם, וחרד בכל זאת מפני זרם ההתבוללות. הוא הדליק את אור הראנסאנס של היצירה היהודית — ותמיד היה אכול־ספק לגבי עתידה. הוא היה איש הניגודים, אור וצל שכנו כמעט תמיד בעת ובעונה אחת בנשמתו, דבר והפוכו לא היו אצלו נדירים, ופעמים קרובות היה סותר את עצמו בדבוריו. כי לפי תוך תוכו שייך היה פרץ לאותם מחוסרי האמונה ביסודות הבריאים של העתיד היהודי בגלות, תמיד היה מדבר על העתיד הזה בלשון מעורפלת.

בתור דוגמה יכולות לשמש עבודותיו הציבוריות. פרץ, כידוע, היה נוטה בראשית עבודתו הספרותית לסוציאליזם, הוא אחד באופן גלוי את פ. פ. ס. נטיה זו ארכה אצלו זמן ידוע, עד שהתקרב ללאומיות, ושוב אחרי כן סטיה. הרבה קוים היו לו, אך לא מצאנו אף פעם בהשקפותיו הלאומיות את קו־העתיד.

בחוגים הספרותיים היה ידוע, שפרץ שייך לאנשי הסתירות והניגודים, מאמריו הפוליטיים דרשו תמיד באורים. ונתפרשו פעמים רבות אחרת מאשר דרש פרץ עצמו. כשאתה קורא, למשל, בפיליטונים

שלו „בזויתי", אתה מוצא את איש הלך־הרוח, השרוי בכל פעם בהלך־רוח פוליטי אחר, וברקי־מחשבה שונים מנצנצים במחשבתו חליפות.

*

י. ל. פרץ ראה את ה„תהו ובהו" של הרחוב היהודי, הוא ידע היטב את העשירות ה„נפוחה" של גבירינו ועסקניו וכן ידע היטב את ה„תהו ובהו" שבחיי המפלגות. לא לחנם תעה רוחו הסוער ללא מרגוע, שוטט וחיפש בכל מקום, בא הנה וחזר שמה. הוא ניסה לא פעם להספח למפלגה זו או אחרת, אך זמן רב לא שהה בה, ולפעמים קרובות נעשה אחרי כן מתנגדה החריף. כל הטרגדיה של הנפש הגדולה הזאת היא בזה, שראתה והבחינה את „כרעי התרנגולת", שעליהם עומדים חיי היהודים בפולין. הוא היה היחידי שהדגיש, כי בסופה הפוליטית הראשונה יימחו כל החיים היהודיים שם. הוא הבין, שבסכסוך העמים הראשון שיתחולל בעולם — יהיו היהודים השעיר לעזאזל.

רצוני להזכר את שנת 1914 ביארשה עם פליטי המלחמה שלה ועם בתי־הילדים של הפליטים, על שם פרץ ודינהזון. זה היה הדף הנוגה שבחיי פרץ, שהחשיך את ימיו ולילותיו. ולא פעם היה מעיר:

— אתם נאחזתם תמיד בצלילי השמחה של „שלשלת הזהב", אני כשלעצמי אינני יודע מדוע אני נמשך אל הקולות של „בלילה בשוק הישן"? הם יותר קרובים ללבי.

שנת 1915 היתה ראשית ההתפוררות היהודית בפולין. אז קיבל הגוף היהודי את המהלומות הראשונות. ושנת 1940 הראתה כבר את הטרגדיה ואת החורבן של האומה, המפוררת בחומר וברוח עד היסוד.

ומי היה האיש אשר חזה זאת מראש? מי הרגיש משכבר את הכליה, שתבוא על חיים יפים וגדולים של הקיבוץ היהודי? מי, אם לא המחבר של „בלילה בשוק הישן"?

הרבה שנים עברו מאז ליוינו את המשורר־„הקוהלת" למקום מנוחתו, הובלנוהו אל קברו בימי הפליטים ובתי הילדים, שמלאו אז את וארשה העניה. אולם בית הקברות של החיים היהודיים הוא עכשיו הרבה יותר גדול, מאד מאד רבו הצללים מבלילה בשוק הישן. ומי חזה מראש את הטרגדיה, מי?

דוד פרישמן על היונקרים

מתהלך אני כצל על פני רחובותיה של ורשה הקודרים והאבלים, והואה אני מחזות אימים על כל צעד ושעל, ובושה צורבת תתקפני על מה שעוללו לאדם שנברא בצלם אלהים. ופתאום שאלתי את נפשי, כמזכיר נשכחות, מי הוא זה שתזה משכבר הימים את צורתה של זו החיה הקרויה יונקר, מי?

ונזכר אני בורשה שמלפני שלשים שנה.

אנחנו, חבורה של סופרים צעירים, מתחילים, אשר כל טוב ונאה, נחלת אירופה, קסם לנו, בקשנו לשמוע מפיו של אותו איש, שהיה כולו חטיבה של אירופה בתכלית, מה דעתו הוא על אישיה הדגולים, יוצרי הרינסנס, ענקי הרוח, עמודי התוך של אירופה המעטירה, ובשורה הראשונה — ילדי טפוחיה של גרמניה, סופריה, משורריה ושאר אמנים שבה.

כידוע היה פרישמן מוקיר לא רק את האריות שבחבורת היוצרים הגרמנים. כל מה שיצא מתחת ידם של אישי רוח בארץ זו, ויהיו מן הנגסים, היה חשוב בעיניו של אירופאי זה. עתים גם נדמה היה שכלפי תרבותה ונמוסיה של אומה זו היה פרישמן כמוכה בסנוורים. ועם כל זאת — כמה היטיב לראות נכוחה.

בפילהרמוניה שבורשה היו נערכים לעתים מזומנות קונצרטים גדולים משל יצירות וגנר. את פרישמן היינו מוצאים שם לעתים רחוקות. וכשנזדמנו יחד היתה שאלתי הראשונה אליו:

— ומה תאמר על וגנר?

כהקדמה למענה ברור היה מניח שתי כפות ידיו על אזניו, כאדם, שאינו סובל שאון מקהה החושים ואחר פסק:

— הכל שפיר ונאה אילולא היה אותו איש, המשופע דינמיקה, יונקר, במעמקי נשמתו. אין אני בקי ורגיל במוסיקה. אך אחת אגידה: אותם תופים ומצלתים וחצוצרות שלו מגדישים את הסאה. הם מטמטמים אותי. חש אני בהם את הקצף של יין ושכר. אה, היין והשכר — אילולא הם, אפשר ולא היו משורריהם וכל גדוליהם יונקרים כל כך! אפשר והיו מיטהרים המוסיקאים מהמיליטריות שאוכלת אותם בכל פה.

— והרי וגנר — הקשיתי — אינו רק הביטוי של המיליטריות האשכנזית. דומה שנתגשמה בו באמן זה רוחה של האומה, ואם תמצי לומר — רב חלקו בעממיות.

פרישמן נאחז בהברה זו האחרונה, ומתחיל, כדרכו, לשפוך קיתון של בקרת זועמת כלפי כל אלה שרוממות עממיות בפיהם:

— ודאי, ודאי שיש מין דבר שקרוי עממיות. ויצירות כגון „בעל העגלה הנשיל", „הנילה" — השם עממי ראוי להן. ברם אין לשכוח כי בצדו של העממי, ההמון מצוי גם אספסוף, ועתים התחומים שביניהם מטושטשים עד מאד. והאמת ניתנה להאמר — וגנר הוא לא עממי, כי אם המוני, כלומר — הוא והאספסוף היינו הך, כזה כן זה חיבה יתירה נודעת מהם למרתף היין. ואשר ליהודים — ידועה „חיבתם" של שניהם ליהודים.

— וגטה, למשל?

פרישמן מכווץ את גבות עיניו, מצחו נחרש קמטמטים ועל שפתיו מרחפת בת צחוק מהולה לעג:

— גטה! שומה עלינו להכריז ולומר אחת ולתמיד, כי אין אמת בכנויים גדולי־עם, קדושי־עם, כשם שאין אמת בהנחה כי עם כשלעצמו חסר־גדולה, חסר־קדושה הוא. הנכון הוא כי משורר לחוד ועם לחוד. גטה לא נזקק לעמו, ולא ממנו „שאל" מעט טיט ותבן ליצירה עולמית שלו, כשם שיצירתו של הופטמן „בעל העגלה הנשיל" לא מחומר עמו קורץ. יצירה עממית זו, יכולה היא שתהא נחלתם של רוסים, פולנים, טורקים, יונים ויהודים גם יחד. גטה, שילר ועשרות יוצרים אחרים — ודאי שניכר היה צנור השפעה שלהם על חוגים ידועים של האומה, בפירוש רק חוגים, ואילו ההמון רחוק כרחוק מזרח ממערב מאותם חוגים ספורים. ההמון — כל עיסוקים שלו הם יין ושכר ושירי נצחון, זה טבעו מדורי דורות וכן הוא יהיה עד סוף כל הדורות. ביסמרק, פרידריך הגדול — הללו קרובים לרוחו של העם־ההמון יותר מגטה. צא וראה את פוטסדם, את ברלין, מי ממלא שם רחובה של עיר, מי היא הרוח החיה במרכזי המדינה — בני אדם גבוהי קומה, בוערי עם, עטורי שפם סמיך, קצרי שכל אשר יומם ולילה הם להוטים אחרי יין ושכר ושירי נצחון. זהו רוב מנין ורוב בנין של אומה זו, ומקרב המון זה יצאו תמיד אותם יונקרים שבכל הדורות. ולגטה ולשילר אין ולא יהיה שם שום השפעה. היונקר הוא ראש וראשון לכל דבר ולכל מעשה. היונקר — אח, אח, מה רבות הן הצרות שהביא היונקר לעולם, ומי יודע מה עוד יעולל לנו היונקר בבאות. לפי שאחת תאותו של היונקר כל הימים לנצח,

לנצח בכל תחבולה ובכל מחיר — ואפילו עד כדי יציאת נשמתו הוא...

דברים אלה היה פרישמן דגיל להשמיע תמיד, עת דק העלו על השפתים שם אומה זו של היונקרים.

ועוד בימיה הראשונים של מלחמת העולם הראשונה, עת ניתכה השואה על העיר קליש כבר אז הזהיר פרישמן מפני גדולתה ונתת זרועה של אומה זו, אומה של היונקרים. קליש — היה אומר וחוזר ואומר — אינה מאורע גרידא, אינו ענין של פעולה איסטרטגית בלבד, קליש היא את ומופת לראשית מעלליו של אותו יונקר שורש פורה רוש ולענה. זכורה אמרתו של פרישמן על קור רוחו של היונקר עת יזדווג לו לאדם לטרדו מן העולם. „ביטע, לאסן זי זיך שיסן" — (הניחני נא ואירה בך) בחלקת שפתים יפנה אל קרבנו, בסממנים ובלהטוטי תרבות יעשה מעשהו, מעשה הרצח.

מאז ימי קליש ועד עתה גדלו ועתקו מעשי ידיו של היונקר, גדלה אכזריותו לאין שעור, קהה שכלו, נמחה מעל פרצופו צלם אלהים כליל, כליל. כחית יער לא ידע שבעה — אך עוד הוא איש „התרבות", ברחובות עיר יתהלך „אדם עלאה" עם מצלמה ביד, יצוד „אוביקטים" הראויים לצלום, לדורות. ישתעשע עם קרבנו, ובזהו ישפילו עד דכא.

ברגל גאוה וביד גסה טורף היונקר, חומס ורומס ואין מציל — ובלבד שהתמונה תהא שלמה.

מי חזה מראש כל זאת, מי?

היום יום שלישי לפלישת הנאצים לורשה, אך מחזה הבלהות עודו בעינו — ענני עשן עודם מתאבכים מתוך הבתים אחוזי להבות, חמת פצצות־הבערה שניתכה עליהם.

בני אדם מתאזרים עוז ומגיחים ויוצאים מהמרתפים וראשית מעשיהם לתור אחרי בני בית, קרובים וידידים שבעת ההרעשה האיומה נפזרו לכל עבר ונתקעו בחורים ובסדקים ככל אשר מצאה ידם, או שישאו רגלם אל ביתו של אופה לבקש פת לחם, ואל איזו חבר או מרתף, אוד מוצל, למצוא מעט מים להחיות את הנפש. ואולם מעטים הם הנועזים, רובם של האוכלוסים טרם יאמינו שהסכנה כבר חלפה, והם עוד רבוצים כלואים במקלטיהם, ורק מפקידה לפקידה יציצו בעד פרץ שבכותל ויראו שמים קלוטי אש ותמרות עשן, תהומות פעורים מעל ומתחת, כלאחר העש, ועל המשואות, כעופות דורסים שחורים העטים לברך על הזבח, ינסרו את חלל האויר האירונים בעלי צלב הקרס, יטרטרו וינסרו ושירת פיגול במקוריהם: אנו ואפסנו עוד, אין עוד מלבדנו...

קשה, מאד קשה להשאר עוד במרתף ולזין את העין בחומה קודרת ותפלה, קשה שבעתים לקלוט ולכלכל שיחם והגיגם של הבריות על התגוננות מתמידה, על מסכות־גז שמספרן ברחוב כולו נער יכתבם, והעיקר — על סוף הנצחון לבוא. אי, כמה קצה הנפש מאותם „נצחונות" — „בסאסקא קמפה" חונה צבא רב, והוא ממתין לשעת כושר לעלות על האויב ולטרדהו מהמדינה כולה; אוירונים דוסיים הופיעו כמושיעים והם יחד עם מפציצים פולניים עושים שמות במחנה הפולש; וורשילוב קבל את מטה המפקדה הפולנית לידו והוא עם מחנהו כבר עומדים בשערי פרגה ומחכים לקבלת פנים. וכתבלין לכל השיחות התפלות האלו — הסטריה, הסטריה בכל עבר ופינה. מסתכל אני בפניהם של דרי החצר — חיל ורעדה יאחזוני. רבון העולמים — מה עלתה להן לנשים הרכות תוך ימים ספורים אלה! לידי ומסביבי אראה רק בבואות יצוקות מחומר, צלמי דונג נטולי רוח חיים. והגברים, עזי הנפש, אלה שכל הימים היה פיהם ממלל רברבן, וכל עצמם גבורים דרוכים לקרב, עתה פנה הודם, נשתה גבורתם — כל מעיינם ועסקם מעט נזיד, פת לחם, לגימת מים. וכלווי למחזה התוגה — יללת חתולים, נביחת כלבים שחרגו אף הם ממרבצם ויצאו לאוירו של עולם, לחיים או למוות . .

יצאתי. החצר, הרחוב — היכן צורתם? מה נתארע כאן? רעש? — לא, למעלה מזה. לפי שההרעשה מהאויר תוך עשרים יום תמימים — שאול מתחת רגזה. שמים וארץ התפלצו. העיר כולה היתה כעי מפולת. אזלת־יד בכול. חת כל כוח. כניעה מבישה. ואפילו תינוק לא יישיר מבטו אלי אמו בתהותו: „אֲ צַאֲ מַאֲמַאֲ, פשגרלישמי ויני?" (ובכן, אמא, נוצחנו?) ההאם אף היא תשיב כבקול לא לה: „ני מוב דזיצקו ניץ, ני מוב, טאקי יעסט נאשי ליאס" (דום ילדי, דום, זהו גורלנו).

לא, לעולם לא תישכח זו המועקה שבלב, זו החרפה למראה נפילתה של העיר. וכשנתגתה ונתבטלה האמת המרה פרשו האופטימיסטים לקרן זוית ובכו תמרורים איש לנפשו —

אחד היה אז היונקר שלבו טוב עליו. זה המנצח, „האדם העליון" התהלך צוהל, סבוא נצחון ושכר. מכל קרון משא ומכל מכונית יציץ זה היונקר אל בני אדם קודרים, צללים, ועל פרצופו ישתפך תיוך של שובע, של לעג, של שמחה לאיד. אותו יראו בכל קרן רחוב, בכל בית אוכל, שם יזלול ויסבוא ולא ישלם, ובכל חנות יראוהו בורר ואוסף מכל הבא לידו ומפטיר: את התמורה שלמתי זה כבר. וכל זה איננו שווה לו. בימים הראשונים לאחר נפילת העיר נתעסק היונקר במלאכה נקיה אחרת. סואן במגפיו הגסים התהלך עם

מצלמה ביד. רבים ומעניינים הם ה„אוביקטים" שכדאי והגון לצלמם. כותל מט לנפול — הלויטננט עם המצלמה בא. מחסן סחורות עודו בעצם התבערה — יש לצלם. בני אדם יתרוצצו ישתוללו על החרבות, בכי נהי חרישי שופע גרונם, ישלפו מתוך מפולת יד, רגל קטועה, ראש מעוך, גויה רצוצה — תמונה הראויה להתכבד בה, היונקר עומד ובעיין רב יצלם. ושוב הוא נוטל את המשקפת ויצמדנה לעיניו. למרחקים יביט. הרחוב כולו — פרספקטיבה נאה, אכן יש ויש מה לראות, רחובה של ורשה העיר מעין „אי המות" של בקלין, פה ושם שלוליות שלוליות של מי מדמנה ולשונות אש ישתקפו ויבהיקו מתוכן, ובתי מידות כהפוכים, שסועים ומרוסקים, פגרי אדם ובהמה משבצים התילים והשקערוריות, היש תמונה נאה הימנה? —

ופתאום — מחזה התולים שאין להחמיצו. חבורה של לויטננטים תפשו לו לאחד יהודי. בכפות ידיהם יחזיקו את ראשו כהחזיק בעל־חי נצוד במלכודת, וצווחות ותרועות גיל. הכל יידחקו להכיר ולדעת מקרוב יצור זה שכאלו טרם ראוהו במדינתם. מין יצור משונה עם זקן שכזה ועם פאות שכאלו, והבגד, א, א — מה משונה, ומה מעניין. אכן זהו אותו יהודי ששטרייכר כל כך הרבה לספר עליו אך במו עיניהם טרם ראוהו. אכן מציאה הגונה. וכמה יצהלו וכמה יתענגו למראה עיניהם. וכי מה, יהודי, מה הפחד אשר תקפו? הם, חלילה, לא יגעו בו לרעה. עליו רק לעמוד במנוחה והם יצלמוהו, אחת, שתים, נו, מנוחה, מנוחה. וכשהיהודי אינו מאמין למשמע אזניו והוא מתחלחל ורועד כעלה נידף, או אז ירגזו הלויטננטים, ואחד שומט אקדוחו מעל ירכו ומכוון מול רקתו של היהודי: מנוחה — או כדור. אז תירגע ותקפא הדמות הזעירה של היהודי. הוא „מוכן". המצלמה תזוע — וחסל. מיד משחררים את הקרבן. היהודי נושא רגליו ונמלט כעכבר מהמלכודת והלויטננטים משלחים אחריו קולות מצהלתם...

הלל צייטלין איש הזעם

מוקדש לפ. ל ח ו ב ר, האיש שראיתי לראשונה בביתו של צייטלין, ואשר על ידו, מתוך הבית הזה, ראה אור דברי הראשון בעברית.

„...ולאנשי הישוב תאמר בשמי, כי שליו אני כעת יותר מבשאר הימים; כי קרובים אנו אל התכלית שחותמה אמת; כי יותר מבשאר הימים הומה לי לבי ומרעיף לי בטחון; כי נתמלאה כבר סאת החימה השוטפת את חיינו, וקרוב היום בו נמצא את הפתרון הנרצה, זה הפתרון אשר בכל דור ודור התנפץ אל אבני נגף לאין ספור, פתרון מלא ומוחלט בלא פשרות ובלא סטיות; כי סוף סוף נהיה עם ככל העמים...“ —

אלה המה דבריו של הלל צייטלין שהיה משמיעם באזני ידידיו ובאי ביתו באותם ימים עכורים של ספטמבר 1939, עת חיי היהודים בורשה היו כבר אז תלויים להם מנגד, וכל שעה וכל רגע בשרו תלאות אחת איומה מחברתה.

לא חדשים היו לי דבריו אלה. תכנם זכור לי עוד מימי הומל, שדליץ — ועד פשיטיק, עוד אז, עם שפע של קינות וזעם, היה פותח ומסיים בתבלין של עידוד וניחומים. שלשום — ארבעים שנה של תמרורים והתלבטויות, מבית ומחוץ, הטביעו חותמם על כל ישותו. הבה נשוח על פני יריעת אותן שנים.

עם הופעתו הראשונה על במת החיים בורשה העיר כבר ראו בו הרבים את הנזיר, נזיר מיער היה לכל הסובב אותו, וכבר אז דאוהו ותמהו, השתאו — וגם אהבוהו.

זכורה לי פגישתי הראשונה עם הלל צייטלין. היה זה בקר קיץ שטוף אורה. נכנסתי ובאתי למעונו שברחוב חלודנה 8. הוא קבלני בחדר השינה שלו. ספרים וכתבי יד היו פזורים בכל פינות החדר. אותו חדר שמש, כנראה, גם המערכת של השבועון „אידישעס וואכענבלאַט“. מצאתי את צייטלין כשהוא עומד ליד תנור מוסק, עטוף אדרת שער עד למעלה משערות ראשו האדומות־קלוטות והוא פוזם לעצמו אחד מניגוניו האהובים עליו ביותר, ועיניו הכחולות

נעוצות, כמשתעשעות, בבהרת מבהיקה של החמה שהיתה מרצדת על גבי הכותל.

לאחר שאילת שלום ותהיה לשמי ולתכלית בואי עשיתי עצמי כמודע וקרוב ושאלתי כתוהה:

— איכסה זה מתעטפים בעצם יום קיץ באדרת שער?

על כך השיב בתוקף:

— זה החדר צינה שוררת בו.

ואני הוספתי לשאול:

— כל כך, עד כדי הסקת תנור?

והוא השיב מניה וביה:

— פעמים ענין זה של קור וחום אינו מהפשוטים. ויתכן ביום קיץ חם להתעטף באדרת שער וגם להיצמד אל תנור מוסק, ולהיפך — יכול אדם להתפשט בגדיו בצינת חורף ולחוש חמימות עריבה בכל גופו ונפשו. עיקר הדברים — מראה עינים ותחושת הגוף מלבר אינם ולא כלום...

חשתי כי מרוב השתוממות למשמע אזני אחזתני צינה אף אני. למוד אני בטבע דברים שהיא נחלת כל באי עולם, שחורף הוא חורף וקיץ — קיץ, והנה זה בא לאלפני תורה חדשה, מעין תמוטת סדרי בראשית...

ההומלי — כך נקרא צייטלין בפי מקורביו — ודאי שמלבר נראו חייו כחייהם של נזירים אחרים שבכל הדורות. אך כמוהם כמוהו — אש תמיד היתה יוקדת בקרב נפשו פנימה. צייטלין מחבר „הכיסופים ליופי", צייטלין התלמיד הותיק של ר"נ מברצלב, וצייטלין הדגול בהשקפות עולם ניטשאניות — אכן, לא אחד היה צייטלין. היתה זו מזיגה מדהימה של אשים ושלהבות למיניהן. הרי צייטלין הוגה דעות, ממש רציונליסט מכף רגל ועד ראש, וזהו גם צייטלין שכלפי בעיות מיסודו של עולם תש כוחו והיה מתחבט ומתענה כנער רך שלא שנה, והנה צייטלין המקונן הגדול, שלבו היה ים של דמעות, ולעתים מזומנות נתגלה בחולשה של הסטריה מעוררת רחמים, ויחד עם זה היה כמעט חד בדרא שבמלים מעטות שנאמרו בקול דממה דקה, בחינת צקון לחש, היה בו כדי לחובב אבנים, — ועל הכל, היה זה צייטלין המתבודד, העומד כמעט תמיד מחוץ למחנה, יחיד במינו בתוך צבור גועש, יחיד, זר ומוזר ולרוב גם בלתי מובן.

ומהו סופם של יחידים ומתבודדים כאלה? — טראגי, טראגי עד מאד. וכזה היה גורלו של צייטלין. הוא היה בורח מן הצבור — ונמשך אליו בכוח לא אנוש. והצבור אף הוא רגע הרחיק את „הנביא המשוגע" ורגע היה להוט אחריו. רבים היו תמהים: מניין

לו לזה בעל המחשבות הנאצלות בתכלית, זה בעל הצלילים המסתוריים למופת, מנין לו זו המשיכה אל ענינים שאינם מהרוחני כלל ועיקר, אל שאלות מחיי שעה יבשים ואפורים? התשובה היא: צייטלין היה מצוי כל ימיו בתוך תוכם של הרחובות והסימטאות של ורשה, והללו ראוהו מתהלך ביניהם וחשבוהו כאחד משלהם, ראו בו אינדיבידואליסט חריף זמיוחד במינו וזהו שקסם להם ומשך אחריו את ההמונים, אף הוא נאחז בשלהבת זו של ה ת ו מ ר ונתאוה תאוה לילך אל העם, להיות אתו בגשמיותו, ואגב כך להאציל מרוחו כל כמה שידו תהא מגעת.

ומכאן אותה כפילות מוזרה שבצבוריות של צייטלין. כי זה האיש גדוש הדינמיות נאנס לא אחת לחרוג מתחומים שתחמו להם אישי צבור. והלכך ראו בו גם דבר והיפוכו. ימים שהיה אחד מדברי המפלגה הטריטוריאליסטית היה משמיע דעות ואמרות דוקא לא לפי רוחה של אותה מפלגה. ובעת עמדו בעוז ובחום יחד עם מחנה מתנגדים ומיידים אבנים בציוניים וראוהו לפתע פתאום מקנא קנאת הציונות הצרופה ומטהר התנגדותו והערצתו כאחד בק"ן טעמים. מהיכן נבעו הסתירה הללו? הוה אומר — בקשת ה א מ ת היתה בעוכריו. ועשרות בשנים היה לוחם, לוחם את מלחמת האמת. ובכל הקפיצות והנסיגות שלו, ההתלהבות והפסיחה על כמה סעיפים, תמיד נר תמיד היה לרגליו, האמת הצרופה. ומלחמתו זו, וחתירותיו אלו לא עיוותו אף לא פגמו מאומה משעור קומתו כאיש הצבור וככוהן העושה עבודתו ביתידות. לא. יתרה מזו. עתה, כשאני סוקר לאחור ורואה לפני את דמותו של צייטלין מרחוק, הרי אראהו שוב כאז כן עתה, זה האיש עטוף אדרת שער ונצמד אלי תנור מוסק ועיניו משתעשעות בבוהק חמה של בקר קיץ כשהוא בודק ותר למצא קו, שמץ דבר של טוהר ונוי. וככה אראהו חותר למצוא פתרון לשאלה היהודית הבוערת והכואבת מדורי דורות. צייטלין רואה את גלי הפרעות שניתתו על ערים ועירות וקהלות הקודש נמקות ונמחות מעל פני האדמה והוא יודע ומבין שאין עוד תקומה לישראל בנכר, בפיזור, והריהו נאחז באידיאות של קבוץ גלויות, של מפלט, של הצלה לשעה, — והרי הגירה לארצות בהן צלם אלהים ערך רב עדיין לו, והרי פינה מיוחדת יעודה לקבוצי יהודים ומצא להם, חיי שעה, חיי פרוזדור על מנת להיכון לטרקלין, ויפה שעה אחת קודם, ואולם יחד עם זה ירבו החששות — פן יבולע לה לתעודה העיקרית שאחת היא ואין לה תמורה לדורות, והריהו חרד לציונות ומטיף לה פעם בסתר ופעם גם בגלוי. ושוב הוא רואה שטובת הכלל דורשת ליכוד והריהו יוצא חוצץ נגד פלגות, פלגות באומה. והבריק הברק

— ואידיאה חדשה צצה: להתעלות, מעל לכל האגודות והמפלגות יש ליצור מחנה אחד גדול של כלל ישראל. וצייטלין אינו נח ואינו שקט — אש בוערת בלבו, הר געש לבו, ולבה תתפרץ מתוכו תמיד תמיד, ואין מעצור ללבה, ויש למצוא לה מוצא, ויש לכוון את הלבה לאפיקים נכונים לתועלת הדברים, לתקון, להשלמה, להצלה כל עוד יש להציל.

הנה כי כן אראהו, את צייטלין, שימי להבה משתפכים מתוכו תמיד, תמיד, וודאי שמדרכה של לבה לזרום ולהשתפך בעוצם ואגב כך גם לפגום פגמים, וודאי שעתים גם הפסד ניכר יוצא בשכרה, אך מחול לה ללבה, כי על כן לבה היא, סטיכיה היא...

כזהו החולם מהומל. חטיבה בולטת ועזה של סטיכיה, כזהו היסוד ליצירתו הנעלה של „הכיסופים ליופי", יופי בדת, במסתורין, בכלל ובפרט, בחיי עולם ובחיי שעה, בקודש ו־בחול. ואת אלה נכסף למצוא ולראות גם, ואולי דוקא, בפשוטי־עם, בקרב ההמונים, כזהו היסוד, ומכאן גם הסיבה לאותו ביטוי נעלה —

בספטמבר 1939 ראיתיו אחרי פרידה ארוכה והשתוממתי. הזהו צייטלין החוקר, המעמיק, המתבודד, ה„הסטרי", זה שבחייו הפרטיים היה יותר מנחבא אל הכלים, כמעט פחדן, רועד מקול עלה נידף, הזה צייטלין? וזו דמותו ה חי צו נ ית היכן היא? אודם זקנו ושערו כמעט שנעלם כליל, ואף פניו הכסיפו עם עטרת לובן שערו, ועיניו התכולות מין שלווה היתה יצוקה בהן, וזו לשונו החדה, האטומה — חריפה וקשה — חן של הומור תקוע בה — הזהו צייטלין? ודוקא בשעה טרופה כזו?

פניתי ושאלתי את בנו אלחנן:

תמורה זו שמצאתי באביך מה טיבה?

אלחנן השיב בלבביות מסותרת:

— ותמה אני ע ל י ך, אתה שידעת את אבא משכבר הימים, לא ל ך לשאול שאלה זו. ואתה שמע ודע. אבי היה מאלה ה„נסתרים" שלעת מצוא הם הופכים ויהיו „נגלים". וכך דרכו של אבא. כל זמן שאין צורך בו ביחוד הרי יכול הוא להידחק ולהצטמצם בקרן זוית, ואילו בעת מ ש ב ר יחרוג ממסגרתו והוא על ע מ ד ו יעמוד.

אכן רעיון זה נתחוור לי יפה יפה באותם ימי ספטמבר. בני אדם שהיו נתבאים אל הכלים נתעוררו ויצאו חוצץ להיותם עושים עם כל המחרפים נפשם נגד צר ואויב. כל „נסתר", תם וישב אוהל התפרץ לרחובה של עיר, אדרבא — הללו היו מהראשונים למעשים. וככה ראיתי גם את צייטלין. הוא נ ת ג ל ה. בימים הראשונים אפשר לחשוב כי חס ושלום דעתו אינה מיושבת עליו, זו השלוה שבו הדהימה

ביותר, אך עד מהרה נתחוור לכול כי אין כאן אלא התעוררות, התעוררות הישות. ולא עוד אלא שבא גם לידי מעשה. נתן ידו עם שכנים ובני בית בעניני בטחון. מסייע בארגון התגוננות כנגד פצצות, ופצצות תבערה, מצטרף אל המונים ומשליך אף הוא מחלוני ביתו מיטלטלין וגרוטאות למען התקין מתרסים ברחובות ובביאות הבתים. וכשראיתיו פעם מתלבט בענין רב על הגזוזטרה ובידו חפצי בית משונים שאלתי: מה העבודה הזאת לך?

והוא השיב פסוקות: אין פורשים מן הצבור!

ראיתי שלוותו ופלטתי לעומתו:

— לו לפחות ידענו כי את נפשנו נציל...

— ואם לא נציל את נפשנו?

לא ידעתי איך לכלכל הערכתו זו. עד שבפתע לפתאום רעם הרעם ומכל עבר נפץ אדיר, ותהום כאלו נבקעה לבלענו חיים. בני הבית נזדעקו והזהירו: אוי, זהירות, הרחק מהחלון, למרתף, למקלט!

ואילו הוא, צייטלין, נפנה ופסק שאננות:

— וכי מה אירע?

ובראותו אותי שאל:

— למה זה חורו כה פניך, הככה ייירא ויפחד אדם?

כאן ראיתי לפני את צייטלין שבז למות. ראיתיו בכל גדולתו...

ופעם כשאנשי הגיסטפו החלו במעשיהם ובני אדם היו להם למרמס, פניתי ושאלתי את צייטלין:

— אימתי, למשל, ר' הלל, יגיע תור שלנו?

צייטלין היה כמהתל והשיב:

— למענו של הגוף כלי משחית להם לבריות הללו די והותר, אך להמית את הנשמה קצרה ידם, קצרה.

ושוב אמרתי לו:

— שמעתי שכמה וכמה אישים ומנהיגים לוקחו כבני תערובת. כדאי להשפיע על אותם עסקנים וחשובי עיר שטרם ניצודו שיתורו אחרי מקום מקלט ולהסתתר מעיני הטורפים.

צייטלין נתן בי עין עוקצנית ומיד נשתתקתי. לא הרהבתי עוד לדבר על הצורך להסתר מעין הגיסטפו.

וכשנפלו אנשי הגיסטפו לתוך ביתו של צייטלין וחשקה נפשם לגדע זקנו, עמד השחקן ז'ק לוי בפרץ וכיד ההומור והערמה הטובה עליו הציל את הזקן באמרו, כי זה איש השיבה אינו „תלמודיסט" אלא פרופיסור לחקר חיות טרף. הטורפים הנאצים יצאו כלעומת שבאו, והלל צייטלין נשאר שאנן כשהיה, רק הוסיף ללגלג על

הגיסטפו, ראו נא ראו — אמר — באיזו תחבולה יכלו להם לבריות הללו ולהציל את זקנו של אחד יהודי! —

והרי סופה של פרשה.

באתי להפרד מעם צייטלין. לא ראיתי בו שום סימן של קנאה מסותרת, קנאה של אדם הנתון בתוך הדליקה לאדם שניצל ממנה. וכששאלתיו מה סוף סוף יעשה אדם לנפשו? השיב: לומר לך שאין את נפשי לעשות שום מעשה של הצלה — הרי יהא זה רחוק מן האמת, אלא מה — בדלית ברירה, עלינו לקבל את הדבר כמות שהוא, אם נגזר עלי להשאר — אשאר עם יתר אחי בני עמי, ובלב שלם אדע כי זהו גורלנו, ואין לנו רשות להרהר אחרי זה ולא כלום...

הריני מוסר בזה את דבריו של אחד מהטובים והישרים.

הלל צייטלין היה חלק, וחלק גדול וניכר מאד, של הזעם שניתך על העיר ורשה.

והריני מזכיר את דבריו של בעל הנפש צייטלין, בעת שלהבות התפתה של הנאצים עודן מתלקחות בקהלות ישראל שבפולין.

האב והבן

בשנים האחרונות צפו ועלו באופק חיי החברה בוארשה שני בניו של הלל צייטלין. האחד הדרמטורגן והמשורר אהרן (כיום באמריקה) שבמראהו דומה לאביו, צנוע, מזמזם בלחש לעצמו, שקוע בהלך רוחו תמיד, כאילו רחוק מעלמא הדין. והשני — אלחנן, פשוט יותר בעל חוש לחיים. והוא עתונאי. עולה בזכרוני רגע מביתו של צייטלין, המגיה אור על שני הסופרים.

למעלה, מעל לדיוטא השניה שבה גר צייטלין גר פ. לחובר, וצייטלין שכיבד את טעמו הספרותי של לחובר, היה מראה ללחובר כתבי־יד של סופרים, היה מראה לו גם את שיריו של ארליך (אהרן) ואגב הוסיף: בנים שנים לי, האחד שונה מרעהו. ואפשר לומר כך: אהרן הנו בבחינת יוסף או בנימין בין השבטים. „חנצ"ר" (אלחנן) בבחינת ישששכר או זבולון. משתו מן הנבואה הזאת נתקיים. אהרן נשאר המשורר המעודן ליחידים ואלחנן — איש העם, עתונאי בעל מזג וחיוניות מרובה. שנים על שנים עבד אלחנן בין ההמון כעתונאי וכעסקן בצרכי ציבור, כתב מאמרים על ספרות ותיאטרון, ציוני גלהב שעשה כמה שנים בארץ־ישראל כעלם. עוד כיום הומים באזני ספוריו ושיריו של אלחנן שקראם לפני בשובו מן הארץ.

בבואי עתה לוארשה הראה לי אלחנן שורה של רשימות וזכרונות מחייו בפתח תקוה, זכרון ראשון־לציון, רשימות יפות.

בזמן האחרון הוציא אלחנן ספר על הסופרים שהיו מתלקטים סביב הלל צייטלין והיתה בספר הזה הערצה לסופרים על שהתלכדו סביב אביו. ואמנם הצליח אלחנן לתאר את הסביבה ולציר תמונת הלל צייטלין בשתי עשרות השנים האחרונות. כאן ניתן ביטוי לרחשי האחוה בין הבן לאביו. ועתה לענין.

בין הנשארים, בין אלה שהיו מכונים „שאינם רצים" נמצאו מנהיגים וסופרים שקשריהם עם ההמון היו כה חזקים עד שהחליטו להשאר בכל מחיר. כבר נזדמן לי להזכיר כמה מאלה שלא חפצו לרוץ ואף דברו נגד הריצה וכן אלה שלא רצו מתוך ענייני משפחה. לסוג האחרון שייך גם אלחנן צייטלין. אדם עדין זה, מאז נבנסו הכובשים עברו עליו ימים קשים וחייו נעשו טרגיים. צר המקום ברשימה קטנה להגיד את שרוצה הלב לספר על הטראַגדיה של משפחת צייטלין. הטראַגדיה היתה בזאת, כי אף שאלחנן ראה כי עליו לברוח (הוא היה חבר הועד האַנטי היטלרי) הוא סרב בגלל אביו. ומה הדבר? אין הוא יכול להשאיר את הזקן. מאות ואלפים רצים אל הבוג ונדמה שגם הוא בין הרצים אלא שברגע האחרון הוא מסרב.

אולם השארותו עוררה בקרבו משהו מיוחד. הוא התחיל לשדל את עצמו ואף את האחרים כי המשטר ההיטלראי הוא אך אַרעי והוא יחלוף במשך הימים ומשטר אחר יוקם תחתיו. אולם לאמתו של דבר נעשה המשטר איום ונורא מיום ליום. ה„גסטפו" התחילה להציק בחיפושיה וביקוריה התכופים. אך צייטלין ניחם את האנשים סביבו. אשת אלחנן צייטלין עבדה כפקידה ב„ג'וינט" והיא היתה מביאה „בשורות טובות" כי הנה אסרו עתונאי פלוני ואת אלמוני מחפשים, וכי הגסטאַפו תפסה את כספי הקהילה וכי הורגים ומכים. אבל אלחנן הקל כרגיל את הענין, כי כל זה חלוף יחלוף. וכי מה? דרכו של כובש בכך בימים הראשונים של כבושו ואחר — ישתפר.

עלי להתודות שגם לי וגם לסופרים אחרים טוב היה להאזין לדברי הנחמה הללו. ברגעים קשים — גם מלה טובה יש בה מן הנחמה אף שאינה נכונה. אלחנן צייטלין הפיח בנו כוח להיות מלוכדים בביתו.

ערב חשוך, נר מהבהב והאנשים יושבים סביב השולחן כאילו לקינות ואלחנן בא ומביא מפעם לפעם בשורה טובה בפיו. פעם

ספר כי אנשי הגסטאפו ביקרו בקהילה ולא התנהגו באכזריות עם האנשים, פעם אחרת סיפר כי יש הצעה, שגם האוכלוסיה היהודית תקבל אותה מנת־הלחם הניתנת לנוצרים. ועוד פעם אחת נכנס מזהיר: מספרים כי ארץ־ישראל קיבלה עצמאות. ואף על פי כן הורעו פניו מיום ליום. הגסטאפו מצירה והבשורות הטובות אינן אלא שמועות שלרוב אינן מתאמתות.

אך פעם אחת בא ובשורה טובה שנתאמתה: הצירות האיטלקית נותנת ויזות מעבר לאלה שיש בידם רשיונות לעלות לארץ־ישראל.

שמחה נצתה בפניו, הוא שמח בשמחתנו. מאז התחיל לבקר בצירות האיטלקית, ביקור סתם, כדי לראות במו עיניו שהננו מקבלים את הויזות.

ימים קשים באו. רחובות ואַרשה נצורים. חיפושים וחטיפות, ההתעללות באנשים כבעכברים. משפילים אותם עד דכא. אי אפשר לעבור רחוב מבלי לפול במלכודת. לאלחנן אין ויזה, הוא אינו יכול לנסוע, לא. והבריחה מן העיר נמשכת, משאירים הכל. לאן? אל הבוג ולמקומות אחרים מבלי להבחין אם כדאי לרוץ לשם או לא.

אנחנו מנחמים את אלחנן שנסדר רשיון עליה בשבילו בבואנו אל הארץ. ולפעמים יש מי שמעיר:

— ולמה לא תברח גם אתה בין הבורחים? — והוא עונה ובעיניו דמעות.

— אני מבקשך לא להגיד לי זאת. זוהי הנקודה החלשה שלי, כי לעזוב את אבא פירושו לעזוב את חיי אני. יש אנשים היכולים להיפרד מעם עולם ישן ונאה, אני — לא. איני יכול. רק אם תעבירונו את כולנו לשם, לשם...

לא. לא נתנו לך, אלחנן, את האפשרות לבוא, לא לך ולא לעולם הישן הנאה שנשארת תלוי בו בתהום החשכה. יחד עם ההמונים נשארתם לשאת יחד ביסורים ותהא זו נחמתכם אם בחיים עודכם.

פרופסור שור נפרד מורשה

ורשה העיר היהודית ההומיה, השופעת חדות תיים יחד עם דאגות יום יום, השכילה תמיד לרכוש לעצמה את בחיריה, יחידי הסגולה. כל אלה אשר זכו לעלות בסולם המעלות, אם במוקדם ואם במאוחר, הפכו עד מהרה והיו עצמם ובשרם של התושבים, מעורים בחייהם ושותפים לעולם וסבלם, ולרוב לא ידעו ולא הרגישו עד כמה הם נצמדים ונסחפים עם הזרם. עורכי־דין, רופאים, פרופיסורים ושאר משכילים ממרומי המעלה, אברכים משמנה וסלתה של החברה, מצמרת האינטלגנציה היהודית, כביכול, כל אלה אשר בשחר ימיהם השתעשעו ביחוסם, בתארי הכבוד — מה עלתה להם במרוצת הימים? הם נתגלגלו ו„ירדו" אל העם, הם נתמזגו עם ההמונים. הנה ניצבת לפני דמות ה„רבינר"־ים של בית הכנסת שברחוב טלומצקה, ובשורה הראשונה זו הדמות הרפרזנטטיבית של פוזננסקי. אראהו, אותו איש זקוף קומה עם כיפה מרובעת על ראשו ועניבת סמיט רחבה על חזהו, אראהו לידו של צילקוב הזקן. מדי שבת בשבתו היו נוהרים אל בית הכנסת שבטלומצקה זקן ונער לשמוע דרשותיו. הכל ראו בעליל וגם חשו בעמק נפשם כי זה ה„רבינר" אינו צבות במסגרת של איש מלומד, של תורני יושב אהל גרידא, וכי אין הוא הולך בעקבותיהם של אותם מטיפים שאך עניני דת לנגד עיניהם. דרשותיו של פוזננסקי היו בבחינת הרצאות, נאומים, שגרעיני דת ועניני יום יום באו כרוכים אלה באלה. והציר העיקרי, הרוח החיה שבהם היה הרעיון הציוני ודרכי התגשמותו. פוזננסקי היה הראשון ש„פרץ את הגדר" בדרך הדרשה ואתריו החרו החזיקו כל אלה שהיו במחיצתו ושבאו אחריו. וזאת לדעת כי בימיו של פוזננסקי היתה עדיין הצבוריות היהודית בורשה נקיה מכל תערובת פוליטית, כזו שהיתה תוססת כשאור בימיו של שור, ולא החמירו עדיין כל כך דאגות יום יום כבימיו של שור, דאגות התובעות מעשים בכל עת ובכל שעה. פוזננסקי יכול היה שיעמוד קצת מרחוק, שיתעלה מעל לראשי העם, ואף על פי כן כבר אז היה הוא לאיש הצבור, בן יקיר, אח אהוב וחלק של גוף ההמון.

פרופסור שור. ככה יכנו את משה שור, כזה היה גם תארו של ב ל ב ן. פרופיסור — העם מתהדר ומתרברב בתאר כבוד זה. ואכן

פרופסור משה שור היה ראוי לשמו, היה תוכו כברו. עשיר היה במדעים ומרובות הן עבודותיו המדעיות. גם נטל עליו שאר תעודות שמרכיבים לו לראשו של איש מלומד בצבור. נציגה של יהדות ורשה היה למופת. הנה הוא סינטור, והנה הוא עומד בראשה של חברה נעלה, ואגב כך ובין תעודה לתעודה — ימשוך בעט סופרים ויעשיר את הספרות בכל אשר מצאה ידו. ברם שור האיש, היהודי, נתגלה בעיקר ממקור אחר. ודאי שמרובות הן התעודות לאישים נדגלים, אך מהות הנפש תתבטא דוקא מהמוצנע ביותר. חיצוניותו של שור לא אמרה לנו הרבה. בעל קומה בינונית. וכל דמותו אינה מבטיחה סגולות מופלאות. על פניו לא נתבלטה שום בדיחות הדעת, מעט חידוד, שמץ היתול, אף לא חריפות יתרה, קפדנות, רציונות מופרזת — שום דבר מאותם סימני היכר של תלמידי חכמים ועסקנים שבדור. גם לא ניחן באותה סגולה ידועה של איש הבמה. שור היה יחיד, איש לנפשו, ותמיד היה לי הרושם כי איש שיחי זה אינו אלא יהודי פשוט. אתה מספר עמו והוא מאזין ומקשיב בענין רב, קולט כל דבור ועונה אחריך באנחה, ממש כאחד יהודי טוב, מפשוטי עם. כנודע אין אישים בעלי שם נוהגים להרבות שיחה, אף לא להאזין יפה לדברי הזולת. שור היה שונה מכל אלה. תמיד היתה אזנו קשובה ולבו ער. צרותיהם של יהודים היו כובשים כל ישותו. פעם פניתי אליו בענין משפחתי, דבר שאין בו כדי לענין ולעורר תשומת לבו של איש רחוק, ספרתי לו על סבלו של בית אחד, סבלו של אחד מרבים. ידעתי כי למוד הוא לשמוע ולשמוע דברים כגון אלה, מעשים בכל יום, אך הוא עשה אזנו כאפרכסת, ארשת פניו העידה שהענין נוגע מאד ללבו, ראיתי שבאותו רגע נתפנה מוחו מכל מחשבה אחרת. הוא היה אחוז חרדה לגורל אותו בית, ממש עד לדמעות. בצאתי מעם פניו נתתי את לבי לחקור ולדעת: החכמה מאין תימצא? בינתו של איש כפרופסור שור היכן היא? — באוזן, אוזן שומעת. וצר, צר מאד שרבים מהטובים והחכמים שבנו משוללים אותה בינה יתרה...

בשלש־ארבע עשרות השנים האחרונות נתעשרו ונתגוונו חייה של ורשה. חדשות ותמורות לבקרים, מאורעות ותופעות חברתיים ופוליטיים הוציאו את הצבור היהודי משאננותו והעלוהו אל זירת גיעש של פעלתנות תוססת ומאבקים בלתי פוסקים. מאידך גיסא משופעת היתה ורשה בהמוני עם שמרובים צרכיהם והם תרים תמיד אחרי „בעלי טובות", משכימים לפתחם של „שבעה טובי העיר"

ומבקשים רחמים, התערבות להועיל, נקיפת אצבע פה ושם להציל ממונו או כבודו של אדם מישראל. ורבו כן רבו העסקנים שהעמידו פנים כמתשיעים, שהתנערו, כביכול, מכל עסקי הפרט ונפנו אך ורק לרוחתם ולישועתם של הבריות, אך בעצם לא הועילו מאומה. ברם לשבחם של המוני ורשה ייאמר כי הם ניחנו בחוש מיוחד להכיר ולדעת מי הם העסקנים שכפיהם כן לבם, והבחינו יפה בין תבן לבר. וכי מה היה שור ליהודי ורשה? לא פרופסור גרידא. לא זה שנהירין לו אוניברסיטאות על הפקולטטין שבהן, אף לא אדם המעלה שמגילות יוחסין גנוזות לו בצלחתו. לא. ורשה היהודית הכירה בו בשור את היהודי הטוב, את בעל הטובה במלוא משמעותה ועמקותה של המילה. הוא היה איש ההמון, פטרונם של הבריות. אכן מהצורך לקבוע כי מה ששגור בפינו לכנות בשם עממיות, עממיות צרופה, זכה וברה שכולה לב, הרי היתה זו בעצם רק נחלתם של יחידי סגולה שביהדות פולין. צורת הגילוי אינה כאן עיקר. מי שתוארו עורך־דין והוא בראשו ורובו שקוע בסיים הפולני ולוחם את מלחמת עמו, מי שאין לו חלק בסיים והוא יושב אהל ולוחם מלחמה עזה ועקשנית בקולמוסו, אחד עושה מעשהו בצנעה ומצודתו פרושה ברבים, ושני מתעסק בקדשי דת וכל מעשיו לטובת הכלל.

שור היה מהמצויינים שבבעלי טובה. כל מעשיו היו בלי פרסום יתר ובלי כחל ושרק. וורשה ידעה והכירה מה יקר האיש, ובעת צרה תהו ונצרו כל צעד ושעל שלו. וכשתכפו המאורעות וגברו ורבו הסכנות נתרדו ביותר לגורלו. ובקר, צהרים וערב נמסרו ידיעות ושמועות מפה לאזן על הנשמע והנעשה בביתו של פרופיסור שור. „שור סגור ומסוגר במעונו", „שור יצא את מעונו". „שור יצא העירה". „שור יושב באוטבוצק, או במדזשין". ובפתע לפתאום — שור נפרד מעל עירו ורשה. שור יצא ולא ישוב עוד...

היה זה באותם הימים הטרופים של בהלה וריצה. ידעו בהם בעשרות ומאות של אישים, עסקנים, סופרים, מכובדים, עשירים, שחשו להם מפלט. בבית ובמרתף היו מספרים נסים ונפלאות על המנוסה המבוהלת ועל הצלחה וכשלון של פלוני אלמוני. אך ענינו של פרופיסור שור כבש את הלב ביותר. יקרה אשר יקרה את הרבים, אך דרכו של שור אל תהא סוגה חתחתים, כי על כן פרופיסור שור הוא, שור, בנה יקירה של ורשה. שור שכרך וגלם בתוכו תורה וגדולה, אך קרנו רמה בענין אחד, יחיד ומיוחד, זו קרבתו אל העם, זו האהבה הגדולה שבלבו החם לכל אשר בשם יהודי ייקרא. שור אחד מרבים, מאלפים ורבבות שאוזן לו לשמוע ולב להבין,

שור שהשיב באנחה ובדמעה לשמע צרה, צרת רבים וצרת יחיד. את מנהיגה זה, את שליח הצביר הזה למופת לא שכחה ורשה אף בשעה הקשה ביותר לכלל כולו.

אך הנה סיומה של הפרשה.

היום יום סגריר. אנשי החצר הסתדרו כבר במרתפיהם. אך רבים הם המתפרצים לאוירו של עולם, תאבים לדעת מה מתרחש ברחובה של עיר. הבהלה הולכת וגדלה משעה לשעה, הסכנות מרובות, אך קשה להתגבר על היצר, ומתחמקים ומגיחים אל השער, אל החוץ. רעש והמולה. כלי רכב עד אין סוף נגררים ומשקשקים וממלאים חללה של העיר. המוני אנשי צבא נוהרים מדוכדכים — נסיגה, נסיגה. פה ושם נפתחת פתאום חנות. הכל רצים וצובאים על פתח החנות. שמא ככר לחם יימכר, מעט אורז, סוכר — אך מה נכזבה התוחלת. שכן באקראי נפתחה החנות. החנוני הכין לו שם את מזוודתיו, יציא וימהר אף הוא לנוס ולהמלט. וככה אצים רצים בני אדם מכל הסוגים ומכל השכבות — בעלי בתים, סוחרים, חנונים, להיכן? שורות שורות נמתחות ומגיעות עד לשערי העיר. שם איש איש ומגמת פניו, לארבע רוחות העולם, אל כל מקום אשר מפלט מעט, לשעה, יהיה.

ושוב, המונים המונים נוהרים לעבר אחר של העיר, אל בית הנתיבות. שם שבעה, שמונה אשנבי קופה סגורים על מסגר. רק אי־שם בקרן זית אשנב קטן ייפתח. כרטיסי מסע ימכרו לכיוון רחוק, אך בלא אחריות כלשהי מצד הנהלת הרכבת, לפי שלא ידוע ולא בטוח אם הימצא תימצא הרכבת הדרושה. אך הקהל אינו שת לבו לאזהרה — את הכרטיסים קנה יקנו ובכל מחיר. אף אני באתי לשם. ראיתי לנגד עיני מחזה מזעזע. מין תוהו־ובוהו איום. אנשים נדחקים ונלחצים איש אל רעהו ואיש על גבי רעהו, כמעט ייראו פוסעים על ראשי העם, ורעש ומהומה וקול ברור ל א יישמע. מכובדים, מיוחסים, יקירי קרתא ינצחו על המלאכה ויבקיעו להם דרך בזרוע נטויה. צירי הסיים, אמנים, סופרים, אילי הכסף ישמיעו קולם ברמה. וגדלה המהומה עם בואה של הרכבת. אז יצאו חוצץ אל הרחבה, והשאון והלחץ — עד כדי מחנק וסכנת נפשות ממש. כי מה כוחה של רכבת אחת בעלת שמונה, תשעה קרונות?

והנה בתוך המבוכה והמבוסה הבחנתי וראיתי חבורה של אנשים שאזרו שארית כוחותם והחזיקו בתוכם את ש ו ר ומראהו היה עלוב ביותר, לחוץ ומדוכדך עד היסוד. לא האמנתי למראה־עיני — הזהו האיש? כפקק של צלוחית הצף על פני המים, כך נראה לי פרופיסור

שור, רגע נתגלה כנדחף ומיטלטל מגל אל גל ורגע שקע ונעלם ונמוג בתוך הים הסוער.

היתה זו הפעם האחרונה שראיתי את שור עת התרו עם מתי סודו אל קרון רכבת שמגמת פניה היתה ל ב ו ב.

עד היום טרם אדע אם עמדה לו זכותו לנסוע באותה רכבת. לפי שאני עצמי, לאחר שהתיאשתי וחזרתי העירה, הוספתי לשמוע מכל עבר ופינה הברות מהברות שונות: שור עם בלבן שוכנים באוטבוצק; שור יושב בדד בביתו אשר בורשה. אולם לבי אמר לי כי שור איננו עוד בעיר, כי ה ל ך שור ולא ישוב עוד...

ואחר, בימים הקודרים, בשבתי במרתף, הייתי שומע מסיחים בפרופיסור שור, וכשאחד חתר למצוא ניב נכון לתאר כמו מי ומה היה שור לורשה היהודית, עמד רעהו ולחש לו קצרות:

שור אינו אלא ד מ ע ה, דמעה יהודית.

וצדק אותו איש.

כי אכן נודע הדבר ברבים, כי בהפרדו מעם עירו ורשה היתה הברתו האחרונה — אנחה מרה אגב בכי —

ו ד מ ע ת ו ע ל ל ח י ו.

מאיר באלאבאן

ידעתיו כאשר ידעוהו כל יהודי וארשה מתוך כתביו ההיסטוריים על היהודים בפולין, חסידים, משכילים, עסקני צבור וגבורים יהודים מצד אחד ומאידך — השלילי שהצמיחו החיים היהודים בפולין: מתבוללים, מומרים, הגיטאות שבכל התקופות ותולדות המשיחיות. באלאבאן היה סופר שמסר את החומר ההיסטורי בצורה קלה, מושכת ומותחת. וככתיבתו כן דבורו פולנית ואידית בקלות מתובל בדברי חכמה ובדברי בדיחה יהודיים, במלה אחת בדבריו לא היה מן הכובד המועמם בדברי הפרופיסורים. בחיי יום יום היה אדם פשוט שהיה נכון לגמול טובה לכל דורש.

קוים אחדים מתארו: בעל קומה פחות משהו מבינונית, זקנו עשוי תספורת דקה, משקפים וזכוכיות עבות על עיניו, (כידוע נסתמא בימיו האחרונים), צעדו מהיר, עסוק תמיד ועמוס דאגות על אנשים ועל עניני כתיבתו. וכתב האיש שעות רבות משעות היום. זכורני את שולחן־הכתיבה המרובע, הרחב ודיותות ישנות מרובות וצפרנים ישנות עליו, ולידו ישב באלאבאן וכתב ללא כל

התאמצות, דומה היה כאילו הוא כותב לעצמו, אבל לאמתו של דבר חיבר אז את ספריו.

באלאבאן לא היה שייך לסוג היהודים המתמסרים לפטריוטיות המקומית ושוכחים את האידיאה העומדת לפניהם. הוא התענין מאד, כפי שידוע לי, בנעשה בעולם הציוני יותר מכפי שזה התבטא בכתיבתו. בנסעי לארץ־ישראל ברכני באלאבאן ברכת הדרך בצירוף בקשה שבשובי אביא לו מתנה את האמת האמיתית מארץ־ישראל. מכיון שיש כמה אמתות מארץ־ישראל הרי הוא רוצה לדעת את האמת האחת. בשובי נפגשנו. אותה שעה היה בכיסי כתב־יד שנתפרסם אחר־כך ב„היינט". הרציתי לפניו את תוכן כתב־היד על פגישה אחת עם פועל צעיר בכביש. מן התמונה הכללית של העובד בכביש נתבלטה האמת שלי שראיתי בארץ־ישראל. באלאבאן לחץ את ידי, נהנה מדברי והחליט להפגש אתי שנית.

אולם הפגישה השניה היתה כבר אחרי חורבן וארשה, אחרי שאנשי הגיסטאפו התחילו לחפש אחרי פרנסי העיר, אחרי שהספריה ברחוב טלומצקה נסגרה, ביתו של פרופ' שור נשדד ואחרי שור התחילו לחפש את באלאבאן וחייו נהרסו.

כידוע נמצאו שור ובאלאבאן הרבה יחד בקהלה אחרי כיבוש וארשה. והנה בא רגע ששור היה אנוס לנסוע מן העיר. באלאבאן היה שבור מאד ונרגש והוא מהר לסור לביתו ואני הלכתי אתו.

באלאבאן חזר על רעיונותיהם הפסימיים של פרנסי וארשה, רעיונות נוגים שקננו בכל מוח שראה את ראשית פעולתם של הגרמנים. דובר על גיטו, אבל נתברר שהצורר אינו רוצה לתת גיטו אלא סוגר, כדי לדעת היכן הם קרבנותיו. הלך מחשבתו של באלאבאן היה אז לאמר: — גיטו — אמר באירוניה ובלב שבור — זה ענין עדין, שאפילו אנשי האינקויזיציה נתנו לנו. אבל היטלר מתכוון ליותר מזה, איום מזה ומי יודע לאן זה יובילנו ואשר אני רואה לפני עיני הוא נורא ואיום...

הוא הניח את שתי ידיו על עיניו והיה זה רגע של חויה קשה בנפשו. העברתי את השיחה לענין אחר שהעסיק אותי, מהי דעתו של באלאבאן בדבר יציאה מן העיר, בריחה מן האש לאיזה גבול. ובאלאבאן כאילו התוודה לפני:

— ידידי אהובי — פנה אלי — אני מבקשך שתבינני ובודאי תבין לרוחי מה פירושה של בריחה לגבי אדם בגילי, הקשור לבית,

לסביבה ולאנשים. בריחה! הלא דבר הוא. והשאלה היא כיצד, אל מי? ולאן? ובעיקר כיצד? ידידי, פה עומד ארון ספרי, איני אדם החי אך ורק על ספרים, אבל בארון־הספרים קשרתי את חיי. שנים על שנים אני נהנה ממנו ומתנחם בו כמו עם אדם חי. והנה עומד כאן שולחני, מונחים עטי ונייר יפה, עומד הכסא אשר בשבתי עליו רקמתי את מחשבותי, אלי, אלי, כאן עומדת מיטה ופה שולחן, פה ישבה אשה, פה — ילד וממולך ידיד...

— וי, וי, — אמר והרים את ידיו למרום — הראש מתפוצץ. מחשבות מסתחררות. וי, וי, כיצד אפשר, היתכן, היתכן כדבר הזה?

הפרופיסור הוריד את ידיו מעל ראשו והתחיל פוסע לאורך החדר הלוך ושוב ולפתע זעק בקול:

— לא, איני יכול, אני נשאר כאן, יהיה אשר יהיה אתי, אני אשאר ולא אזוז מכאן.

פעמים פורצות דמעות אצלנו למשמע דברים פשוטים. בזה הרגע ראיתי את האיש שכאילו התנצל בפני על חטא שחטא לגבי חייו הוא.

באלאבאן נפל למשכב כאיש שאינו רוצה להעקר מסביבתו כאשר לא ייעקר העץ מקרקע גידולו. רבש"ע — הרהרתי בנפשי — כמה אלפים מאנשינו חושבים עתה כפרופ' באלאבאן, כמה עצים קשורים לקרקע גידולם, כמה?

אני נפרד מעם יצחק שיפר

בימים האחרונים שלפני נסיעתי היה עלי לסדר כמה וכמה ענינים חשובים. מקום בראש תפש ענין הפרידה. להפרד — אך שיגרת הלשון היא. אליבא דאמת יש לגרוס לשון אחרת — להינתק ולהיקרע, לעקור יד ורגל מהגוף, — כזו היתה ההרגשה בימי הפרידה. האזכה עוד ביום מן הימים לטעום טעם חיים עם הללו שנפשי קשורה בנפשם? הרי אני משאיר לאנחות בני אדם עלובים שכל אסונם הוא רק בזה שאין להם פספורטים וויזות והם צפויים אלי מחסור ורעב בלא קרן אורה של תקוה וניחומים.

ויוצא אני לחוץ ובא אל בתי ידידים וקרובים על מנת להיפרד מהם. ושונים היו יחסי הבריות אלי ואל זכיתי ואשרי. לא מעטים היו ששמחו בשמחתי, ממש מאושרים היו שעלה לי להחלץ מהמיצר.

גם השתוממו ממש זרקו בי מרה, על היסוסי. אדם שזכה לפספורט וויזה אין לו להשתהות אלא לשאת רגליו ולהמלט. והיו גם כאלה שנתקנאו בי, ואף לא עצרו ברוחם ובפה מלא הקשו ועקצו: במה זכית אתה ולא אני? ואילו סתם בני אדם מההמון לא הלכו אתי לא בעניניים יתירים אף לא בקנתורים. הללו, פשוט, נאחזו בי וברכוני בלך לשלום, ויהי רצון שתוכל לעשות גם למעננו ולהצלתנו. אל מול פניהם של הללו נעכרה רוחי ביותר ולבי נקרע לגזרים. רבון העולמים — כיצד ומאין יבוא עזרם?... והיו עוד ידידים שלא הביעו כל התפעלות, לא הסכמה ולא קנאה, אלא דבור של תמיהה היה בפיהם, מעין: מה חכמה ומה בינה בזו הבריחה? ומחובתי להגיד שדוקא בקרב אנשי ארץ ישראל שנשארו תקועים בפולין ביום השואה נמצאו כאלה שברוח נכונה פתחו ואמרו: מה טוב להיות עתה עם העם השרוי בצרה, אפשר ומן השמים גזרו על אנשי הבחירה להצמד אל הנעגים והסובלים ולשמש להם פה ויד ורוח בעת רעה, ורמוז רמזו כי הנה תעודה היא שנמסרה לאנשי מעשה לפתוח בפעולות במחתרת. ואף בקרב המנהיגים המקומיים מצאתי כאלה שאמרו דברים בתכלית הפשטות, כי אילו היתה היכולת להימלט אפשר ולא היו עומדים בנסיון והיו ממלטים נפשם ונפש ביתם, אך הואיל ונחסמו כל דרכי ההצלה הריהם מקבלים עליהם את הדין, אולם אין הם להוטים כלל ועיקר להצלה מעין זו, והריהם רותמים עצמם בעול של מעשים למען העם בכל אשר יידרש מהם ובכל התחבולות שיהיו בידם, ואחד מאלה היה י. ש י פ ר.

אותו יום היתה וארשה דומה לדור הפלגה. אין איש יודע ומבין שפת רעהו. בני אדם מתרוצצים בחוצות בעסק גדול, כביכול, עיגם של אנשי ה„גסטאפו" בכל פינה ועבר.. חוטפים לעבודה, ואיש איש ותחבולותיו להשתמט מפורענות זו, אך מעטים הם הניצולים. הנוגשים מתחכמים להם ליהודים בהולים ונבעתים ותופשים בחרמם בתאוה עזה ובחימה שפוכה. אנשים מובלים כעדר צאן, כקופים. לממונים, לקצינים יהיה הדבר למחזה מרהיב עין. יש ויעמידו קבוצת יהודים ויצוו עליהם לרקוד או לעשות השתחויות נלעגות, או ישובבו נפשם בבכי ויבבה של מעונים ונרדפים. פה יעמדו יהודים ויעבדו בפרך תחת מטר של מכות וחרפות, שם יציצו נשים וילדים מפתחי הבתים וימלאו חלל האויר ביללותיהם. ואני נדחק ועובר, אץ־רץ, שעתי דחוקה. עוד מעט קט וזמן נסיעתי בא, עלי להיפרד מעם ידידים וריעים, והלב, הוי, עוד מעט ויתפלץ למראה ה„חזיון". אני אץ־רץ,

לאן? אל קצה העיר, לרחוב מורנובסקי, שם שיפר מתגורר. עלי לראותו ויהי מה. והדרך לא קלה ביותר, תחתחים על כל מדרך כף רגל. פה שלט מזהיר — סחור סחור לזו החומה, כותל מט ליפול, סכנה ליד זה הבית המעורער. שם פצצות מוטלות עוד מימי ההרעשה, פצצות „חיות", הרחק הרחק מהן. כאן מחסום של גדר תיל, העובר על ידו דמו בראשו. אי־שם רובע שלם סגור ומסוגר, אין יוצא ואין בא, מחלת הטיפוס פשטה בו. אך מערים אני ועובר והולך בדרכים עקלקלות עד שאני מגיע ובא לרחוב מורנובסקי, וליד ביתו של שיפר שוב מהומה ומבוכה. שם תיפוש מדוקדק נערך. מחסני סחורות יחפשו, ובינתיים החצר כולה על כל מעונותיה הפקר, אנדרלמוסיה. מצאתי לי קרן זוית ונצטמצמתי בתוכה וחכיתי עד יעבור זעם, וכששככה במקצת הסערה קפצתי ובאתי אל ביתו של שיפר.

יצחק שיפר — זכרונות מימים רחוקים מקשרים אותי אליו. לפני כך וכך שנים היתה בבית הפועלים שברחוב קרמליצקה הועידה הראשונה של המפלגה. בלטו שם בועידה שלושה אורחים שיצאו להם מוניטין, שלושה שעם בואם לוארשה ממש חישמלו ברוחם את ההמונים (הלא הם: זרובבל, רובשוב ושיפר). שנים מהם קנו להם עולמם ברוב חיבתם את ההמון ובעוז דברם אל ההמון, בהתלהבותם ובדברם. אך שיפר היה בחינת פלא. אותו אברך מעודן ונאה בהליכותיו, אשר שרשיו ינקו בגליציה, נתגלה כאן כצעיר מושלם, שתנועותיו קצובות וכל הילוכו הדור נאה, איש שכרך מדע ואידיאל וזן בהם עצמו ואחרים. וארשה קיבלה את שיפר בזרועות פתוחות. ואכן אף הוא מצא את עצמו בכי טוב בזו העיר. שיפר לא רק שהעשיר את החיים היהודיים בוארשה בספריו המדעיים על בעיות מבעיות היסוד של חיינו, אלא שהיה גם הרוח החיה במנגנון הצבורי שבוארשה היהודית. שיפר היה גם אחד הפעילים ביותר בתנועה הציונית שבעיר (הוא היה „לכללי" אחר כך). שיפר היה ציר הסיים שהכל נתברכו בו, היה ראש אגודת הסופרים, ובעיקר העיקרים — שיפר היה איש רעים להתרועע, מנהיגם ומדריכם של הצעירים, שיפר היה גם ראש המדברים ואפיטרופוס של המעון האקדמאי ונעשה תל שהכל, למן איש המדע ועד פשוטי „עמך", היו פונים אליו —

ואותו אדם ומושלם בכל המעלות נשאר לחוץ ודחוק במעין דירה שם ברחוב מורנובסקי, נידח ונעזב וביחד עם עוד רבים כמותו, מנהיגים וראשי העם, הרוה מתבודד ומתיחד באבל כבד ומנעים לעצמו „איכה ישבה בדד..."

מחובתי לספר שעם היותו אנוס למטתו מחמת חולי הגוף ויסורי הנפש, עשה עלי שיפר אותה שעה רושם לא רע. מתחילה חשבתי:

הנה הנה ישפוך לפני שיחו על שנתרשל ולא עשה כל דבר למען מלט את נפשו יחד עם שאר זריזים. אך שיפר נקט לשון אחרת. כאן ראיתי לפני אותו טיפוס של מחנך לדור אשר חייו הפרטיים אין להם ממשות בשעת צרת הכלל. אמנם הוא פתח בעניין בריחה, אך מיד ביטל את הדבר באמרו:

— ענין זה של נסיעה, של עזיבת המערכה הריהו מעסקי הגורל. מי שהוטל עליו לעזוב הריהו עושה הדבר בלי שהיות, ומי שנגזר עליו להשאר הריהו עושה חובתו ואינו מהרהר אחריה ולא כלום. והשנית, וזהו העיקר, וכי אני לבדי נותרתי? הרי מרובים הם אחי בני עמי, לאלפים ולרבבות, ומה אני כי אבקש לי גדולה ורוחה? —

מאז עברו ארבע שנים, וזו התמונה עודנה חיה לפני עיני. שיפר התאמץ ונתישב על כסא קטן ליד ארון ספרים פתוח שערבוביה רבה בו, ישב הוא ואוכל סעודה דלה — מעט נזיד קלוש של בולבוסין. מלתו הראשונה אלי היתה: מחילה, על אי־הסדר בבית, על הריקנות שבכאן. לפני בואו של הצורר, הרי הוטלו לחוץ כל המטלטלין לצורך הבריקדות, ולאחר מכן באו ה ל ל ו ועשו מה שעשו וגמרו עלי את החורבן. ובהעיפו עין על ספריו אמר:

— זה עתה חיפשו בכאן סחורה חבויה, כלי זין, אך בטוחני שעוד מעט וגם את הספרים יטלו ויעשו מהם מדורת אש, בעצם הכל — לאחר יאוש, הלא? ועל מצב בריאותו אמר: אם נזכה ונחיה — גם זו הבריאות על מקומה תבוא בשלום...

ובהפרדי הימנו לא מצאתי בעיניו כל סימן של השתאות או, חלילה, קנאה. הוא רק שיפשף ידיו זו בזו כדי לחממן, ואמר:

— צאתך לשלום. מסור בשמי שלום לכל מכרי וידידי. אם יהיה לאל ידם לעשות משהו לרווחתי — מה טוב, ואם לא, גם כן אין רע, הרי אני כאן נותרתי עם כל כך הרבה יהודים, כל כך הרבה בלי עין הרע, אח, אח — —

יצחק כצנלסון

הדבר היה בראשית 1942. קצנלסון גר ברחוב נובוליפקי והתפרנס ממכירת חפצי ביתו ובגדיו. (מהעתונות)

...אין אני יודע היכן אתה שרוי כעת, וייתכן שבדרך־נס היית לפליטה. בני משפחתך, שאהבוך כנפשם, עשו מעשה וחילצוך בעד חור וסדק של חומת הגיטו ושילחוך ואתה תועה בהר וביער, יושב ומצפה לנס?

ואם אמנם נס נתארע לך ואתה חי וקיים ועיניך רואות ואוזניך שומעות — שא נא לי, אחא, אם אתייחד עם זכרונות מימי הילדות, שאותם כה אהבת בכל עת שצרות התרגשו ובאו עליך.

„בלודז, עיר הבד והאטון, ברחוב ציגלנה, פרח קט מצאתי".

ככה סח פעם פרישמן.

— משורר שפניני חרוזיו רכות ומעודנות, אף אם טרם בשלו כל צרכן. עדינות בהן, חיים בהן, וקצב וצליל.

ראיתי את פרישמן כשהוא עומד על גזוזטרת מעונו וממלא אפו מריח הפרחים שבעציצים. ברם לדבר על פרחים לא אהב. זו הכתיבה על פרחים — היה פרישמן אומר — הריהי מלאכתן של נשים רכות וענוגות. ואילו בחורים בריאים ורעננים, והם גם משוררים, יכולים שיסיחו על בלויי סחבות בדיבור שכזה שריח פרחים יהא נודף הימנו. ואגב שפשוף כפות ידיו לחממן, הריהו שומט משקפיו ומעבירם על פני פסיסי נייר, מרכין ראש ומורה בהתמדה ובחיבה על הכתוב שם. אך זוכר אני שהיה מדובר על עמל כפים במעשה בד ואטון ושאר אריגים למיניהם — סחבות, סחבות, ופרישמן קורא את השירים ב הנאה רבה.

זו היתה לי הפעם הראשונה ששמעתי את שמו של המשורר הצעיר. ובשניה כבר ר א י ת י את המחבר עצמו בבית האולפן שלו. וכאן עלי להתעכב.

שלשה היו המשוררים שהצליחו בפולין לתקוע יתד של חיות מרעננת ומחנכת לתוך הלשון העברית, הלא הם י. פיכמן, י. כהן וי. קצנלסון. רבה היתה השפעת השלשה על החינוך העברי. אלא

שקצנלסון היה גם מורה בפועל ממש, ולא עוד אלא ששקד על כך שרבים מבני משפחתו, מאחיו ואחיותיו ושאר מקורביו, יהיו נוטלים אף הם חלק ניכר במקצוע ההוראה. ובעשרים השנים האחרונות היה בית האלפן של יצחק קצנלסון מבצר עוז של הלשון העברית בלודז.

ובבית הספר התר קצנלסון להכניס את חוש האמנות. כל ימיו היה שואף לקרב את הילד אל גווניו וצליליו של התנ"ך. לשם כך היה מאחר בלילות ויושב וכותב, — שמא יצירות חדשות בשירה? — לא. מרובים הם בשנה ימי מועד וזכרון. ויש לכתוב למענם של התינוקות מחזה, סיפור לכבוד חנוכה, פורים, פסח וכיוצא באלה, ואך יצאו מטעמים אלו מתחת ידו הריהו מביאם בכורים לתנויניו, לחבריו לעבודה, וטורח להתאימם לצורך השעה, ואף הוא עצמו נוטל חלק בראש בכל אחד ממחזותיו.

והנה מצאתי פעם את קצנלסון בתוך כתלי בית ספרו כשהוא כולו אפוף שעשועי דמיון, והוא במשחק ילד צוהל ושופע חיים, את ומופת לשאר גבורי המחזה. ומה יפה היה בתפקידו כיהודה המכבי, כולו אורה וגבורה, תלתלי ראשו הבהירים ועיניו היוקדות הביעו גוי ועת, והתלהבות והדווה עד אין קץ.

ביתו של יצחק קצנלסון היה אחד מאותם הבתים בלודז ששם תורה וחכמה ואמנות מודרנית היו כרוכות ומשולבות גם יחד. היתה זו לחדז של מעלה — כהגדרתו של פרישמן. הוסף לזה את בני משפחתו הגדולה והנאה, יחד עם ידידים וריעים באי ביתו — והרי לך תמונה של תורה וגדולה במקום אחד...

ושמץ דבר על יצירתו.

„בגבולות ליטה" הוא אחת היצירות הנעלות, בה ניתנו בשיר ופרוזה גם יחד בבואות ונוף של טבע ואדם. ורבות יש לומר על הליריקה שלו השפוכה על רבים משיריו, שלכאורה גדושה בהם הצהלה, והן הילדות האין־יש במחזותיו הרבה מהסמל והמאלף? ושימה נא לב ל„קריקטורות" — מה בולטים ועזים שם אותות הזעף המוכיחים שבכל אחד מאתנו צפון משהו מהכיעור, אין נקי. קצנלסון משתייך לסוג הסופרים שמטרה אחת להם: לגלות את נשמת בן־אדם וכזהו גם בחייו הפרטיים. במיוחד יש להדגיש את יחסי המשפחה של קצנלסון, יחסים שכולם טוהר ומסירות ואהבה בלי מצרים, עד כדי כך — שהיו שחששו פן בעטיה של מסירות זו יבולע לכוח היצירה שלו. ופעמבעת מצוא שאלתיו:

— היודע אתה ששכר האהבה לחוג המשפחה והסביבה יוצא בהפסד היצירה לשמה?

קצנלסון ענה:

— שתים הן היצירות שלי. האחת, זו מעט השירה, מעט הספרים שכתבתי. והשניה הריהי משפחתי, אבי, אמי, חניכי בית ספרי, סופרים, אמנים מבאי ביתי ושאר מיודעי, — זוהי יצירה מיוחדת במינה, בה אחיה, בה איתמך ואאחז כבקרנות המזבח.

נראה שרוח של נבואה נצנצה בו במשורר ורמז לצפוי לו ולמשפחתו בעתיד הקרוב יש למצוא בשירו „ביתי":

פערמאַכט איז מיין טהיר
קיינער קלאַפט נישט אין איהר
קיינער פרעגט נישט צו מיר
נישט בייטאג נישט ביינאכט
מיין טהיר איז פערמאכט.

עס קלאפט און איך הער
עמיץ וועה, עמיץ וועה?
אַ קלאַפ און איך הער,
און אַיך עפען געשווינד:
ס׳איז אַ ווינד, ס׳איז אַ ווינד.

אַ ווינד ווייזט זיך אויס
איז אריין אין מיין הויז
אַריין און אַרויס,
אַרויס מיט געוויין
און געלאזט מיך אַליין.

(דלתי נעולה
ודופק אין בה,
גם אין לי שואל

לא ביום ולא בליל, —
דלתי נעולה.
דופקים אי־בדמי,
אי־מי הוא ומי?
בא דפק אל אזני.
רק רוח, רק רוח.
רוח, דומה,
חדרה אל ביתי,
חדרה ויצאה,
ויצאה לה בבכי,
ואשאר לבדי.) (תרגם מ. ס.)

אכן, רוח שאינה מצויה התגנבה ובאה לתוך הבית. היה היו מהומות וזעזועים עוד לפני המלחמה. ובית ספרו של קצנלסון סבל לא מעט במובן המדיני והכלכלי. ולא אחת השתפך המשורר על מר גורלם של אחיו בני עמו, פה ושם. ותמיד היה חוזר וחורז את שירתו־קינתו על רוח שבא אל הבית, בא ויצא בבכי...

והנה באו ימי השואה. בספטמבר 1939 הפכה לודז והיתה תל שכל צורר פונה אליו. קצנלסון ובני משפחתו עוזבים את ביתם ויוצאים את העיר ומחפשים מפלט. היכן הם הקצנלסונים? ידיעות מידיעות שונות. ראום פה, ראום שם. שלוש שנים עברו ואין כל ידיעה ברורה. עד שנתגלתה אותה ידיעה סתומה ועגומה שיצחק קצנלסון מתכלכל ממכירת חפצי ביתו ובגדיו. הזהו סופו של המשורר שהיה מקור חייו וחדוה משופעת למאות ידידים ומעריצים?

רוח דומה,
חדרה אל ביתי,
חדרה ויצאה,
ויצאה לה בבכי,
ואשאר לבדי.

אהרון אייזנהורן, איש מהעורף

אף הוא היה אחד משרידי הפליטה, אחד מאלה שהעשירו והאדירו ברוחם את וארשה העיר, והנה, אהה, מה עלתה להם לאותם בני־אדם במשך ימים ושבועות!

אחוזת מרעים שנשכחו ונעזבו ורוחם נפלה עד דכא, הללו שפעם היו חולמים ויוצרים, משוררים ומספרים, אנשים שמלוא מערכות העתונים כבודם, אכן — פעם, פעם. ועתה, אוי לעינים שכך רואות. אין עוד זכר לאותו עוז רוח וסאון החיים ששפעו מהללו. כל אותם אנשי העט יושבים עתה ומסובים על קערת נזיד בזה התמחוי שמטעם ה„ג׳וינט״ אשר ברחוב קרמליצקה, מסובים כקבצנים על קערתם וירבו להג על „שבע השנים הטובות״ של העתונות היהודית, ומנחשים ניחושיהם על מאורעות הימים שאורבים להם מאחר כתליהם — והקץ לעתונות בכלל. ומשיחים במה שראו— ובמה ששמעו. כאן נסגר עתון על מסגר. העתון על כל אביזריו ובית הדפוס שלו, ואת עובדי העתון מחפשים לעשות בהם שפטים. ושם בעתון פלוני נחתם כבר גזר־הדין ואת הסופרים ירדפו עד חרמה. וסופרים ועתונאים יבואו בחורים ובסדקים ויבקשו מפלט... להג של ניחושים ומעשים שהיו ויהיו — כבית מחסה ליתומים. כזה היה מראיהם של סופרים ועתונאים שבוארשה בימי ספטמבר 1939. כיתומים היו בלי אב ואם, כיתומים שלא נחנו אפילו במאור פנים ובתשומת־לב מאת רואיהם. ואני, אף אני חש עצמי כאחד מהם. מסב עמהם על קערת נזיד תפל, לוקח חבל בשיחם והגיגם, ואילו בקרב הלב אני תוהה ובוהה: רבינו־של־עולם, מה עלתה להם לבני אדם במשך ימים ספורים! ברם, אני — אשרי, כי טוב לי, והאין בזה משום לעג לרש? לי מובטחת הויזה לדרכי. מחר, מחרתיים — הישועה קרובה לבוא. אני אמלט ואגיע לחוף מבטחים. וידעים זאת החברים ומתהלכים עמי סחור־סחור, מיוחס אני. ואיש איש מהם יבקש במה להתקרב אלי, שמא תעמוד להם זכותם להוושע על ידי אף הם. זה טופח לי על שכמי, זה ממשמש בכיסי דרך ריעות, אחרים סתם ימתיקו עמי סוד על שמץ חנופה, כאיש שזכה בגורל הייתי בעיניהם.

ויש ויקיפוני ויכרכרו כמסביב לחתן. ורבים יתקפוני בהצעותיהם.

— עשה מעשה וקחני עמך.

ושני:

— אני, למשל, יהא אשר יהיה גורלי, ברם, אפשר ותקח עמך את רעיתי?

אחר מבקש בתחנונים שאציל את ארוסתו. ואחר פוסק פסוקו ביחס לאחותו היחידה —

וי, וי, לעמי שככה ראיתי סופריו ואמניו בנפול בהם הרוח.

אי־שם בקרן זוית אראה את מיודענו וידידנו מאז, את אהרן איינהורן. שנים רבות של עבודה קשרוני אל זה שההצלחה כה האירה לו פנים בשדה העתונות והפעלתנות הצבורית. אהרן איינהורן, שיצאו לו מוניטין כמבקר הספרות והתיאטרון, כסופר שחי עם השוטף, עם עניני היום, הרי היה קודם כל הציוני, בה' הידיעה, ציוני במאה אחוז, לא כאותם שהיו לעתים מזומנות מהפוסחים על שתי הסעיפים ושנסחפים עם זרמי הזמן לספקות והיסוסים. לא, זה היה סופר ציוני עד נבכי נשמתו. כל מה שכתב ושדיבר היה ישר וברור, ולא הניח אף פעם שום מקום לתהיות וסתירות. הכל נעשה על ידו אגב ישוב הדעת מעין דוגמא, ואין להרהר אחר דבריו ולא כלום. מין קשיות עורף, בדומה לעקשנות רעיונית היתה בו ולא הניחה כמעט מקום להתגדר בדעותיו. ואם קרה מקרך להכנס אתו בפולמוס דברים הרי ידעת מלכתחילה שתצא מהויכוח מקופח שוק וירך... וימים ושנים היה מתמיד ועומד איתן בהגיגיו ורעיוניו, עז ותקיף בכל מערכה ותמיד זר הנצחון על ראשו. לא אחת היה הדבר לזרא, מוקשה ומכעיס. שלמה פלוני, חד מהאריות שבחבורה, נכנע וויתר, פלמוני אדיר שבאדירים נתקפח בויכוח עד כדי חמלה. ברם לא היה בזה כדי לשנות מטבעו של איינהורן אף כקוצו של יוד. איינהורן נשאר תמיד שלם ונאמן עם עצמו — עז, דרוך וקשה כארז.

בכונה ציינתי כאן קו זה של אופי, כי זה נוגע אל העניין: ללמדך כי בבוא השואה, אף בעל אופי כאיינהורן פנה הודו, פנה זיוו, ואף הוא נפל בנופלים.

שתים היו ההערכות במה שעלול להתארע עם פלוש הפולשים. בתקופה הראשונה בטחו והאמינו ההמונים, על מנהיגיהם וסופריהם, כי עם בואו של היטלר לא יחזור העולם לתוהו ובוהו. החיים

יתנהלו כסדרם. ומפלגות, ועתונים, ותיאטרונים לא ישבותו. יכול שיחולו שינויים לרעה, אך, חס וחלילה, לא יעלה הכורת על אותם ערכי חיים. ואז בטחו וסמכו ההמונים על מנהיגיהם, והמנהיגים אף הם היו קשורים ומקושרים אל המוני עמם, והתוצאה — לא לזוז, ולא לעזוב את העיר, ויבוא אשר יבוא.

אולם במהירות הבזק באה תמורה בהשקפה זו מן הקצה אל הקצה. השואה באה כחתף. וארשה — צורתה נמחקה בלא רחם. דופק החיים שבת. אימים השתוללו בכל עבר ופינה. חשך אור היום, המחר כוסה בערפל, במשאון. ועד מהרה יצאה הברה — כל אשר רוח חיים בלבו יקום ויבקש מפלט. והחלה המנוסה.

ואז מצאתי את איינהורן יחד עם עוד מנהיגים בוטחים ותקיפים כמותו כשהם אזרים עוז ועצמה לעצור את הבהלה. שמעתי אז מפיו דברים אלו:

— רבות בשנים יסדנו ובנינו מוסדות חיים בל יימוטו. יצרנו מפלגה, עתונים, תיאטרון — ואיכה נעזוב כל אלה להפקר. וההמונים מה יהא עליהם? לא. חטא כבד מנשוא הוא להשאיר את ההמונים, שלמענם יצרנו ופעלנו, לאנחות. לא, לא נזוז.

לאחר מכן ראיתי בו באיינהורן מלחמת שני יצרים. יצר הפרט ויצר הכלל. מצד אחד היה קשור בקשר בל יינתק בעבודתו, בחוג משפחתו ואל סיעת ידידיו. מאידך גיסא חלחלה בו הרגשה כבדה כלפי העתיד, הכבידה עליו מעמסת האחריות כלפי הבאות. ודבר זה הוא שגרם לשתיקתו הכבדה בשעות ידועות.

ועד כה וכה תכפו ובאו דאגות אישיות. מערכות העתונים הלכו ונסגרו אחת לאחת. חברים רבים נכלאו, ורבים עוד שעין הגיסטאפו עליהם לכלאם. ודאי שהמלאך המשחית לא יפסח גם עליו. וכי מעטים הדברים שעטו שפע על חשבונה של הנאציות שפשתה כנגע על גבה של אירופה? הדאגות והחששות הולכות ורבות משעה לשעה. והנה אני רואה אותו נודד מביתי של ידיד אחד לביתו של השני. ולעתים יעצרני וישאלני במבט של לעג נוקב:

— הבמהרה תורנו אל ה„גיסטאפו" יגיע, הא?

רבות, רבות שוחחתי עם איינהורן למיום בואי לפולין. רבות היה בפיו לשאול על הנשמע והנעשה בארץ. ולא מהשיגרא היו שאלותיו. תמיד שאל בענין, ולא אחת התלבטתי כיצד להשיב לו כהלכה. אך מאד נהניתי משיחותי אתו.

אך הנה הגיעה העת להיפרד מעם איינהורן. היכן אמצא

אותו? ודאי לא ב„פיקאדילי", לא בגן הזאכסי, אף לא במערכית. לא בביתו, כל שכן לא ברחוב.

משעה שתים עשרה ועד אחת בצהרים יש למצאו באותה אכסניה עלובה שברחוב קרמליצקה. מסתכל אני בו באיינהורן — אהה, איכה נשתנו פניו! ה„בשורות" המגיעות שעה שעה מועד־הקהלה, מ„ג'וינט" חרשו קמטים על מצחו והכהו זיו עיניו. במשך חמשה, ששה ימים נשתנה איינהורן תכלית שינוי. מכה אחרונה — מאסרו של אינדלמן. שעות קשות מאד עברו על הסופרים כולם, על איינהורן בפרט. בביתו לא ימצא מנוח, גדולה הסכנה. ושוב צפה ועלתה שאלת מנוסה. ושוב — שאלה חמורה מאד, כיצד עוזבים ונמלטים? ושוב — בינינ־עד הוקמו: מוסדות תרבות, מפלגות, עתונות, איכה נפקיר כל אלה? וקשה מזאת — זה ביתו, כל חוג משפחתו, מה יהא עליהם. ואני — את חטאי אני מזכיר, לא מהוגן ביותר הייתי. הזכרתי לו לאיינהורן שיחה שהיתה לנו אתו בעת הייתי בארץ. הוצע לי להישאר, להשתקע בארץ, והוא דחה, סירב.

אך איינהורן לא נפגע הפעם מזכר ענין כאוב זה. אדרבה, הוא חוזר על תשובתו שנתן אז בהיותו בארץ, ועתה הוא מוסיף ואומר:

— זוכר אני ויודע מה רבים היו שדנו לכף חובה כל עסקן וכל סופר אמן מהגולה שהחמיץ כל הזדמנות לעלות ולהשתקע בארץ, ביותר גדלה אשמתם של אותם שתרו בארץ ויצאוה כלעומת שבאו. ברם ראוי לכל בר־דעת להבין לרוחנו. רבה היתה המלאכה לפנינו, אנחנו שנשארנו בעורף, מצווים היינו אף אנו למלחמת מצוה, להכשיר גם כאן בתפוצות הקרקע, להכשיר הדור, ההמון לקראת החיים, חיי עולם, שם בארצנו. לא כקצרי ראות היינו, ולא כשוחרי טובת הפרט, תענוגות ונוחיות מחיי שעה. לא חלקנו עם שכמותם. אנו את עבודתנו כל הימים עשינו בשלמות ובנאמנות ולא מעטים היו הפירות הטובים שנחלנו מעבודתנו הקשה. דבר המובן מאליו הוא שכעת, עם השואה שניתכה עלינו, הייתי צריך ומחויב להציל את נפשי לפליטה. ברם אם הדבר אינו עולה בידנו, אין כל רבב על מצפוננו על שהזנחנו, כביכול, אפשרות של הצלה. אנחנו היינו והננו יוצרי ארץ ישראל מתוך כור הגלות, ומי יתן ועוד נזכה ליצור למענה של האידיאה ולמען הגשמת החלומות היפים. ואתה דע ותבין את אשר שמעו אזניך ומסור נא דברי אלה לכל אחינו וחבירינו בית ישראל שבכל אתר ואתר...

נח פרילוצקי

תולדותיו של נח פרילוצקי בשלושים השנים האחרונות מכילות בתוכן מגילת חיים לא קצרה של וארשה הספרותית.

תחילתם של הדברים נעוצה במחיצתו של י. ל. פרץ. ובמאספים הספרותיים שלו הסתופפה אותה חבורה של סופרים שהיו סמוכים על שולחן תרבותם של פרץ ופרישמן, הלא המה: י. מ. ויסנברג, יונה רוזנפלד, משה סטבסקי, משה טייטש, יהושע פרלה, יוסף רוזנפלד, שלמה גילברט וכותב הטורים האלה. שני המאספים הראשונים „ניצוצות זהב" ו„רוח צעירה", שהופיעו יחד עם המחברות לספרות של הלל צייטלין „הזמן החדש", שמשו אכסניה לסופרים הצעירים.

ובעת ובעונה אחת היה פעיל אז גם בשטח התיטרון היהודי. אסתר רחל קמינסקי מספרת ב„זכרונותיה" מי ומי היו הראשונים שסייעו בידה לחרוג מחיתוליה, ומקום בראש תופס ביניהם נח פרילוצקי.

ואף באמנות הציור מצא שדה פעולה. שמותיהם של רבים מהציירים והפסלים היהודיים שבזמן ההוא עטורים זרי ההערכה והוקרה משל נח פרילוצקי.

ואולם היה ענף אחד שלו הקדיש נח פרילוצקי כמחציתה של תמצית חייו, וזהו — הפולקלור היהודי. כאן גילה מרץ וסבלנות לאין שיעור. כל השעות שלאחרי הצהרים, בין הערביים והשעות המאוחרות בלילה היו קודש לעבודה זו. היתה זו עבודה מתמדת, עקשנית, ללא ליאות וללא התחשבות בקשיים ובמעקשים שבדרכה. פעם, סחו, קם פרילוצקי בהשכמה, בבקרו של ערב שבת, והוא טרוד ובהול מאד על ענין חשוב ממדרגה ראשונה: עליו למצוא נוסח נכון למעשה פשטידא שבעיירה פלונית שיצאו לה מוניטין כחומר לאוצר הפולקלור. ופעם תפשוהו ידידים בחיטוט מעין זה ושאלוהו: — פשטידא של מה ומי היום?

והיתה זו שאלה במקומה. נח פרילוצקי שבזכרונו היו שמורים שמות ונוסחאות של פשטידות לעשרות, עמד וסיפר מה העלה היום בחקירותיו ואיזו עיירה ואיזה גליל שבמדינה עלו היום על שולחנו.

והיה חי האיש כנזיר, שוקע וחותר בים של נוסחאות מאות ואלפים פתגמים, בטויים, אמרות, שירים, נעימות משל בדחנים,

חסידים, שירי עם סתם ושירי אהבה, חידודים ומהתלות, חידות ומשלים, שיחות בעלי־מלאכה, שיחות חסידים, שיחות יושבי קרנות ו„שיחות פילוסופיות" — מחרוזות, מחרוזות של פניני עם ואוצרות דורות. ועל כל אלה נוספו מפרי הזמן החדש, מתנועת העמלים, תנועות מהפכניות שברחוב היהודים, שירים וחידודים עם טעם מיוחד של רוחות חדשות מנשבות עם נופך ויסוד של עממיות עסיסית, רעננה ופורה, וחומר לפולקלור משל חיי מעמדות ושכבות, עשירים ועניים, תקיפים ושפלי המדרגה ועד לשכבות של הדיוטות ופסולים שבחברת גנבים וכיוצא באלה, — אוצרות, אוצרות.

פעם כתב שמעון דובנוב לנח פרילוצקי:

— — לו יקרה, חלילה, האסון ועירות ועירות תימחקנה, כי אז קל יהיה להכירן באספקלריה של הפולקלור העשיר שאתה אספת.—

והיה נח פרילוצקי ש ב י. זה האיש התוסס בחיים הפוליטיים. ויש הרצון לפסוח על פרק חיים זה, לפי שכאן אנו נתקלים באיש בעל אמביציות מוגזמות. כאן טופח על הפנים הצד החלש שבאופי, הצד העטוי צללים. פרילוצקי, — זה האיש שהיה שופע רצינות ואהבה לכל פעולה מפעולות חייו, היה באיזו סינה מחביוני נפשו פגום ולקוי בקורטוב קלות דעת, וחולשת הנצחנות מהאישי, מהפרט, דברים שדחפוהו לא אחת לשגגות בחיים.

את נח פרילוצקי הכרתי מקרוב, ידעתי מעלותיו וחסרונותיו. וזכורים לי כמעט כל פעליו שפעל בשדה הפוליטיקה הציבורית, וצר מאד שלא מעטים היו הפעלים שרקע האנוכיות היה הכוח המניע שבהם.

נוח פרילוצקי התחיל כציוני. זכורים מכתביו שהריץ מפטרבורג לעתון „וועג", רשימותיו ומאמריו על הפרעות שבראשית המאה, אשר המסקנות הברורות שלהם היו תמיד — ארץ־ישראל. ואף לאחר בואו לוארשה הסתובבה עסקנותו וכתיבתו תמיד על ציר אחד — זיקה ואהבה לציונות. אך אירע הדבר שאיזה רוח באה והרסה לו לפרילוצקי את אשר בנה והקים והוא פנה עורף ועמד בראש מפלגת ה„פולקספארטיי", ולחם בתוך תנועת ה„פולקס־פארטיי" נגד נטיות ציוניות. אולם מעיד אני כי בקרב נפשו נשארו נימי ציון בחיוניותם. והקרובים אליו יכלו לראות אצלו סימנים של „ויתרוצצו", בנסתר ובנגלה.

לא אחת נזדמן לי — וזה כבר בשנות פעולותיו כמנהיג ה„פאלקס־פארטיי" — לשמוע מפיו ספורי מעשיות שהיו שמורים בזכרונו משל „מגידים" ומטיפים שבעירו קרימינץ. ומשהגיעו הדברים לענין ארץ־ישראל היה פרילוצקי שוכח עצמו ומוסר

מאמרותיהם של „מטיפים" לא בלשונם ממש אלא מכוח דמיונו של עצמו. ולעתים קרובות נזדמן לי לשמוע מפיו על דמויות של חובבי ציון, וראיתי כי עוד להטה נפשו מחיבת הארץ.

והיה מעשה ובהוצאת ספרים שהיתה ברשותו עמדו להוציא נובילה שלו, שתכנה הוא ארץ־ישראל. ואז פניתי אליו בלי כל הקדמות ואמרתי:

— שמע נא, ר' נח, שמא הגיעה כבר השעה שתחזור בך ותהיה לציוני גלוי?

פרילוצקי היה כנבוך, גיחך והשיב:

— ואם, נניח, אדם הוגה בדבר בחינת נסתרות, האם מחויב הוא גם בנגלות?

ואני לו בשלי:

— ארץ־ישראל אינה מהדברים שהצניעות יפה לה. אדם שבתוך תוכו ציוני — חייב לגלות את סודו...

והוא צוחק. וצוחקים שנינו, ושנינו היינו סוף סוף כמשתמטים מהתוודות.

מרובים היו הסכסוכים שנפלו ביני, כעורך עתון, ובין עוזריו שהיו ברוחם ציונים. אך הדברים היו נגמרים בשלום. הוא, פרילוצקי, עצמו היה מיישב את הסכסוך. באותם חבריו לעבודה שהיו ציונים לא ראה יריבים ולא כל שכן אויבים.

והנה עובדה מאלפת אחת:

פעם בערב מצאתי בביתו את אביו, צבי פרילוצקי — ציוני, כידוע — כשהוא יושב ושרוי בצער. המדובר היה מאמר שכתב האב למענו של העתון ששניהם, האב והבן, היו שותפים לו, ושתכנו לא יכול היה להיות לרוחו של עורך בלתי ציוני. ודאי שקדמו למשא ומתן דברי פולמוס וקנתורים לא מעטים. אך לבסוף נכנע הבן והמאמר „הוכשר". בני הבית ראו בזה משום קרבן מצדו של פרילוצקי הבן. ונח פרילוצקי יישב את הדבר באמרו כי לכבוד אב מהחובה לפעמים לוותר אפילו על השקפות. אולם האב לא קיבל את דבריו של הבן והעיר:

— לא, בני, אין זה קרבן למען האב. עשית זאת למענך אתה, גם למעני, ולמען כל בית ישראל. כן, בני, ידעתי גם ידעתי מה הנך בשורש נשמתך.— —

והרי עובדה אחת, אחרונה, המספרת משהו על אותו נסתר.

אחרי שבע שנים חזרתי לוארשה. ספרתי לפרילוצקי על מאורעות תרצ"ו ועל חבלי בנין ויצירה על אף הכל ולמרות הכל. פרילוצקי הפסיקני ואמר:

— כל מה שספרת משמחני עד מאוד. ידוע תדע כי פוליטיקה ועסקנות לחוד וחיבת הארץ לחוד ועתה — המשך, הוסיפה נא לספר...

נח פרילוצקי יצא את וארשה ב־6 לספטמבר 1939. הגיע לוילנא ונתמנה שם לרקטור של האוניברסיטה לאידיש ולחקר הלשון. אחרי כן אבדו עקבותיו.

ד"ר י. גוטליב נוסע לפינסק

בקורי הראשון בבואי לורשה היה, כדבר המובן מאליו, במעונה של אגודת הסופרים. מיד בכניסתי שאלתי:

— היכן הוא ד"ר גוטליב?

לא באקראי היתה זו השאלה, לפי שד"ר גוטליב היה רבות בשנים ידידנו הטוב ביותר, חבר האגודה, ויושב ראש האגודה, ואדם המעלה בדרך הכלל, נוח מאד לבריות, איש שיחה להפליא, ושמץ הומור, כתבלין לשיחה, לא חסר לו מעולם. וזה האיש, שמשכמו ומעלה גביה מהרבים, בעל הכתפים החסונות, ושראשו מגון החרסינה שיוה לו תמיד צביון של אחד ענק, ד"ר גוטליב זה היה האיש שבתשובה קצרה, חריפה ורבת תוכן, ידע להשיב אל נכון וליתן תמונה חיה מכל הנעשה ומכל העתיד להתרחש.

זכורני, בשנים הראשונות לעבודתו העתונאית בלודז' שאלני אם שכמותו יוכל ביום מן הימים להצליח ולעלות בסולם המעלות של הז'ורנליסטיקה ששיא פסגתה הוא בורשה.

אני השבתי לו מניה וביה:

— אחא, מה שיצלח ויכשר בלודז' יירצה גם, ואולי יותר, בורשה.

תשובתי נבעה מתוך זה שאנו הורשאים הערכנו והוקרנו במאד את לודז היהודית על עסקניה, סופריה ועתונותה.

לא עברו ימים מרובים וחלומו של גוטליב היה למציאות.

מיד בבואו לורשה נכנס לפני ולפנים של העבודה העתונאית ונתפרסם מהר כאחד מן החבורה, כבקי ורגיל. הוא קנה את עולמו בפיליטוניו וברשימותיו שניכרת היתה בהם ראיה חדה והבחנה דקה מן הדקה ופקחית תרבותית. הכל ראו בו בעל שעור קומה שבכל אשר פנה וכל אשר יעשה מובטחת לו ברכה והצלחה.

אז החלו פעולותיו הפוליטיות בתנועה הציונית.

לא הייתי רוצה לנגוע בפרק חיים חשוב זה, כי אין זה

כרגע מעניני. ברצוני רק להזכיר מה שלחשתי לו עת נסבה השיחה על הקאריירה הפוליטית שלו:

— נעלה מעל כל ספק הוא שכל עבודתך למענה של התנועה הציונית היא בלב ונפש, צרופה וטהורה. אך אני אחת ידעתי. תמיד, תמיד יהיה דבר־מה לך למכשול בעבודתך, וזוהי הנטיה הבלטריסטית שמקננת עמוק עמוק בחבינן נשמתך. כידוע, אדם שמעורה בחיים הפוליטיים אסור לו שיהיה „לקוי" בבלטריסטיקה, עליו להיות נקי ורחוק מכל אותם סממנים נפשיים הקרויים סנטימנטים, הלכי רוח וכיוצא באלה תשמישי יצירה משל ספרות.

גוטליב שמע ונתחייך. הוא הבין לרוחי, שמע והחריש.

ד"ר גוטליב הנואם בחסד עליון, בעל המאמרים ברוך הכשרון, בעל ההשפעה העצומה בכל החיים הצבוריים הפוליטיים של יהדות ורשה — אלה הם פרקים מזהירים בתולדות חייו, וברוך מי שיבוא ויציב להם יד. ברצוני רק להעיר שוב, כי מכשול חשוב מאד היה לו תמיד בעבודתו הפוליטית המסועפת מאד — זה הסופר שבו. זו התלהבות העתונאית, הספרותית, היא שדחפתהו והביאתהו לבין המצרים...

בבואי לורשה מצאתי גוטליב אחר. הוא היה נדכה ושפל־רוח. בהלת המלחמה הממשמשת לבוא, וגם מחלה ממושכת, הן שנתנו בו אותות. לא עוד ראיתי לפני את גוטליב השופע הומור טוב ובריא בשיחה. דבריו עתה מקוטעים, ומה שמתובל הומור כביכול הריהו יותר התול, עוקץ ומרירות.

הוא פנה אלי פתאום ואמר:

— זכורים לי דבריך על חשבוני. היתה זו הערכה כנה. אכן נודע גם לי כי הנני בלטריסט קודם לכל דבר אחר...

עברנו בשיחתנו על ענין ארץ ישראל. וכאן מחובתי לציין כי גוטליב השיג את הענין לגמרי לא בהשגת־לוי גלותית. התעניינותו ושאלותיו על המתהוה בארץ היו כשל אחד מהכפר, מהקבוץ. מה, למשל, החיים בחניתה, העודם סגורים ומסוגרים בחומה ומגדל, או כבר יצאו למרחב? ונקודה פלונית, אלמונית, המצאו מים, הבנו בתים, הנתרחבו? ושמא כבר מצאו בעמק בית שאן מים מתוקים? ושם במשק פלוני, הנתגשם חלומם לגדול מרעה?

שבועות מספר נתעלם ד"ר גוטליב מעיני. תקפה עליו, כנראה, מחלתו הממושכת, רוחו בל עמו. לא חפצתי להדריך מנוחתו.

אך הנה הגיעה שעת פרידה.

פרידה — אלפים ורבבות נתעסקו במצות פרידה. הכל מתעתדים לנוס ולהמלט. ויש לאן ללכת. ערי ספר מרובות לה לפולין. לשם, לשם יש לילך ולהנצל. בהלת המנוסה הלכה וגדלה מיום ליום ומשעה לשעה.

מתהלך אני ברחובותיה של ורשה. העיר נשתנתה תכלית שנוי. המונים המונים נוהרים למזרחה של העיר, מי ברכב ומי ברגל. והנה — ד"ר גוטליב לפני, משתרך הוא עם מזודה ביד.

— להיכן? — אני שואלו.

גוטליב עומד אתי רגע ובקולו אדישות וקור רוח:

— וכי מה התכלית, ידידי, לחלות כל הימים בורשה, ובשעה כזו? אמרתי: מוטב שאלך מכאן, אולי אמצא לי מנוחה בפינסק.

לאחר שהיה קצרה הריהו מפרש דבריו:

— הריני עוזב את ורשה ברוח נכאה. ידעתי כי מה שמתעתד לבוא על העיר הרי זה מאורע כביר ואיום. המצב בכל רע, ועצבת שחורה מכרסמת לבי. הלא ידעת שאני הגבר שמעודי שנאתי נבואות. אך יש ולבו של אדם ינחש הבאות למרות רצונו. עוזב אני את העיר והולך לפינסק. ומאד קשה עלי הפרידה. אמרתי, מי יודע, שמא תהא לי הרוחה כלשהי בפינסק, שמא תרפה הימני מחלתי שם במקום החדש.

הוא נזדקף במלא קומתו הקולוסלית, ראשו הבהיק כחרסינה צוננת, פניו נקשו, והוא פשט לעומתו יד קרה.

יש רגעים ועיניו של אדם נקרשות ופיו נאטר. אין מבט חם חודר ללב ואין גיב שפתים מעודד הרוח. רק מילה אחת נפלטה כבאונס:

— להתראות...

גוטליב עזב את ורשה, בה כמים כבירים היה גועש וסואן כל הימים ומכה גלים עד למרחוק. עתה ילך לפינסק עיר מולדתו, זו פינסק עיר הביצות, המלאים יהודים טובים. עליה, על עיר פינסק, היה גוטליב מדבר באהבה ורחמים, אותה אהב והעריץ יותר מפריז עיר חמדתו, ומארץ שויצריה עיר סגולתו.

הוא הלך לפינסק וממנה לא ישוב עוד...

מותו של שמעון הורונטשיק

את שמעון הורונטשיק נפגשתי כשנים עשר יום בערך לפני ספטמבר כשרוחו רגוזה מאד. בבית אגודת הסופרים ישבו קבוצות קבוצות של סופרים, אמנים ועסקני ציבור של העיר וארשה ובירדו את התכנית ללכת מחר לחפור חפירות ברחובות. אולם בהורונטשיק נראו אותות של עצבנות יתרה אותו יום, וכששאלתיו מה אתו ענה בפשטות: ימים גוראים מתרגשים לבוא עלינו. מוטב שכל אחד יאבד עצמו לדעת בטרם יבוא האויב. ידעתי את הורונטשיק יפה וידעתי את דרך דיבורו כשרוחו כבדה עליו: „אתלה את עצמי", „אירה בעצמי" ואף הפעם קבלתי את דבריו כדרך דבורו הרגיל. ואף על פי כן נזכרתי אותו רגע שהסופר הזה ניסה פעם, לרגל סכסוך בינו לבין עורך, לאבד עצמו לדעת ולפיכך מצאתי לנחוץ להעיר, כי דוקא בימים כמו אלה חייב אדם להיות חזק ברוחו וסופר על אחת כמה וכמה. הצעתי לפניו שילך אתנו יחד לחפור חפירות הגנה. הוא לא הבטיח ונעלם.

בטרם אספר על מותו הטראגי של הורונטשיק בעיר קאלושין אקדים כמה קוים לדמותו הספרותית. הורונטשיק היה מתלמידיו של הסופר י. מ. וייסברג והיה בו משהו מרבו, גם בדרך חייו וגם בכתיבתו. הוא נמנה עם ה„נטוראליסטים" שבקבוצת הסופרים היהודים בוארשה, וברומאנים שלו יש משהו מן הסופר הרואה את המציאות כמו שהיא ללא קישוטי־דמיון. בספריו „נפתולי דרכים" או ב„ביצה" נתן הורונטשיק שורה של טיפוסים המצויים אצל וייסברג אלא שוייסברג עסיסי יותר מהורונטשיק ועשיר ממנו בגוונים. ואף על פי כן יש לומר כי הורונטשיק הצליח במומנטים פסיכולוגיים ברומאן שלו „נפתולי דרכים" ויש בו סכסוכי־נפש של פשוטי העם בעיירה ובעיר. הורונטשיק תיאר הרבה את העיירה וסביבתה בצבעים של נאטוראליסט וחסר בו הציורי־לירי, אולם הוא חונן בעין לראות דברים פשוטים כמו שהם. הוא הצליח לתת תמונות אופייניות מחיי הפועל בבית־החרושת ובבית המלאכה ובזה קנה לו שם ומקום בספרות.

ועתה לענין.

דמותו של שמעון הורונטשיק הזכירה את וייסברג. הוא נע מגפים גבוהים כדרך האכרים, מעיל פשוט וכובע שכיסה את אזניו, מעשה אכר. אולם שמעון הורונטשיק היה איש חכם ואולי חכם יותר מדי. אמרו עליו שהוא מחקה את האכר. הוא באמת חשב את עצמו אכר הגר בכפר והיה בא לוארשה למכור קצת תוצרת— כדי לכסות את הוצאות הנסיעה, לפי דבריו. היה עורך טיולים בעיירות ובכפרים — כמו וייסברג — ואף ביערות. הורונטשיק הכיר יפה את עצי היער וידע להגיד בן כמה הוא העץ ואת צמחי השדה ידע ואף הגדיר את סגולות הצמחים לרפואות. ואמנם היה הורונטשיק איש־טבע, בן־בית ביער ובשדה בפולין. ולפיכך קשה היה לפתות אותו שיצא אל מחוץ לגבולות המדינה. ופעם אחת שאלתיו:

— האינך חושב על נסיעה לאמריקה? — הוא התחיל מנענע בידיו שלא אדבר על כך, והנה בא אדולף היטלר והראה לו את הדרן.

יש רגעים בנפש האיש הכפרי, כשהוא אובד עצות בפחדנות חסרת־ישע, כשהוא צריך לעקור ממקום מושבו. כך היה בשעה שהורונטשיק הוכרח לברוח מוארשה. הוא היה במצב קרוב לטירוף.

שמעון הורונטשיק יצא ימים אחדים לפני בדרך הכביש וארשה־בריסק, בו נהרו המונים מוארשה. תחת מטר הכדורים קשה היה כבר להבחין לאן אדם רץ, באשר הירויות ממרומי האויר אל האנשים הנסים בדרך־המלך פיזרו אותם במשעולים צדדיים. כשיצאתי אני לדרך הוגד לי כי הורונטשיק נס בדרכים צדדיות וגם ראיתי זאת לנכון, אך עד מהרה נוכחתי שזאת היתה טעות. האוירונים טסו מעל לכפרים ומעל לדרכים וירו על האנשים והפילו חללים. שיחק לי מזלי שלא רצתי ביום אלא בלילות.

והנה אחרי כמה ימים, או נכון יותר, אחרי כמה לילות של ריצה, נגלתה לפני עינינו עיירה בלהבות, זו היתה קאלושין, שהופצצה ע"י הנאצים. רצינו לפסוח על העיירה, אולם נשמעו בתוכנו דעות, כי מכיון שהעיירה כבר אחוזה להבות לא יוסיפו להפציץ אותה ואפשר להפיק תועלת ממנה. באשר לא היה לנו לחם, אמרנו לחפש כאן דבר מזון.

עלי להגיד כי בחריקת שינים אני שומע את דברי האנשים הרוצים לשעשע את נפשם בתקוות שוא, כי המסופר על המתחולל שם בערים ובעיירות — מוגזם הוא. ייתכן שלפעמים יש שאיזו ספרה אינה מדויקת, אולם כל המטיל ספק בשיטות הנאצים ומקטין

את אכזריותם אף כמלוא הנימה אינו אלא מכסה עיניו מראות את האמת. מאז הימים האידיליים ההם ועד היום גדלה אדישותו של הרשע לגבי שפיכת דמים והוא התרגל אליה וכי מי יאמר לו מה תעשה?

בקאלושין, העיירה שבה נפל הורודנטשיק, היו כמה מאות משפחות, בתיה רובן בתי עץ, ודוקא על הבתים הללו שפכו הנאצים אש למכביר.

כזה היה גורלן של הערים גריצה, סוכאטשוב, פיאסאצנה ועיירות אחרות סביב וארשה, ומששאלתי: מאין דליקות ושריפות כאלו, ענו האנשים במרירות: — כיום מטיל היטלר פצצות סתם להרוג אנשים ובלילות הוא מוסיף פצצות תבערה לבתי עץ שלנו, הוא גם מסדר תאורות משואות לשמח את לבו...

היה הרבה אמת בדברים הללו, כי בלילות ראינו ערים עולות בלהבות ואורן נראה למרחקים והנה עמדה לפנינו העיירה קאלישין. בקיצור לפנינו עמדו גושי קירות שחורים ומפוחמים, ארובות בשיירי בתים ובין העיים מהבהבות לשונות אש לתוך הלילה. סביב העיירה היו מוטלים אנשים על צרורותיהם, אנשים יחפים וערומים, כוויים כויות אש והם אחוזים עוית יסורים, בוכים ונאנחים וצועקים — איש מבקש מה מרעהו ואין הלה יכול למלא את המבוקש —חסרי ישע.

עמדתי רגעים מספר כבתוך התופת ובתוך הסיוט הזה שמעתי קולות:

— אחים, השחר עולה, ואין להמשיך בהליכה...

בינתיים פגשתי באנשים מקומיים שידעתים זה שנים ואחד מהם החזיק בזרועי:

— שלשום נפל כאן שמעון־הורונטשיק, ועלי להגיד, נפל בידי עצמו, הוא לא יכול לראות את המתרחש סביבו ונכנס כאן, לדיר זה ובתער שחט את צוארו. קברו נמצא הרחק מכאן...

הרשלי המשורר העממי

יושב אני ומנער בזכרוני את הפרק טלומצקה 13, פרק חיים שלל צבעים. מה עשירה היתה וארשה בנכס זה ששמו אגודת הסופרים והעתונאים. מה רבים ויקרים חוטי הזהב המרתקים אותנו אל אותה פינה עתירת חיים. מה מרובים היו הסופרים והאמנים שחיו כמעט כל חייהם באותה אכסניה, ואגב כך גם הגיסו לבם באותו מעון רחב ידים על הפסנתר הגעשן־טרטרן ועל שקק הפולמוס של משוררים, מספרים ומוסיקאים שבו, — אך תמיד, תמיד נקשרה נפשם בנפש המעון כולו זה שברחוב טלומצקה 13. הבה נציג נא ציון לבית זה שחרב יחד עם בית־ישראל שבפולין היהודית המעטירה.

ליד תנור החרסינה העובר על מידותיו והשופע נהרה ואורה אראהו יושב שקוע בעבודתו. זה ה ר ש ל י הנער בן הארבעים, עטור קווצות שער קלושות ודהות כעין החציר היבש, זה בעל העינים של תערובת תכול, חום ואפור, גחון על גליון הנייר כשקצה לשונו המשורבבת לו החוצה כאילו מסייע לו בעבודתו.

ועבודתו של הרשלי מהי? לא משל עצמו הוא כותב. מלאכתו מלאכת העתקה. כתב־יד לו להפליא ונזקקים לו סופרים שמשופעים בחיבורים וכתיבתם משובשת, והרשלי בוחן ובודק ומתקן, מעתיק ומעטיר ומסלסל ומחזיר לבעלים כתב־יד קב ונקי, מקבל בשכרו דבר מועט, ויש שמראש נוקבים את השכר ואז אף הוא מעמיד פנים כבקי ורגיל בהויות העולם ודורש משהו למפרע. נותנים לו פרוטות מספר ומפטירים: כתוב. כתוב הרשלי, השאר יבוא על מקומו בשלום. הרשלי אינו טומך על הבטחה בעלמא, „לעולם תקח" — הוא מצייץ, משום הפרוטות בצלחתו, משפשף כפות ידיו זו בזו, מתאזר ופוטר בנעימה נשית:

— מוטב שנדע מראש השכר בשלמותו.

המחבר, הרחוק מקמצנות, אינו רוצה שהרשלי יהא מקופח והוא מתחיל לנהוג בפזרנות ומגיע לסכום ניכר. או אז משסעהו הרשלי בתנועת יד של חביבות יתרה וגוזר ואומר:

— אם תתן זהוב אחד — ומצא לי.

בצדו של התנור המוסק יושבים אז שנים נודעים לשם במעון האגודה, המגיהים מנחם מנדל הורביץ, שגרונו ניחר כל הימים. וזקס, זה שמקטרתו אינה זזה מפיו יומם ולילה. הללו שומעים

המשא ומתן עם הרשלי והם כנכוים ברותחים, ניתרים ממקומם ומזדעקים. מנחם מנדל יורה זיקים בקולו המוצרד:

—הרשלי, השמת אל לב מה ערכו של זהוב אחד? אין בו כהיום אפילו כדי מזון סעודה אחת! הרשלי, מעוות הוא שיש לתקן!

וזקס יוצא ידי חובתו במלה אחת ששקולה כנגד דיבור רב:

— סקנדל!

אולם הרשלי לא נע ולא זע. הוא משיב לדורשי טובתו בנחת:

— זהוב — אף הוא מטבע שיש להתכבד בו, זהוב אחד — דייני.

ואז מגיעים הדברים באמת לשערוריה. באגודה מצויים עוד „בעלי מקצוע" כהרשלי, בני אדם שפרנסתם על העתקת כתבי יד. ומכל עבר נשמעים דברי קטרוג:

—הרשלי, לא יצלח, יורד עמנו לחיינו, מקלקל המחירים, חטא לא יכופר!

וכאן אין הירשלה טומן ידו בצלחתו. הוא את חורפיו ישיב דבר של טעם:

— מה חברתם עלי כולכם? מה פשעי ומה חטאתי? ראו נא ראו — מזלזלים במעות! הכפושטי עור נהיה? זהוב — ממון הוא, עובר לסוחר. כשזהוב בכיסי הריני חובק עולם ומלואו, — והקץ לסקנדל!

ובינתיים קולות מקולות שונים ממלאים חללו של המעון מן הקצה אל הקצה. מלשכת המזכירות יקראו: הרשלי! מהמזנון צווחה: הרשלי! אי־מי מבוהל קורא: הרשלי, לטלפון! הנערות המשרתות את האגודה יחרידו בקולן: הרשלי, הרשלי, חושה! והרשלי בהול ומבוהל, אץ־רץ ונענה לכל דורשיו, עד שמתחמק ונסגר בתא הטלפון.

מי הוא זה אותו בן ארבעים, שקולו כאשה ותנועותיו וסגנונותיו כנער, ששמו הרשלי?

פעם לפני שנים רבות חזר הלל צייטלין מלחזז כשרוחו טובה עליו עד מאד. בצלחתו היה חומר רב בשביל המחברות הספרותיות שלו „ניי צייט", ובמיוחד בלטה חוברת שירים של המשורר הרשלי. בחוברת זו נתן עין לברר ולהעתיק מתוכה כמה וכמה שירים בשביל הירחון. שנים רבות עברו מאז, אך תוכן השירים הללו שמור היטב בזכרוני. היו אלה סנינים של שירי עם שהרשלי אסף, ליטש ועיבד ופרסם להנאתם ולשמחתם של כל שוחרי טוב בספרות העממית.

הלל צייטלין שנתלהב מאד מאותם שירי־עם מסרם מיד לפרישמן לעיון ולבקורת. הייתי אז באותו מעמד, ראיתי איך פרישמן, כדרכו תמיד בשעת קריאת יצירותיהם של מחברים שונים, הוריד משקפיו העטורים מסגרת זהב, נפח עליהם בהבל פיו וצחצחם יפה יפה בחתיכת הזמש הצהוב, הרכיב המשקפים מחדש, נעץ עינים חדות בחוברת, עיין רגע קט ומיד חרץ משפטו:

— הרשלי זה התואר משורר עממי יאה לו.

ואחר אתנחתא אגב קימוט המצח הוסיף כמסביר:

— אין אנו עניים במשוררים עממיים. אך רובם ככולם בעלי־מלאכה הם היודעים אשר לפניהם ועושים בחומר כרצונם וכחרי־צותם ללטשו ולסלסלו ולפארו, כדי שהרואה והשומע יבינו ויאמינו שאכן לגדולות נוצרו ורבות פעלו. שכאלה רב לנו רב. אלא מה אנו חסרים? — שירי עם א מ י ת י י ם, בא הרשלי וממלא החסר והפגום. הרשלי הוא חומר פרימיטיבי. אין הוא חלק ומצוחצח, אך תמים ונקי, והעיקר — אמת, אם זה כאן — הכל כאן.

וכפרישמן כמבקרים אחרים. זמן רב שימש הרשלי חומר לבקורת, והכל גמרו עליו את ההלל.

אולם במשך הזמן נדם קולה של הבקורת, והרשלי אף הוא נשתתק וירד מהבימה.

בבוא הרשלי לוארשה היתה ראשית דרכו אל מעון האגודה, שם מצא בית ועד לסופרים ומשוררים, התאבק בעפר רגליהם של גדולים והיה כמי שפורש כנפים לעלות ולהתעלות אף הוא. אך עד מהרה נתקצצו כנפיו ונתערטל. הגיעו לו ימים של דאגה חמורה לחיי שעה. ובתוך אותו עולם של אמנים וסופרים חיפש ומצא התעסקות־מה, וקיבל הכל באהבה. במזכירות האגודה ספחוהו לעבודות שונות, עשוהו שליח ומקשר, ולאחרונה ראו כי ברכה רבה בכתב ידו ונטלוהו ועשוהו מעתיק ומתקן, אך בראותו כי אין בעמלו זה אף כדי פרנסה בדוחק, נשמע לידידים וקיבל על עצמו שאר עבודות שבאגודה, וככה יראוהו מתעסק במזנון, בסידור ההיטים, בעריכת פגישות, מסיבות, נשפים וכיוצא באלה.

וככה היה הרשלי, משורר־עם זה שרבות טובות ניבאו לו מבקריו מעריציו, לרוח החיים של האגודה, הוא היה הציר שעליו הסתובבו כמעט כל פעולותיה של אגודת הסופרים.

רבות בשנים ראו את הרשלי רובץ תחת עול האגודה שברחוב טלומצקי 13. שם עשה ימיו ולילותיו, שם אכל ושתה, ושם הזה וארג תמיד חלומות־הנערות שלו.

אני הייתי קשור אל הרשלי באופן אישי. הייתי מרבה שיחה אתו — על עניני ספרות. מרובים הם פשוטי עם שבכל דור ודור אשר חוש בינתם מפותח מאד והם ערים וכנים ביחס לכל תופעה ומאורע ספרותיים. הרשלי היה אחד מאלה. לפלא היה בעיני שאותו איש מבוגר שהליכותיו הן כנער תמים ואשר מוחו הכיל לא יותר ממספר ספרים זעום של ספרות בלועז, שקרא בימי חייו, שאותו איש עני בשכלו ודל בידיעותיו מהכלל ומהפרט, היה עשיר במראות וחזק עד מאד בחוש ההבנה הדקה מן הדקה ביחס ליוצר ויצירתו. כאן היו מושגיו רחבים ושרשיים עד מאד. תמיד שמחתי ונתפעלתי מאד לשמוע מפיו של הרשלי אמרות מבריקות ומפתיעות, קצרות, קולעות ופסקניות, כגון: „פלוני — עינים לו, אך חסר אוזן הוא לשמוע"; „וזה, למשל, מיטיב לשמוע, אך אינו רואה נכוחה". „זה רואה ושומע, אך תפל הוא, נעדר הוא חוש הריח".

אותה דמות זעירה, לפעמים מצחיקה, לא היתה, כנראה, בטלה ומבוטלת בעולם הסמוי מעין היומיומי. הרבה מהרגש העדין, מהאינטליגנציה הזכה וברה היה חבוי בגנזי נשמתו. וכמה וכמה שיגרה וחוסר הגיון באותן תורות על פיתוח הרגש, על הביטוי הנכון, על ליטוש הסגנון, על השגת המטרה של המוסכמות אגב ברק וצחצוח חיצוני! הרשלי גנז בתוכו רבות. אפשר שזוהי תמיד תכונתו של משורר עממי אמיתי.

והנה אחרי שבע שנים שוב פגשתי ומצאתי את הירשלי. אותו איש־נער, אותו קול נשי רכרוכי, הרודף אחרי סיפוק צרכים יום־יומיים, ואותו עתיר רגש ועשיר רעיונות מקוטעים בלתי מלוטשים, אך מבריקים ומעודדים.

ובשמעו שכתביו־יד עמדי, קפץ ושמח — הרי מעט פרנסה למענו. ומיד הוא מתיישב ואנו גומרים מהר אז ה„עסק" ונפנים לעניני בקורת שבעל־פה. עשרות יוצרים נתגלו והופיעו בשמי הספרות — והרשלי נהירים לו כל אלה הטעונים גושפנקה של מבקרים בעלי שם, אך מעיניו ומלשונו לא יימלטו. וכאז כן עתה — אותו זכרון מפליא, ואותה הערכה כנה וקולעת...

עד שהגיעו ובאו ימי האימים, ימי ספטמבר. וארשה הספרותית כרעה נפלה, ואתה יחד כל אותו בנין, מעון הסופרים, והרשלי אף הוא ירד מעל הבמה ונעלמו עקבותיו, — הוא מת.

יהא נא אף זכרונו של זה החביב והיקר אצור בזכרונותיהם של שאר הקדושים והטהורים.

למותם התראגי של טשרניאקוב וישינסקי

בדרך אחת הלכו לעולמם השנים, אך מה שונים היו דרכיהם בחיים.

טשרניאקוב, זו הדמות הקולוסלית, זה העז ותקיף הרצון, והמתון והבטוח במעשיו, היה תמיד לחידה בעיני הבריות. מהו הדבר שמשך אותו אל המוני בית ישראל, אלה שלכאורה שום זיקה לא היתה לו אליהם? מה פעולות הגומלין שבינו ובין ההמון? ובכל זאת — כסלע איתן ניצב על משמרתו, רבות בשנים משך בעול למענם של ההמונים, נשא טרחם ומשאם, וכל מעיניו — להועיל, להקל ולעזור לכל איש מצוק ומר נפש.

זכורים לי ימי ספטמבר 1939, עת ועד הקהילה בוארשה היה המרכז והמטרה לאימיהם. ואימיה של אנשי הגאסטאפו, כיצד היה מנהגו ומעשהו של אותו איש כלפי כל מה שעבר על ראשיהם של הפרנסים שבועד הקהילה. טשרניאקוב היה עורך ישיבות עם פריצי החיות ההיטלראים, הוא ברוחו השקטה ובעמידה נכונה והם המתעללים והמשתוללים. הנה דרשו הפנקסים לראות ולידע הכנסותיו של ועד הקהילה, והנה דרשו ההכנסות כולן — ל„בקורת", ועיקר התביעות — כך וכך אנשים לעבודת „פיתום ורעמסס". לפנוי הריסת, להוצאת אשפה, לחומר ולבנים, למען התקין דירות נאות לפקידים ושוטרים ונוגשים משלהם, ולאחרונה — בתי בושת לקלגסי היטלר. אימים ובלהות מות אפפוהו, מצעדי שאול לרגליו היו, מרחוק נראה האיש כנושא בחובו אנקות מעוני דורות, כשטוף בים של דמעות לקוחים לטבח, — ועם כל זאת, כמה עוז ובטחון בצעדיו, קומתו לא שחה, זו הדמות הקולוסלית נשאה סודה בחובה — סוד ההבלגה, להבליג ולסבול עד יעבור זעם.

חידה היה האיש בחייו וביותר — במיתתו. מי יפלל שזה האיש שתמיד רוח צינה נשבה מכל הליכותיו, זה שפיקחות של מנהיגות היתה נר לרגליו, זה שרחוק, רחוק היה, לכאורה, מכל אותן מעלות טובות של ישר־הלך עם נטיות רגשניות, כי זה החסון בגופו והמתון והשקט ברוחו יעשה מעשהו האחרון אגב הזדעזעות הרגש עד כדי התאבדות. חידה היא ותהי לחידה ואזהרה לא לשפוט אדם לפי מראה עינים ומשמע אוזן — —

יוסף ישנסקי היה קרוץ מחומר אחר. בניגוד לטשרניאקוב הרי היה זה איש בעל תכונות ברורות, כנגלה כנסתר. כל הליכותיו תמיד במישרים, ב„מידה ובמשקל". דמות ומרה לו כשל מנהיג יהודי ידוע שם וידוע צורה. יהודי משכיל, אינטליגנט מבית מדרשם של ליטאיים.

והרי מעט מקורותיו:

בנעוריו למד בבתי אולפן רוסיים, תיכוניים וגבוהים. סיים חוק לימודיו. נפנה לכתיבת מאמרים, נתפרסם בעתונים רוסיים ויהודיים. נטיותיו הציבוריות בימי נעוריו היו, כמובן, כשל חבריו ללמודים באותו דור — תנועת דרוד לגווניה ופלגותיה. חיבה יתרה נודעה הימנו לפועל היהודי, ל„בונד", אך אינו פנוי גם מפרק של חיבת ציון. בקיצור — גורלו כגורלם של שאר המשכילים היהודים, תחילתם חורשים בשדות נכר, וסופם מתקרבים וחוזרים למחצבתם.

יוסף ישונסקי לא היה טיפוס של מנהיג חד בדרא, חסר היה אותו מעוף של מנהיג למופת, אך המעט שנתן היה בעל ערך רב. וככה יש להעריך גם עבודותיו סרי עטו. נושאי מאמריו ורשימותיו לא היו מעמיקים ביותר. כותב הוא על עניני סוליטיקה ועל מלאכה וטכניקה בסגנון אחד. לא הרבה מהחידוש יש בכתיבתו בכלל, אך לעומת זאת הרבה מהתיוניות יש בה. בעיקר הצטיין בפופולאריות, באחריות ובבהירות המחשבה, — וככה גם מעשיו — באחריות ובדיקנות. קשה היה להוציא מפיו דבר בחטיפה, קשה מאד היה לו להגיע במהירות לידי החלטה. רגיל היה תמיד להשיב: „בענין זה אין לי מה לומר". או: „דבר זה אינו מחוור לי כל צרכו"; „בשאלה זו — הן ולאו בידי".

והנה זה האיש שנהג כה בזהירות ובמתינות, מה מאד קל היה להלהיבו בדבר שקלע אל מעמקי נפשו. ואם נתמסר לפעולה מתוך רצון ועניין רב, לא היה קץ להתלהבותו. ככה אירע לו בעבודתו בשנים האחרונות בשדה הציבוריות שבחברת „ארט"...

כחודש ימים לפני פרוץ המלחמה מצאתי את יאשונסקי בחדר עבודתו כשהוא צמוד אל נייריותיו ושקוע בכתיבה. בני הבית בקשוני לא להפריע לו ולהמתין עד שיסיים כתיבתו. לאחר שאלת שלום באדיבות וחביבות הריהו נפנה ומספר לי בהרחבת הדעת על התפתחותה של החברה „ארט".

ידועים היו לי מעשיה ופעולותיה של „ארט" מלפני שבע שנים, כל מה שעשתה, לרוחתם ולישועתם של בעלי המלאכה, למן החייט זעד התפר והמטליא, אך עתה שמעתי שכל מה שהיה מעט וקטן לעומת הנעשה כעת, גדלו ורחבו שבעתיים פעולותיה של החברה.

ויאשינסקי אינו חס על זמנו והוא טורח ופותח לפני ספרי חשבונות וספרי זכרונות ומראה לי בשמחה מה מועיל בכל אחד ממעשי החברה שעוד ידה נטוייה לקראת הבאות. אך הנה סגר הספרים, מניח כף ידו על השולחן ומתאנח ואומר:

— ברם מי יודע מה ילד יום, מי חכם וידע מה יעולל לנו הזמן, אם לא כל מעשינו ישא הרוח?

את דבריו אלה אמר יאשונסקי מבלי להזכיר ולנחש מוראותיה של מלחמה שעומדת מאחר הכותל — —

וכשבאה השואה והעיר וארשה הפכה והיתה עיר האימים נזדמנתי שוב למעונה של חברת „אורט", והמטרה היתה אחרת לגמרי — להיסתר מעיני הדיה של החוטפים לעבודה. שני מוסדות היו ששימשו מפלט מעין זה — ה„ג'וינט" ו„אורט". אז ראיתי לפני יאשונסקי אחר. שוקט ודומם, מר־נפש ונטול תנועה ולשון. רק לעתים נחה עליו הרוח ונתעורר בו יאשונסקי משכבר הימים. נתאושש והתיר לשונו, התקצף ואורר, הטיל ידיו על ראשו כמי שאחזוהו צירים וחבלים.

ידעתי את יאשונסקי שנים רבות. הוא היה עסקן ציבורי בכל חושיו. ידעתיו כאיש העלול להזדעזע במקרה אסון וכשלון לציבור, לכלל ופרט. אך רחוק, היה ממעשה נואש, מהתאבדות. יותר מדי היה רתוק לאמונה בחיים ולחוקי החיים, ביחוד נזהר תמיד מעשות מעשה שאין מסגרת החיים הולמתו. ברם — לב אדם אין חקר, ומי יפענח רזי החיים, ומי יחתור ויגיע עד שורש נשמתו של אדם המסוערה למדי?

ד"ר מיליקובסקי

בעתונים הובאה הידיעה, כי ד"ר מיליקובסקי, מי שהיה חבר ועד הקהילה בוארשה, הלך לקראקוי על מנת לכלכל שם את עניני הציבור היהודי. בקראי את הידיעה הזאת נזכרתי בשיחה שהיתה לי עם ד"ר מיליקובסקי עת מעטה לפני עזבי את וארשה. וככה אמר לי:

— בודאי תתמה אם אומר לך, ידידי, כי כיום גדול וחזק בי מרצי לעבודה יותר משהיה לפני חדשים. כזכור הרציתי לפניך אז תכנית של עבודות ציבוריות וספרותיות, תכנית שנראתה בעיני כנועזת, לפי שדרשה הרבה כוחות והתאמצות רבה. את התכנית כולה נשאה, כמובן, הרוח, אך תדע שרצוני ומרצי לעבודה גדלו ורבו עתה שבעתים.

— מהי הסיבה?

— הסיבה טבעית מאוד, אחא, היא נעוצה בגודל ה ס כ נ ה. כי זה הכלל: בשעת סכנה יתחשל הכוח. ותוספת אומץ לו לאדם להחזיק מעמד ולהוסיף עבוד ועמול, יותר מבשעה כתיקונה.

כך דיבר אלי מיליקובסקי אגב חייכו במרירות. הושיט לי ידו ואחרי ברכת שלום חטופה נפרד הימני והתעלם מעיני.

קשור אני אל ד"ר מיליקובסקי משנות ילדותי, משנת 1903 ומעלה, עוד בשדליץ העיר.

בימים ההם היתה בשדליץ משפחה לא קטנה, אחים ואחיות, בני דודים, רכים וגדולים בשנים — הויכרים. זה הכינוי למשפחה כולה. מעשיהם של הללו היו הפצת עלונים, עתונים, חוברות, כרוזים בלתי לגליים בקרב הנוער, חומר מהפכני כתוב ברוסית, אידיש ופולנית ובראש וראשונה „איסקרא" מפטרבורג. בזריזות מפליאה היו הויכרים תוחבים את החומר למקום מוצנע שבלבוש ומזהירים — שמור, קרא ומסור לאחרים, כלומר — לחניכי הגימנסיה, לחובשי בית המדרש, לפועלים ולבני נעורים סתם. בני משפחתי, שיד ושם להם בתנועה המהפכנית משכבר הימים, היו הקרובים והראשונים לקבל מהויכרים מכל הבא לידם ולהעבירו לתעודתו. וככה נתכבדתי אף אני בעבודת־קודש, לבוא אל בתיהם של תלמידי הגימנסיה,

לפתוח בשיחה על הא ועל דא ואגב כך ל„המליט" עלונים, חוברות וכיוצא באלה. וכאן אני בא אל הפרק מיליקובסקי. היה זה עלם רך, תלמיד הגימנסיה שמרכיב משקפים במין כוונה, חפשי בדעות עד למעמקי הנשמה, אך חיצוניותו כולה אומרת זהירות יתרה, ממש פחדנות. למראה שוטר או ז'נדרם ירעד כעלה נידף, וכשמושיטים לו עלה תעמולה הריהו מהסס ומרחיקו מעליו.

ברם החיים צועדים בצעדי ענק. השנים 5-1904 סוחפות את הנוער אל תנועת המהפכה ואינן בודקות בין חזקים ורפי רוח. האש אחזה בכל פינות הגימנסיות וחדרה אל האוניברסיטה, ומיליקובסקי המהסס והחששן נעשה פעיל. מתחילה הריהו אוהד ל„בונד", אחר הוא לוקח חלק חשוב בכל הפעולות, והכל, כמובן, בזהירות ובחשבון. עד שעבר את כור המבחן, נצרף והגיע להשקפות ואידיאות שונות ומשונות או חוברות ותואמות. לבסוף בהגיעו אל מטרתו הנכספת במקצוע הלימודים, והוא בעל תואר למקצוע המדיצינה, ואז הריהו משקיע עצמו בעבודות ציבוריות, הלכה למעשה. ורבות הקפיצות שעשה. הנה יראוהו בקרב המנהיגים הציוניים, והרי הוא ראש לאגודת הרופאים היהודים, מושך בעט־סופרים ונואם נאומים. הקיצור — טיפוס מושלם מאותה חבורת המשכילים שהגיעו וחדרו אל הציבוריות היהודית לפני ולפנים. מיליקובסקי היה לעסקן שמיטב זמנו ומיטב כוחותיו קודש הם לטובת הכלל. ברם זה האיש שידעתיו מנוער היה תמיד בעיני לא מלא און עלומים, תמיד ראיתיו כחלוש במידה ידועה, חלוש מבחינת הגוף והרוח כאחד, חשבתיו תמיד אדם שכוחותיו ואפש־רויותיו מוגבלים הם, אך הנה הגיעו שלהי 1939 והפכו כל סברותי על פיהן —

„רצוני ומרצי לעבודה גדלו ורבו עתה שבעתים ואני אשאר כאן, ואם כי אמות".

עם ש. סטופניצקי בחפירות

במוחי סובב־תועה זכר־מה של דמות המלומד והעתונאי ש. סטופניצקי מאותם ימים רעים, ימי ספטמבר 1939. היה זה באותם הימים שכל מי שהיתה נשמה באפו נדרש ויצא לחפור חפירות בסביבותיה של העיר וארשה, ובתוכה של העיר גופה. ואף סופרים ועתונאים גמרו אומר ואזרו חיל לעשות למענה של עירם וארשה, ככל אשר ישיתו עליהם וככל אשר יהיה לאל ידם לעשות. ואז נקלעתי למחיצתו של סטופניצקי ומיד שקע עמי בשיחה חיה וערה על ארץ־ישראל. אני ספרתי לו רבות, רבות, והוא האזין לי בכובד־ראש כשהוא מוצץ ומוצץ את קנה מקטרתו. ומדי פעם בפעם כשיצאה מפי הברה על הנעשה בארץ ושנשאה חן לפניו היה מפסיקני ומעיר בשמץ דאבה: צר, צר, אחא, שלעת כזאת הגעת לכאן. הרדיו מבשר בשורות טובות משעה לשעה. הנה שמעתי זמזומם של הנאצים על החפירות ומפרשים בלשונם — קברים, קברים כורים להם היהודים בוארשה. הרי זה אות שהמלחמה בשער ואין להימנע הימנה. צר, אחא, דוקא עת כזאת בחרת לך לבוא אלינו. ברם — יבוא אשר יבוא. לעת־עתה חובה קדושה היא לצאת ולחפור, ואנו אף אנו את החובה נעשה.

סטופניצקי מפסיק ומשתהה קמעא, הופך פי מקטרתו ושופך האפר, ממלא שוב את המקטורת בטבק, מציתה, ומבקש לחזור לענין ראשון, להוסיף ולספר ממה שראיתי ועשיתי בזמן שבתי בארץ.

ש. סטופניצקי הוא למעלה מגיל הששים, אדם בעל קומה בינונית, משקפי זהב מורכבים לו על חטמו השעיר והבשרי, גופו רחב ומסורבל. „פרופיסור" — היו מכנים אותו הבריות, ולא מעט אמת היה בכינויו זה. סטופניצקי היה אחד מחבורת הז'ורנליסטים המלומדים. הוא כתב כמה ספרים שנושאם פילוסופי טהור, ואילו בעולמם של הז'ורנליסטים הריהו מהפופולאריים ביותר. דרך כתיבתו קלה ופשוטה, נוחה ומובנת להמונים, ומאד מאד היה מכובד בעיני וארשה כולה.

זכורים לי הימים, עוד שנים רבות קודם לכן, שסטופניצקי היה מנחש עתידות לא טובות ביותר. רגיל היה לנבא שמלחמת־עולם גדולה ונוראה מתרגשת ובאה עלינו, מלחמה לא לשם כיבוש טריטוריות. ברגעי עלותו של היטלר לשלטון אמר סטופניצקי כי זו התורה של טהרת הגזע עתידה לחרוג ממסגרתה וכארס איום

תשחית כל חלקה באירופה כולה, ומכאן, מתורה זו, שורש המלחמה בין אור לחושך...

ומשחזרה והגיחה השיחה לענין החפירות, הוסיף סטופניצקי ואמר:

— מילא, היטלר בשלו, ואנו בשלנו. „בור כרה ויחפרהו" וגומר — ודאי שזהו ענין חשוב ועמוק. אך מי יתקע לידו של אותו צר שאין המדובר דוקא עלינו, על יהודי וארשה, אלא עליו עצמו? זו גרמניה של הטבטונים תמיד, משכבר הימים היה מטבעה לכרות בור למענם של אחרים ולא אחת נפלו באותו „שחת יפעל", וכך יהיה תמיד, במוקדם או במאוחר, אם יתמהמה — חכה לו...

ככה דיבר סטופניצקי כשהוא מדשן אפרה של המקטורת וחוזר וממלאה ומציתה ומוצצה ומבקש שוב לחזור לענין ראשון. ברם, עד מהרה ואנחה תתפרץ מגרונו, והוא מסנן:

— ובכן, למלאכה. והתקוה לא תכזיבנו שקברים למען צוררינו נכרה...

נפרדנו. סטופניצקי פנה והלך לעבר אחד, ואני — לעבר השני. מרחוק נפנף אלי בידו ובקול עליז הבטיחני להיפגש מחר או מחרתים, ואיש לרעהו ימסור מה רב ומה עמוק כרה יכרה הבור לקיים הפסוק „ויפול בשחת יפעל".

עבר יום, יומים. עברו ימים אחדים ואת סטופניצקי לא ראיתי עוד. הגיע ירח ספטמבר. אנדרלמוסיה, מהומה, פולשים, כובשים הורסים ומשמידים. בהלה, בהלת מנוסה. שמועה שמעתי כי סטופניצקי נספח אל חבורה של אנשים שיצאו והלכו לעבר העיר לובלין. איש לובלין היה סטופניצקי ימים רבים קודם לכן. שם היה עורכו של העתון המקומי. הוא מצא מפלט בלובלין. הוא חזר, כביכול, לקנו.

ואחר — כשנשמעה השמועה מה עוללו הנאצים בלובלין, נזכרנו בסטופניצקי. איך, איך, סופר מלומד ואיש החברה, וההמון, איש ריעים להתרועע ואיש ההומור?

ארבע שנים עברו מאז הזדמנו יחד עם סטופניצקי לחפור חפירות בסביבה ובעיר וארשה. ויותר ויותר מצלצלים באזני דבריו של סטופניצקי על היטלר: „בור כרה" — וגומר.

עתה — ראשיתם של דברים הנה הגיעה. שלושת ימי אבל בגרמניה. „בור כרה" — כדאי שידע העולם שעוד בטרם צצה וגמלה הרעה כבר היה אחד סופר עם חוש בריא לימים, שהווים ויהיו שאמר מה שאמר... ואם נתרחש נס וסטופניצקי בין החיים — תעמוד לו זאת זכותו מימי החפירות בסביבת וארשה ויזכה לראות בנקמת דם עמנו השפוך...

השלשה...

(צייקלין, שטרן וגילברט)

מחר, מחרתיים הריני עוזב את עירי וארשה, ושומה עלי ליטול ברכת פרידה מעם מיודעי וידידי שמספרם לא מצער, והעבודה — לבי אומר לי: אפשר שפרידה זו היא לנצח...

הלכתי לבקש את שלמה גילברט ומצאתי — את ישראל שטרן.

כאן ראוי לייחד את הדיבור על תנאי חייהם של רבים מסופרי ישראל שבוארשה.

היו סופרים שזכו לדירה נאה, והיו כאלה שמקומם בסמטאות נאלחות שבעיר, שחיו בזכות אחרים, קרוב, שכן וסתם ידיד. דרי הסמטאות לרוב לא היו כאלה שלא השיגה ידם לשלם שכר־דירה. הם הלכו לשם מטעמים נפשיים. הסימטה קסמה להם. שם מצאו את שביקשה נפשם, את השלוה ואת המסתרים...

היה זה בנו של כליזמר שעל חצרות וארשה פרנסתו, הסימטה היתה יאה לו והוא — לסימטה.

בסימטה כן הוא הנגלה והנסתר, המציאות והדמיון היו יסוד ועיקר לישותו, חיי עוני על אדמות ופסגת אושר במרומים...

בשחרותו היה שלמה גילברט עליז ומבודח, מלא היתול וביטול על חשבון סופרים ועל גופו הוא. היה זה טיפוס מיוחד במינו של לץ וכזה היה נודע בצבור. אט אט כמצניע לכת היה מופיע ובא עם הרוח ונעלם ונמוג עם הרוח. ולזה הבחור המפוקח והמפולפל, יצור שוקק של ההמון, פרצוף חרוש קמטים, חוטם ארוך וחד, ומילואות עיניו — תשבץ סומק ורוטט. ובכל מראהו כאחד חירומנט או ספיריטיסט. ואכן מרבית חייו של שלמה גילברט היא שלשלת של תופעות ספיריטיסטיות, תמיד היה משוקע בחליפת מכתבים עם ספיריטיסטים בתבל כולה. בסמטאות, מקום משכנו כל הימים, כינוהו המכשף, ועל שום מה? על שלרוב, בעיקר בשעות הערב והלילה, היה נסגר במעונו ולא הניח לשום איש לבוא אליו. זכורני, לפני שנים רבות, כשהייתי מתקרב אל שער הבית, בו התגוררו רוכלים, בלאים ושאר בני אדם חלכאים, היו מקדימים ומזהירים אותי: השמר לך מפני, אל מעונו אַל תבוא. אני, כמובן, לא שמתי לבי לאזהרות ודחקתי עצמי ובאתי. מצאתי תמיד את גילברט יחד עם שאר שוכני המרתף, כשהוא רובץ על גבי ספסל, עיניו עצומות

ואזניו דרוכות־קשובות לקול חלילו של אביו הכליזמר, וכולו כנישא ומרחף על כנפי חלום.

שלמה גילברט השתייך במלוא נשמתו לסוג הסופרים הנאַטו־רליסטים. זה הבחור, מפשוטי העם, יליד הסימטה, שכל חושיו היו ערים ונתונים לחיי הסימטה ושוכניה, ידע תמיד להגיע בעצם אל שבילי הרקיע.

וכך היה אומר:

אין הכליזמר מנגן לכבודה של הכלה בלבד, ניגונו הוא קילוסה של הלבנה השטה עגומות במרומים מעל לראשה של הכלה. —

אין האשה שוכנת המרתף מביאה קנקן נפט להאיר חשכת הלילה בלבד. א ו ר היא מביאה לשבעה, שמונה נבראים בצלם, למען עורר בהם התשוקה לראות בעלטה מראית ב ש מ י ם...

גילברט שהיה זמן רב ידוע חולי, בעל לב חלש וריאות נגועות, היה מספר על חולה שחפת:

העינים נעצמות, הן נרדמות, אך מה רוטטות הן מרוך ומתיקות — חלף היום, לא עוד אבק, לא עוד אבק...

אל הפשוטים, לרוב התשושים, והשמחים בחלקם היה מתיחס באהבה רבה ובהתלהבות עצומה היה מתארם. „השמים שמים לד' " — כך היה שלמה גילברט העליז תופש לו לאדם בכתפו ומטלטלו ומעודדו.

וזה האיש בעל העינים הפשוטות שראה תמיד את הזוטות שבחיי יום יום, את המתרחש במרתף ובעליית־הגג, האיש שהבחין וידע מה מרובים צרכי אדם ומה דלים ומעטים אמצעי מחייתם של חלכאים, שאינם מנחותי דרגה, אלא בני־עלייה שבמשפחות כליזמרים, בעלי תפילה וסופרי סת"ם וכיוצא באלה, האיש הזה הריהו עצם דיוקנו של „שבתי מוח". מה אנו מוצאים ביצירתו זו? — סמטאות נידחות, אפופות חלומות חלומות ומסתורין, סמטאות שכל בריה ובריה שבהן היא חטיבה של יסורים ורעיוני משיח כאחד. אלו הם חולמי הסמטאות, נושאי עתידה המזהיר של האומה.

גילברט נחל רבות מאברהם רייזין והיה תלמיד מובהק של פרץ. ובהשפעתם של שניהם נוצרו דיוקנאות כשבתי מוח.

מסיעת אברהם רייזין יצאה התורה כי מהסמטאות המשופעות דלות, זוהמה ושחפת תצא אורה לעולם. אלא שגילברט שינה מעט מהנוסח. לא שירה ואורה בצבור, אלא רחש שלהבתיה של היחיד שבסמטאות. בציורי המרתף שלו לא הצבור הוא המתגלה שם כי אם בודדים, נסתרים, שכל אחד ואחד הוא אבחנה לעצמו. „עומד

לו הכליזמר מוכה עוורון למחצה ומצפה לפרוטה שתיזרק לו מדיוטה עליונה, ובינתים הוא משהה עיניו התרוטות אל על, שמא קו אור חמה ייאצל ורפא לו"; „מלבני כלי מטבח, הבלאים, הרוכלים, מלקטי עצמות וחרסים, מוכרי הכעכים ברחובות — לכל אלה משאת נפש, תאוה סמויה, להציץ פעם ושוב פעם ל מ ע ל ה, אולי קרן־חמה נדיבה, אולי זהרורי כוכב יעניקו להם לעודדם ולהחיותם".

גילברט שהיה אהוב מאד על פרץ ופרישמן בשל מנת המסתורין שיצירותיו הנאַטוראליסטיות היו מהולות בה, חש את עצמו בכי טוב במחיצתו של הלל צייטלין.

רבות אפשר היה לראות את צייטלין כשהוא שקוע בספר קבלה אגב מנוד ראש ונהימה עצורה, ועל גבו עומד שלמה גילברט ופיו אינו פוסק מלמלמל על כוחות אסטראליים אצטרלוגיים, על חמריותם של הכוחות, וכיוצא באלה.

קטן וצר היה חדרו של צייטלין, חלונותיו אטומים, וזגוגיותיו כהות ועכורות. היה פחד ממראה עיניו הגדולות של גילברט שהיו מתרוצצות ומבעיתות וממראה חטמו המפיסטופילי, — ככנויו של צייטלין.

עם פרוס ימי ספטמבר הארורים הייתי פוקד נוהו של צייטלין, וחקרתי ודרשתי למשכנו של גילברט.

צייטלין השיב:

— האלהים יודע היכן הוא. מעולם לא ראוהו יושב ישיבת קבע במעונו, ואין איש יודע את כתבתו.

— וה„תופעות" הספיריטיסטיות, מה הן?

— מי יודע, מי יודע.

— הכותב הוא לעתים מזומנות?

— אומרים שמרבה הוא לכתוב.

אני גמרתי אומר למצוא את גילברט, ויהי מה.

ופעם — וזה היה כבר בימי נובמבר העכורים והמאוימים — הייתי מתהלך, או יותר נכון, מתרוצץ, ברחובותיה של ורשה. העיר השוקקה לא היא. הכל נדם. האגודות, העתונות סוגרו על מסגר. אין שוק ואין חנות. שבת כל מסחר וקפא כל עורק חיים ברחוב ובחצר. רק פה ושם בפינות נידחות ובקרנות רחובות שוממים תתהלכנה, ותשוטטנה נערות, בנות טובים, עם קופסאות גפרורים וחבילות נרות או עם קנקן מלפפונים כבושים ויכריזו:

— קחו, קחו, בני אדם, שיירי מצרכים, שיריים — כל הקודם זכה.

ואני עובר גם מקומות אלה ביעף, גזרה פן איתפש בכף,

לעבודת כפיה יחטפו וילכדו. הנה אראה סיעות של יהודים מובלים בשוט ובכידון, הנה מחנה גדול של יהודים, כעדר כבשים, מורדפים ומובלים בקרונות, אגב איומים וצווחות. ביניהם אראה לבושי מכלול ועטופי בלואים, סוחרים מפינת סתר, חסידים מבית תפילתם, וצעירים, צעירים בכל שתפנה העינים, רכים בשנים, אברכים ממעונות אגודותיהם, פועלים מאחר סדנתם, הלויטננטים הולכים בראש ומנצחים על המלאכה, אחריהם ולצידם המון חיילים כשהם שורקים וצורחים ומריעים. —

ופתאום, מן הצד מופיע ובא לקראתי י ש ר א ל ש ט ר ן.

חבוקים וצמודים אנו מתחמקים ובאים אל תוך שער להסתתר שם עד יעבור זעם.

ישראל שטרן — יחד עם שלמה גילברט היו מצויים תמיד בביתו של צייטלין, שטרן היה מעין שותף לשיחו והגיגו של גילברט, לא רק מאזין ומקשיב וקולט רוב תורותיו על „הרוחות". אלא היה גם משתף עצמו ב„שלש סעודות" על שולחנו של צייטלין ומשים עצמו חטיבה הגונה של „רוחניות". כשלמה גילברט כן הוא היה מין דוגמא של עוני. אף אותו לא מצאו מעולם יושב בהרחבת הדעת במעון של קבע. אולם הוא היה היפוכו של גילברט בהליכותיו — מצניע לכת ושוקט ושותק.

הוא היה בעל קומה בינונית. כל מראהו כאיש סגור ומסוגר, מכונס ומכונף, כמי שהדיבור ניתק מלשונו, ורק לעתים רחוקות יפצה פיו במאמר קלוש, במגומגם ובמקוטע, אך בהתלהבות ובהתאמצות לפרוץ פרץ. ומשהצליח לעבור את הסכר הריהו שופע יותר ויותר ודומה ממש למעין המתגבר. ניביו ספורים, בוטים וקולעים למטרה, ותוכנם שפע של רעיונות מודרניים בתכלית.

שטרן בן סביבת העיר לומזה נכסף בימי עלומיו להיות רב בישראל. את מטרתו לא השיג, אך ה. ד. נומברג היה מכתיר אותו בתואר רב עם תוספת נטיה לסקפטיות בודהיסטית.

במשך שנים מעטות נתגלה שטרן כאחד מקורי שבמשפחת המשוררים הורשאים, מהללו שהמסתורין היו יסוד וחומר ליצירותיהם. אמנם שטרן אינו לירי כל כך בשירתו, אף לא מושך ומקרב. לרוב הוא משועבד למחשבות וספקות, לאמונה ולפלפול. אך לעומת זאת הריהו נכסף לנצחי, לאין־סוף. שירתו אינה עליזה, צינה נושבת הימנה, כמשירת חורף.

הרי הפואימה העזה שלו „אביב בבית החולים". למקרא שירה זו מתקבל מיד הרושם, כי זה האיש שסופרים כינוהו „טלית שכולה תכלת", אמונה ומסתורין ולעתים כלאים של דת משה

ובודהא, אינו אלא צל של בני אדם צוננים ושקטים, בעלי מחשבות שמקפידים ומתעסקים בכבשונו של עולם ואין מתום ואין מרגוע בהם.

זכורני, פעם בקרתי את שטרן כשהיה מוטל על ערש דוי. במלים מעטות מסר לי תאור מחיי בית־החולים, ומיד ראיתי לפני עולם עם שפע של מראות. כאן על ערשו ראה יפה יפה את העולם.

שטרן כתב הרבה שירים. בשיריו על ה ח ו ל י ם הוא מתאר לנו כמו את פרצופם של ה ב ר י א י ם, ולהיפך — הבריאים והחזקים, שליטי עולם, הם הם הנענים והנגועים...

בכלל, היתה בו בשטרן מזיגה משונה ונאה של הלכי רוח ורעיונות משל דתיות ומודרניות, ישן וחדש בהעלם אחד.

בימים הראשונים לבואי לוארשה ראיתי את שטרן במעון אגודת־הסופרים, במועדונים שונים, כמעט שלא הכרתיו, הוא היה כנהלך בצללים, אך מכל מקום לכשנתחוור לו מהיכן אני בא, היה כמתעורר, ומיד נטפל אלי בשאלות ותהיות מהמתרחש והנעשה בארץ. הנה, הנה הולך שטרן ויורד ממרומים ומגיע ליסוד, לבסיס.

כעבור ימים מספר נתעלם מעיני. והרי אני עומד אתו בפינה חבויה בשער, ואנו נדחקים ומסתתרים. שלא יראוני עיני הדיה של הנאצי. ובאפלת השער הצצתי וראיתיו מוזנח ונעזב עד מאד. מתוך התהיה והבעתה הספקנו להחליף שאלות מספר, קטועות ומגומגמות.

הוא לי:

— הראית את צייטלין?

ואני לו:

— ושלמה גילברט היכן הוא?

שנינו לא זכינו לתשובה. כי מיד קמה בהלה ברחוב. ליד השער — ה ל ל ו, הללו, הם הולכים ובאים.

ושנינו נתחמקנו ונתעלמנו איש לעברו.

מרוחקים ומנותקים מסביבתם ומאנשי ביתם היו הללו השלשה רוקמים חייהם בסתר, מצמיחים להם כנפים להתרומם אל על, אל על. תמיד היה נושא שיחתם על גוף ונשמה, נשמה וגוף, על אדם שיסודו מעפר ועל חלק אלוה ממעל, ומהו שנפסד וכלה, ומה חי וקיים לעד.

שנים רבות היה זה החוט המשולש חותר להגיע עד כבשונו של עולם. תמיד היו כנפיהם זכות וטהורות, איש במקומו ואיש לנפשו שאף לזך ונאצל, שט במרומים, נכסף אל הנצח, הנצח...

בית הקברות היהודי שבורשה

(בעתונות הובאה הידיעה כי בית העלמין שבוארשה הפך והיה למגרש ספורט)

היה זה אחד מימי אוגוסט שטופי האור. נאים הם גני הטיול וגינות הנוי של ורשה. ונעים גם להתהלך בשדרותיו ונתיבותיו של בית־הקברות היהודי, גם פה תשבע העין משפע צמחים ופרחים, שבמרוצת הימים עתקו ונתנאו ביותר. באתי אל פינת שלוה זו על־מנת לבקר את קבריהם של אנסקי, פרץ, דינהזון, נומברג וויסנברג. כאן לא היתה פתיעה או אכזבה כל עיקר. רוח מלחמה וצללי פחד טמיר, שאפפו כבר באותם הימים את רחובותיה החיים של העיר, טרם הגיעו לכאן. למעלה משבע שנים לא פקדתי אפס קצהו של רחוב גינשה, ואת „שר" בית החיים לא ראיתי, לא אותו ולא את מעונו, בית מועד לכל חי, אף נשתכחו ממני הדי קולותיהן של הנשים המקוננות, שנוסח אחד להם, חלף שכר קצוב, לכל שובק חיים לכל חי. ידידי שארח אתי שמחני בלחשו לו כי בתקופת העדרי לא חלו תמורות גדולות בבית־הקברות. סיבת הדבר? החיים שטפו כסדרם. עסקיהם של יהודים נשתפרו ביותר. הקיצור — נתמעטה התמותה.

בשקט ובשלוה עומדות ומתנוססות המצבות על כתבותיהן השונות והמשונות, של יהודים שומרי דת ומצוה ושל פשוטי עם ו„קלים", אנשי שם ונחותי דרגה, בני זרמים ופלגות, קיצונים ומתונים, של „פולנים" בני דת משה ושל יהודים סתם בלי תואר ובלא יחוס. בית הקברות היהודי של ורשה — מי כמוהו בעולם כולו אוצר בלום של משכית עתירת גוונים ותוכן, בית גנזים של יהודים מכל המינים ומכל הדרגות?

ניצב אני וסוקר את ה„עיר" השניה של ורשה המעטירה, העיר הדוממת על חוצותיה ושביליה, שטח נרחב שקשה להשיגו במבט עין בלבד, והנני שוקע בהרהורים ושט לרגע אל מעבר לחיי שעה. ידידי, זה שהפתיעני לפני רגע קט באיטיות „התפתחותה" של עיר זו, משנה פתאום טעמו ולוחש לי בשנית, כי לפני ימים מספר האזין באקראי לקול הרדיו של ברסלאו, והנה מה שהשמיע הקריין: „יבוא יום, והוא לא רחוק, ואנו נתראה פנים עם יהודי ורשה, או אז נביא חשבון עם החיים והמתים גם יחד". בקולו של

ידידי, שסיפר זאת כמהתל, הורגש רטט־מה. אף אני נרעדתי למשמע אזני, אך מיד התאוששתי. לא היה את נפשי לייחס הפעם רצינות לדברי־בלע שכאלה. יצאנו לזמן־מה מהעיר הסואנת, שצללי הבאות כבר היו מרחפים בה. ובאנו אל בית הקברות להתייחד עם הללו שכבר אינם, אך רוחם תסעדנו כל ימינו עלי אדמות. ביחוד נתכוונו לעלות על קברו של י. מ. ויסנברג, היה זה יום השנה לפטירתו.

ליד הקבר מצאתי רבים מחוגי הסופרים וסתם בני אדם, ידידים, קרובים, מוקירי שמו. הסתכלתי בפני הבאים — ומיד ראיתי בהם עצבנות ודכאון במופרז. כנראה לקחה גם אזנם שמץ מדברי הקריין ברדיו ברסלאו ושמרוהו בלבם. ברם כל אחד משתדל לא להיראות בדכדוכו, ועד מהרה נשתטפו כולם בשיחה חיה על הנפטר, שככה טראגיים היו חייו וטראגי היה במותו.

לא נשתהינו הרבה על קברו של ויסנברג ופנינו לעבר אחר.

בסמוך למקום מנוחתם של פרץ, דינהזון ואנסקי מצאתי את השלשה מהמחנה, הלא המה האמנים פרידמן, וינטרוב, ואוסטשיגא.

תקופתו של פרץ הטביעה את חותמה על כל אותם סופרים ואמנים שהסתופפו בצל האילן האדיר הזה, ביחוד הועילה ההשפעה לליכוד ולהתקרבות הלבבות. ביתו של פרץ שימש בית ועד ומרכז לכל מבקש אור וסעד להתפשטות כנפי היצירה. המטרה הנכספת טשטשה תחומים שבין אדם לאדם ואחוה וריעות השתררו בקרב כל באי הבית. כדאי להזכיר שמותיהם של וינלז, מינקובסקי, פאליי, קונא, ניימן, זידנביטל, קרוטקא, אוסטשיגא ואחרים. יוצרים־אמנים שכבר קנו להם במעט את עולמם ואחרים שאך זה החלו לעלות בסולם האמנות הפלסטית, הספרותית, ציירים ופסלים ודכוותם. אף בעיר לודז נוצר מעין מרכז משנה למשפחת האמנים הצעירה עם משה בראדרזון בראש, שינק מהמטרופולין סממנים ודרכי יצירה וסדרי חיים. במרוצת הימים נודעה לתהלה המסורת לעטוף ולשפר ספר חדש בנוי חיצוני שפתח שער להכנס לפני ולפנים הספר ביחס של כבוד ויקר. השלשה שהזכרתי היו הפותחים במלאכת־אמנות זו וכמוהם עשו אחרים להגדיל ולהאדיר מלאכת סופרים ואמנים.

פרידמן, זה הבחור בעל זקן הלחיים, שתבלול עכרה עינו האחת, ניצב תמיד לנגד עיני כאחד מהמשובחים והמצויינים

שבפורטרטיסטים והציירים־הרשמים. כתלי המעון של אגודת הסופרים מקושטים היו תמיד בציורים מעשי ידיו.

מתחילה בפרוס השואה הנאצית היה פרידמן בין הנסים והנמלטים, אך לאחר מכן כששככה במקצת בהלת המנוסה וגם נחסמו כל הדרכים כמעט, ובהישמע השמועה על גיטו נתאושש ואמר — חסל סדר מנוסה. גיטו — יהי כן. ואנו נשב בגיטו ונתייחד עם רוח היצירה. ורשה — עיר שהכל בה, נצייר את העיר העתיקה, את העיר החדשה והמחודשת, נחליף כוח וניצור...

וינטרויב, הבחור הצנוע, היה מתעסק בעיקר בתפאורות. הוא הוא ששקד על נוי חיצוני של ספר. העטיפה וציורי השער של הספר — אמר — צריכים לתת מבע וטעם לכל מה שאצור בפנים הספר. הוא היה אומר: יותר משאתענג על עצם מלאכתי הרי מתעשרת רוחי בידיעה עמוקה מיצירתו של הסופר... עם צאתי את ורשה ליוני וינטרויב עד לתחנת הרכבת. הוא השתעשע בתקוה להגיע בקרוב אל בנו אשר בביאליסטוק. השעה כנראה לא שיחקה לו והוא עם הנותרים בגיא ההרגה.

את אוסטשיגא ראיתי לאחרונה על יד קברו של פרץ.

אוסטשיגא היה מהראשונים הסמוכים אל שלחן יצירתו של פרץ.

מראהו כנער רך שעיניו האפורות היו תמיד מנצנצות וחולמות. פרץ כינהו בשם „חד מחולמי הגיטו", ועל שום מה? על שום שדרכו היה תמיד לסובב במבואות וסמטאות מבוקר השכם ועד צאת הכוכבים, ולסוף מביא דיוקנאות, ראשי עוללים רכים, דמויות נשים חולניות, אביונים, קבצנים, רוכלים ובלאים. כששבעה נפשו מלאכת־מחשבת זו, נתן דעתו להציב יד לגדולים ואנשי שם. ה„אהל" של פרץ, דינהזון ואנסקי הוא מעשה ידיו של אוסטשיגא ששקד על השלמתו שנים מספר.

והנה אראהו, את הנער הרך, הנחבא אל הכלים, ועיניו העצומות למחצה צמודות אל פרי עבודתו. העירותיו כמתוך חלום ושאלתיו:

— מה תאמר, אוסטשיגא, על דברי הרהב של הקריין הברסלאוי?

הוא מתעורר ומשיב בתוקף:

— הם אל החיים לא יזכו לבוא, אל המתים לא כל שכן.

פרופיסור חנוך גליצנשטיין

אין זה מקרה שהכנסתי את פרופיסור חנוך גליצנשטיין שנפטר עתה בשורת הנשארים בקרב יהודי הגיטו בוארשה. בספרי „קולות פולין" שיצא בוארשה תארתי את גליצנשטיין כדמות חסידית טיפוסית, חסידית בדיבורו, בשיחו ובשיגו. איש זה בעיני־איש השחורות, בזקנו השחור המחולק ששתי קצותיו חדים ונולד בעיירה הפולנית טורק, היה איש ההתלהבות מטבעו, יהודי טוב, נוח לכל בריה בסביבה הוארשאית, סביבת ההמון — היתה הקרובה לו ביותר. נראה, כך הוא הדבר בפרופיסורים שלנו, הם מגיעים לכל החלונות הגבוהים בעולם אבל הסביבה היהודית אהובה עליהם ביותר.

פעם שאלתי את גליצנשטיין בשעת שיחה על פסלו „משיח" למה עיצב את „משיחו" בעזות כזאת ובכוח כזה ולא לפי שמתארת אותו האגדה „עני ורוכב על חמור". פרופ׳ גליצנשטיין ענה מיניה וביה:

— המושג משיח אצל עם נובע ממרבית פורעניותיו ואם אני מניח את פורענות עמנו על כף המאזנים — אמר גליצנשטיין בפאתוס — הריני מבקש לעצמי „משיח" שהוא יותר מעני ורוכב על חמור. הפורענות, הגיטו של ימי הבינים אינו הבידוד הקשה ביותר מן החיים הרחבים. במאת השנים האחרונות הרינו סגורים בחומה או בלי חומה, אנחנו אנשי הגיטו, וכי מה הן ה„מכסות" לתלמידינו, ההגבלות במסחר — האין אלה חומות?

ולפיכך תבינו לי על שום מה אני רוצה לראות את ה„משיח" שלי כמשחרר מכבלים, משיח רועץ ברזל...

הריני זוכר את דבריך, חנוך גליצנשטיין, שהגדת אותם באש ובזעם על ראשיהם של אלה שסגרו אותנו מאות בשנים בתוך החומות. הריני זוכר אף את אהבתך אל המעונים הכלואים ללא חומה.

כמה פעמים שבתי מסימטאות וארשה עם ציוריך ה„חטופים ברחוב", „עינים יהודיות יפות" של זוגות יהודים, בנות מלכים ומלכות יהודיות ולא אחת שבת והבאת תמונות הצער של מגילת איכה — חיים הרוסים בלי סחורה ובלי פדיון, פועלים ללא עבודה וללא גג מעל לראש.

את הגיטו ראיתי ממרחקי אלפי פרסאות, גיטו כאשר לא ראהו איש מבני דורך ובעת שמתחת ידיך יצאו היפה שב„שיר השירים" וה„חזק שבבר כוכבא" לא שכחת את האנשים אשר מאחורי החומה, את ילדי העוני והרעב אשר בבאלוט שבלודז ובעיר העתיקה שבוארשה — ברחובות סמוטשה, נאלבקי ופראנצ'ישקאנסקה שפינקת אותם בצבעיך. ומשום כך אין זה מקרה שכנסתי את שמך בין הנשארים בגיטו, אם לא גופך הרי נשמתך נשארה שם.

ה. ד. נימברג משורר המות

נכתב בשנת 1939 לאחר בקורי בבתי העלמין היהודי בורשה.

בני אדם חרותים בזכרוננו אם על ידי בבואתם ואם דרך צליל קולם. ואני — חיבה יתרה נודעת הימני דוקא לזכרונות שכל עצמם הדים של קולות. הענין מוחוור בזה שאדם בעל שארוח עם היותו מפליג והולך בגדולתו הרי יש בו כדי להסיח את דעתנו ועינינו מהיומיומי, מפשוטי ההוי הקרוי אופטי, ואנו נצמדים אך ורק אל הגרעין, נמשכים דוקא אל הסמוי והמסתורי. אין זה בגדר של סוד שרבים מידידינו לאחר מותם אינם מצטיירים בדמיוננו מהגופני והחמרי שבהם, אלא הם חיים בנו כרוחני, בעיקר — סגולותיהם והבעותיהם מהנפשי, כגון צחוק, בכי וכיוצא באלה, הן המעוררות הזכרון.

מה נשתייר אצלי מדמות גופו של נומברג? לא עצם ובשר כי אם צל, לא פרצוף אלא דבור־פה, ניבים וצליליהם, בבואה והד של הגיגים ומחשבות, אותן מחשבות צוננות שתוכנן „החיים מעבר מזה". והמענין והמוזר שבדבר הוא שנומברג בגופו, בחיצוניותו היה ההפך מזו הפילוסופיה הקהויה, ויתרה מזו — אף פעל תמיד כנגדה. נומברג — איש הבוהימה; נומברג שהיה כמטיף לדעותיו של אפיקורוס; והוא הוא שעין חדה לו לגבי שאלות חיים מהיומיומי דוקא. ברם זהיר היה נומברג בדרכי חייו ומפקידה לפקידה היה מתנער ומוכיח הסתירה ומגלה לבו ומטיף ואומר: חייו של אדם מהם? — צל ותו לא... נראה שכן דרכם של רבים מגדולינו. לעיני העולם הם מציגים עצמם כתיבת־פלאים. תזמר ותשעשע התיבה כאוות נפשה, אך בקרב הלב פנימה תקנן העצבת ותכרסם.

ד. ד. נומברג היה צופן תמיד בחובו מסגולותיו של הוגה־דעות, של חולם חלומות משל קדמונים. רבות היו בו משל שיטת

בודהא. אך קשה מאד היה להכיר שמץ מסגולותיו אלו בחיי יום יום שהכילו המון מהשוטף ומהגועש שבחיי תבל עלי אדמות. נומברג העתונאי למופת, נומברג איש הצבור והמפלגה, העסקן, מהיוזמים והיוצרים של בית הספר האידישאי בפולין, והוא הוא נומברג המחבר, המבקר שאין רבים דוגמתו, ולסוף — אחד מהמספרים המוכשרים ביותר, מספר שכמעט יצר שיטה מיוחדת של יצירה וכתיבה, — ונוסף לכל אלה אדם שבתוך תוכי נפשו מחלחלים ומצטלצלים מנעימותיו של בודהא!

סוף סוף מצויים בחיים פרצופי עולמות שונים, בחינת עולם האצילות ועולם העשיה, נגלה ונסתר. ולא יהיה משום גוזמא ופליאה אם נאמר שנומברג זה אשר כל ימיו היה מסכסך ומסבך אותנו בשעשועי עולם הזה, בשיירי דעותיו של אפיקורוס, אותו איש היה בעצם הויתו נ ז י ר. דבר זה היה מבצבץ ועולה וצף וטופח על פנינו בכל עת מצוא, אם בשעת שיחת ריעים, ואם אגב מבט עין גרידא, או בשעה שנומברג היה פורש לרגעים מהצבור, מסתגר ומשתריין, תומך ראשו בשתי זרועות ידיו ומעיין בספר או נמסר לחשבון נפש בעלמא. או, ברגע של התבודדות, הכר הכרנוהו, אז נוכחנו וראינו כי כל מה שאדם המעלה הזה עושה יום יום בחברת בני אדם אינו אלא תחבולה להסתיר מעיני עולם כולו את החטטן והנקרן שבו, את הדעות והמחשבות שממלאות כל ישותו ואינן נותנות לו מנוח עולמית.

והמוזר ביותר הוא שנומברג לא אהב לשמוע את ההברה פילוסופיה יוצאת מפורש מפי מישהו מידידיו וריעיו. היה זה בעיניו מין הברה לגנאי. פילוסופים ממש — היה רגיל לומר — לא ידעו מעולם מה טיבם הם. ומאד מאד לא נעם לו הדבר לכשנתפס ב„קלקלתו", היינו עת מצאוהו יושב והוגה ומפשפש ברעיוניו. ביום סגריר — היה אומר — טוב להכלא בבית ולהשתעשע בהגיונים, אך ביום שמש, עת היקום ער ושופע צהלה, טוב לצאת אל השדה ולהתענג מהדר הטבע, ולא לשקוע במחשבות סתם... ואם קרה מקרה להסתר מעין רואים דוקא ביום בהיר ולהסגר בחדרו או בחדר המערכת ולהמסר להרהוריו ומישהו „תפשו" ושאלהו:

— ובכן, חבר נומברג, במה אתה מהרהר כעת?

היה משיב בחיוך:

— על הכל אני מהרהר, אך לא בפילוסופיה...

ורק לאחר ימים נודע ברבים שדוקא באותה שעה ש„הרהר על הכל ולא בענינים פילוסופיים" היה שקוע בראשו ורובו בגמר

יצירתו שתוכה „שיחה בין שקר ושלומיאל" — על צינתם של המאורות ברקיע, שמשמעה — אהבה צוננת וכוזבת, שיחה שכולה מפילוסופית החיים.

הכל ידעו בו בנומברג שלא אהב ביותר את הטרדן שבו עצמו. ואותו „טרדן" היה מטרד על ידו בכל מה שתצא ידו, באישקוקא, בביליארד וכיוצא באלה, וכי מעט מאד עלתה בידו על ידי שעשועי הבל אלה להשתיק את קול הנשמה, קולו של חקר עולם וגנזי הנשמה.

נומברג האדם, בחיצוניותו, נשאר בזכרוני כדמות מרפרפת, כמעט בלי אחיזה בקרקע המציאות. שתי ידים כחושות, רגלים דקות, קולו תמיד עמום־צורח, תמיד עסוק, מוטרד, ושעתו אינה פנויה לעולם. בחוץ יהלך תמיד בפזיזות, טופף־מקפז, דרך הילוך בלא סדר ונוי. ותמיד שר השכחה שולט בו. הנה שכח דבר, הנה אבד לו דבר־מה. בדברו עמך אינו מביט הישר אל פניך, תמיד מצודד עין ופוזל לכל עבר. רק עת יגמור בנפשו לסקור ולבחון אותך לצורך מה, אז ינעץ בך עין, עין ירקרקת, כלוטה בערפל, סוקר ומביט בך רגע ומיד יפסוק את פסוקו, יקלע אל הענין המבקש, לרב הרי זה דבר בקורת, תוכחה בזמנה, ואתה נלכד בפח שטמן לך. יודע הוא מראש משאלת לבך, ומכוון בדיקנות למקולקל שבך לדרוש טיוב ותקון... אותה שעה הוא גופו נראה מפוזר ומרושל מכל הבחינות. בגדיו לא מנוקים ולא מגוהצים בתכלית, אף חדרו לא בסדר, המטה, השולחן, הכל אומר פזור ורישול, ורק פיו, היינו אמרי פיו הם שהיו בסדר וקבע. קשה היה למצוא אצל נומברג בדומה לסתירה, למופרך. ואם שגה לפרקים במהלך המחשבה הרי ידע מניה וביה לתקן המעוות ולהחזיר עצמו אל המסילה הישרה.

נומברג, אותו בן הישיבה של אמשינוב העיר, הרבה היה בו מבן ישיבה לכל פרטיו ודקדוקיו, בעיקר — הפלפול, ברם פלפול זה של נומברג טעם מיוחד היה בו. תמיד היה בו כדי השלמה, בהרה, דיוק ושכלול.

נומברג העריך והעריץ את הסופרים מבחינה ידועה. תמיד ידע למצוא אצל כל אחד ואחד אותה נקודה עיקרית שלשמה ראוי אותו סופר לאיצטלה של סופרים, תמיד מצא את הבר שבתבן, והכשיר ואישר עצם קיומו של הסופר על ידי ברור וניפוי זה. עינו חדה היתה, והיא ראתה תמיד נכוחות בלא שישתייר דבר שטעון בחינה וראיה שניה. דעתו היתה מוצקת

ואיתנה. אורינטציה חזקה וברורה היתה לו. אף פעם לא פסח על הסעיפים. אם נטפל לאיזה דבר לבחנו ולבדקו מיד מצא הקו הישר ולא נטה הימנו ימין או שמאל. מעולם לא הדריך הספק את מנוחתו בחיי שעה. דרכו היתה תמיד סלולה ובטוחה בלא פקפוקים והיסוסים, — כל זה ביומיומי, כמובן. כל זה אנו מוצאים ביצירותיו משל ספרות יפה: מיצוי, ריכוז, בהירות ודיקנות.

ציינתי פעם מקומם האופיניים של הסופרים, הרשיתי לעצמי לכנותם בשם תקופות מתקופות השנה. י. ל. פרץ מגלם בתוך יצירותיו כל מה שריח א ב י ב לו. שלום אש — הרי זו חטיבה הגונה של תקופת הקיץ. אברהם רייזין הרי זה סמל הסתו. ואילו ה. ד. נומברג השם ח ו ר ף יאה לו. אמנם רבות מהאביב אף הוא ככנו בו בנומברג, אך תוכן חייו העיקריים — מרבץ ומבוך של חורף היו יצועו.

כשנומברג מצייר לנו את גבורו ב נ ד ר איך הוא מטייל לו בליל ירח בקיץ הרי ראשו הולך וכבד עליו מרגע לרגע ואט אט מתחילות רוחות צוננות מנשבות כביום חורף עז. ובנדר חולם חלום אהבתו, אהבת נעורים שלידתה בשחר של יום אביב מקסים, אך אותו איש אינו יכול להכיל בקרבו צליליהם של בקרי אביב ומשום כך אין בו כדי להכיל האהבה הגדולה, אהבת נעורים. מהו עושה? הריהו עומד ומהרהר: היכן תחילתם של החיים ומה סופם? האם האביב הוא ראשית ואחרית? לא. הרי עוד עולם גדול, מלבין וצונן, עולם אינסוף של חורף נצחי, שם, שם סופו של כל דבר — —

הוא בנדר, הוא נומברג, אותו איש בעל פנים מצררים ומצומקים, אותו משחק אהבה ואותם דיונים פילוסופיים של הבל הבלים, שמושכים אל הנעלם ואל הקיים לעד, אל אותו עולם צחור, קבוע, קר ומקהה. הצד ה ז ה של המטבע הריהו טפל, רק הקדמה ותו לא.

הוא הדין לגבי „שוורצוואלד". נומברג נוטל ומטלטל זוג נאהבים ומביאם ומעלם אל ההר המושלג. רגע מאושרים הם שניהם והם מוסרים עצמם לשבילים מלבינים, מחליקים במגררות וצוהלים, אך מיד משלח בהם נומברג את השטן. האהבה היא משחק של רגע, כקצף מלבין, מיד לאחריו מופיע העיקר. הנאהבים מתגלגלים ונופלים מהשיא כשעיר לעזאזל, אובדים ואינם. כזהו סופו של כל דבר.

וכש„שתי האחיות" מגיעות בשיחתן אל הנקודה „הבוערת" ותובעות תכלית, פונה הנכזבת והמנוצחת לאחותה ומוסרת לה זכות לחיים. אֶת צעירה ורעננה ונאה. כל העולם יאה לך ואֶת נאה לעולם. אני כולי שייכת כבר לעבר, לאינסוף הצחור... וסופה של האחות שהיא חותרת ומגיעה אל התעודה ושותה ציאן־קאלי...

גבוריו של נומברג הם תמיד בני אדם שהמות לנגד עיניהם. הם מתגלמים כמתים משכבר הימים, או הולכים וכלים בכל עת ובכל שעה, או בדרך הכלל העתידים ללכת בדרך כל הארץ. והמענין הוא שתמיד הוא נוטל לעצמו את החורף כמצע ורקע לחיים בני חלוף וזהו לו הסמל לכל השקפת עולמו משל תורת בודהא. גבורים החיים עם החורף והולכים וכלים עם החורף.

ה. ד. נומברג הצוהל והשוקק בחברה, איש הבוהימה, נאמן לעצמו בכל יצירה מיצירתו. את סופו של אדם שבגבוריו הוא דורש שיהא סוף „נאה" עד היסוד, מאגרא רמה עד שאול תחתיות. כך נאה דורש נומברג איש המסתורין והנזיר בשורש נשמתו...

העורך הראשי שלי צבי פרילוצקי

מקדים אני ואומר כי לבי סמוך ובטוח כמעט שלא נתארע לו לצבי פרילוצקי שום רעה. לפי שככה אנו למודים להאמין בהם באנשים שכל ימיהם הם לוטים בשריון החיים. הם מוסיפים לחיות ולהתקיים אפילו לאחר שחיותם ניטלה מהם. והעורך הראשי שלי ניחן בזו המעלה שהוא א ה ב את החיים, החיים כמות שהם. והלכך משהנני מגולל לנגד עיני את הפרק צבי פרילוצקי הריני רואה אותו ח י הואיל והללו שאוהבים ככה את החיים, החיים אוהבים א ו ת ם.

אעלה בזה כמה רגעים של פגישה עם העורך הראשי, שיש בהם כדי לשפוך אור ולציין את הזמן והסביבה בהם היו מצויים הסופרים והקוראים שבימים ההם.

פגישתי הראשונה עם מערכת ועם עורך חלה בשנת 1903, את הופיע לראשונה העתון „דער וועג". מערכת העתון היתה, אם זכרוני אינו מטעני, ברחוב פנסקה 20, בשני חדרים זעירים, שהכילו בתוכם את המערכת ואת מסדרי האותיות גם יחד. י. ל. פרץ, בבואו אל המערכת, היה רגיל להיות במחיצתם של המסדרים, היה קורא לפניהם מתוך כתב־היד שירים וספורים בטרם שנמסרו

לדפוס. המסדרים היו משיטים עין בכתב־היד, מרצינים פניהם כ„מבינים" ונתיהרו על שזכו לכבוד שכזה.

העתון „דער וועג" היה נסיון ראשון בורשה ליצור עתון פוליטי־ספרותי גדול. ואכן עוד בימיו הראשונים כבר נתברך ה„וועג" במעט השאור התוסס משל חמר פוליטי־ספרותי שעתון יומי גדול זקוק לו. זכורים יפה המכתבים מפטרבורג שהריץ נח פרילוצקי, בהם נשתקפו בכל מערומיהם ואכזריותם מאורעות הדמים שנשתוללו אז בכל רחבי הקיסרות הרוסית. זכורים לברכה ימי התסיסה הציונית הכבירה ושה„וועג" שימש לה אכסניה נאמנה ופוריה. עתון רב־גוונים היה ה„וועג" על מאות הקוראים שלו בימים ההם. וכל קורא מצא בו בעתון יותר מן המשוער. אף מדור הכרוניקה הרבה מן החן והטעם היה בו, לא סנסציה ולא פרכוס. פשוטי דברים וקרובים אל הלב.

זה אשר לעתון בחיתוליו.

אעצור כעת אל יחסו של העורך הראשי אל עוזריו. אציין בזה כמה פרטים, כגון ענין שכר סופרים. לרוב סידר העורך דבר זה במעונו הפרטי, עם כל סופר ביחידות, מפה לאוזן. מדרגות־מדרגות לסופר ולשכרו, והכל נשמר בסודי סודות. ברם היה עוד טעם חשוב להתיחדותו של העורך עם כל עוזר ועוזר לחוד. בנות לו, בלי עין הרע, לעורך הראשי, בנות שהגיעו לפרקן, וגואל יקר מפז. וסופרים ומשוררים צעירים, כנודע, חיבה יתרה נודעת מהם לריבות. ולפיכך היטיב והשכיל העורך והזמין את הצעירים הללו לביתו בכל עת מצוא. יודע אני שאין כמעט סופר או עתונאי מהימים ההם שלא היה או עתיד היה להיות מועמד של חתן לאחת מבנותיו־בוגרותיו של העורך הראשי.

לרוב מוזמנים ובאים על מנת לבוא על השכר בעד שיר או מאמר וכדומה, אך עד מהרה הופך הדבר ונעשה בקור של ידידות. מתישבים ומסיבים אל שלחן עגול ערוך ומלא כל טוב, פנכות וצנצנות עם תפוחי זהב, אגוזים, תאנים, תמרים וחרובים. והעורך שוקד על מלאכת התקרובת, מזרז את האורחים ומהנה אותם ואת עצמו מאותם פירות נאים שמובאים מ א ר ץ־י ש ר א ל. לרוב יזדמן שם גם מרדכי ספקטור, עורכו של השבועון „פרייטאג". כבר גליונות מספר הופיעו, ועוד מעט ויזכה ויגיע אל הגליון העשירי, ובא הוא לשמח עצמו עם העורך הראשי של ה„וועג". ואגב כך יזין עיניו ולבו מאותם פירות שארץ־ישראל נשתבחה בהם.

הקיצור — במרוצת הימים הפך ביתו הפרטי של פרילוצקי

והיה לבית המערכת והמנצח על עניני המערכת לא הוא בלבד היה. בנות לו ובנים לו, ורעייתו אף היא אינה טומנת ידה בצלחת. וכולם מסייעים לו לעורך הראשי, וכל סופר מתחיל וכל עוזר היה כחומר ביד היוצר בידיהם של כ ל בני הבית. וודאי שהיה מקום לתרעומת, להרגשה של קיפוח, עלבון וכיוצא באלו דברים שסופר נפגע לעתים מידי הממונה עליו, ברם לא מנו אותו על עבירות קלות. אף לא הרהרו אחריו על הליכותיו בעניני „עולם הזה", על השתמרות יתרה ומופרזת מכל רוח קלילה שאינה מצויה. על תפנוקיו בעניני בריאות בכלל, על קנאותו בהלכות מעונות קיץ. דברים אלה הם זוטות שאין בהם כדי לחפות ולהאפיל על מידות וסגולות טובות שחונן בהן בשפע.

קודם לכל יש לציין, כי צבי פרילוצקי היה עתונאי מעולה ומהולל למענה של ורשה היהודית־האזרחית. עשרות שנות פעולה מתמדת ב„ווע", „אונזער לעבען", „מומנט" ודאי שהן מעשה ידים להתפאר. בנידון זה עשה והצליח פרילוצקי יותר ממציב העתונות האחר ש. י. יאצקן, עף על גב שביחס להמוני־עם היתה אזנו של זה האחרון כרויה וערה יותר, חיי יום־יום של ורשה היו נהירים לו יותר, אך עם כל זאת היה נוקשה במקצת, ובכגון זה שפר חלקו של פרילוצקי. ועוד מעלה יתרה לו — הוא היה ס פ ר ו ת י יותר מיאצקן. לא חסרה לו מנת הדמיון.

חלפו־עברו ימי ה„ווע" ו„אונזער לעבען", הגיעו ימים חדשים. ימי „גלגול". הופיעו שני העתונים הגדולים „הייגט" ו„מומנט". הראשון היה יסוד ומקור וגם מנוף לתנועה הציונית שברחוב היהודי, ואילו ה„מומנט" היה זמן רב כפוסח על הרבה סעיפים. הוא שמש תמיד במה למפלגות יריבות. עם כל זאת נשמע דפקה של הציונות גם מעל עמודי ה„מומנט". צבי פרילוצקי היה זה שפרנס עורק חי זה שבעתון.

*

שלש־ארבע עשרות בשנים של עבודה אינטנסיבית עברו על סופריה, עתונאיה ועורכיה של העיר ורשה. אך הנה ניחתה השואה, בתי המערכת נהרסו עד היסוד והרי אני רואה לפני את העורך הראשי בשפלותו ובעלבונו. חיור, נדכא ושחוח עומד כצל צבי פרילוצקי, בלא חמדת החיים ובלא חדות החיים. מסתכל אני בו יפה יפה ותר למצוא בו שריד מאותן סגולות החיים היקרות שכה הצטיין בהן תמיד. הוא הבין לרוחי, זע והתנער ופלט:

— הרוח טרם נפלה כליל. אפשר אבדה תקותם של הרבים

לראות בתקומתו של עתון. אני אוסיף להאמין כי עתון יהודי בורשה לא יסוף לעולם. רוח עוּעים היא לשעה, תחלוף הרוח ועתון קום יקום, ואפילו גיטו אם יהיה — עתון יהודי יופיע בו, לפי שלא יתואר לחלוטין סימן של חיים בלי עתון...

בדעה זו החזיקו עוד רבים כמותו. יקרה אשר יקרה. צרות וגזרות חדשות לבקרים, יהיה גיטו — אך עתון יהודי היה יהיה. אי אפשר לו לקהל יהודים בלי עתון.

אני החרשתי. נדתי בראשי לאותו ישיש שעוד נשתייר ברוחו זיק לוחש. נדתי לו לזה שהיה ראשון לעתונות היהודית עם אחרונים שספו עם העתונות גם יחד — אחרונים.

י. מ. ויסנברג

(בקור על קברו ב־1939)

אחרי דור של סופרי מליצה שעשו בלהטים המושכים את הלב הופיעו בספרות האידית סופרים למעגם של המוני־עם העמלים. הללו נתעסקו בתאורי הוי, בריאליות, בחיים כמו שהם. ברם המטרה הנכספת לא הושגה אף כאן, לפי שלא תמיד היו תאורי הוי וריאליות נרדפים עם מ צ י א ו ת. כל אמן וחוש הראיה והשמיעה מ ש ל ה. מנדלי ושלום־עליכם — קרובים ודבקים זה לזה ברוח, אך מה רחוקים הם איש מרעהו במבע, בסגנון ובגישה אל עצם היצירה. וככה אירע גם לסופרינו שבפולין. הנה עומדים לנגד עינינו שנים שהעיירה היא נושא ליצירתם. אצל השנים אנו מוצאים אותן הבריות, אותם גוונים, אך מה רב ההבדל שביניהם. א ש ראה את העיירה כשהוא גלוי־עינים. יחזקאל גומבינר הוא איש סביבתו של היוצר, עצם מעצמה ובשר מבשרה, הוא — והשדה והיער היינו הך. ואלו ו י ס נ ב ר ג ראה את העיירה בעינים עצומות. מבעד לריאליות של קויסנברג חבוי עולם של חולמי חלום שבעיירה, בני אדם שחורגים ומפליגים הרחק הרחק מהעיירה. מי שקורא בעיון את „העלמה ביער" יהרהר אחרי סיפור המעשה. לכאורה — יאמר — אין לו לאכר, למשל, אלא להשאר אכר ולא ללכת שולל אחרי פתויים של קריאת „דרור" משעבוד הרפת, ונערה שמולדתה וחייה ביער תעשה את המוטל עליה, תאסוף אצטרובלים ותשתעשע עם סנאים, תלקט אוכמניות כשאצבעותיה ממשמשות בנטפי שרף של עצי אורן. אלא שויסנברג, אשר רבות תעה ביערות זשליחוב וספג לתוכו ריחו ואוירו של המקום, אינו יכול לראות נערה מתערה ומתמזגת ביער לכל ימי

חייה. והריהו פוסק לה תפקידים אחרים. דוגמה שניה „המטורפת בכפר", קרבן אהבה מקרית לאחד קברן, בור. בספרות העולם אנו מוצאים רבות מעין זו. נשים ענוגות שניצודו ברשת האהבה אל גברים ברוטאליים, נשים רכות שדוקא הברוטאליות היא שמשכרת את נפשן. אך היוצר הרך, הלירי ובעל החלומות מראה לנו כאן חולת אהבה שאין בה דמיון הגוף. זו האוהבת המטורפת שלילה לילה הריהי באה אצל הנאהב הברוטאיל וקונה לה ישיבה ליד התנור אך כדי ל ר א ו ת בלבד. כאן האהבה עמוקה מני תהום, וסכסוכי האהבה הם כל כך בולטים וחזקים עד שהם יכולים לשמש נושא וחומר לאהבה ודמיוני אהבה שכספיריים. כשאני מפשפש ביצירותין של סופר העמלים הריני מוצא ציוריות ריאלית כזו שלעתים היא מגיעה לשיא הצורה הסמבולית. נקח, למשל, את הנובילה „מעשה בעז". כאן הצליח המספר, שכולו אהבה והומור, להציג לפנינו דרך צנור המעשיה צרופת־הומור בבואה נכונה של העיירה כולה. כל תנועה מתנועותיה של העז, איך היא מעלה גירה ואיך היא גועה, עולה על גדרות, ואיך ידה בכל ויד כל בה — בכל אלו גלומים ובולטים חיי העיירה כמו שהם. וכאן מתגלה גם שפע של סימבוליות עילאית, כגון העז נופחת נפשה. „היא פושטת את רגליה הכחושות במין רטט"; או „עיניה של העז נעצמות, נעצמות אט אט, ולא עוד תישמע אנחתה של זו העז התועה בדרכי החיים". כמה לירי וטראגי כאחד הוא המומנט הזה, בעיקר בשוותנו לנגד עינינו תמורות הזמן שחלות בחיי החברה של עיירה נידחת. העז של ויסנברג איננה זו העז המפוטמת בת הרי נוי של פולין. אף אין זו העז המאושרת שזכתה לאכסניה של בעל בית אמיד. הרי זו העז של עיירה פולנית שעול החיים על גבה ושנוטלת חלק הגון מכוס היגונים של החיים. וזו העז אינה מגיעה לידי ביטוי ג מ ו ר ביצירתו של ויסנברג. הציור הוא כולל והוא משייר לנו תוספת הגונה של תוכן סימבולי להתגדר בו.

והנה הציור הגרוטסקי „האב והבנים". מעשה באב שנתלווה אל בניו והלכו אל הקארוסלה. יחד הם מסתובבים, חגים נעים על גבי סוסי עץ. האב מתענג מאד על מעשה־קונדס והוא מסתובב ומסתובב ביתר שאת עד — שסחרחורת תוקפת אותו. לכאורה הרי זו תמונה שאין בה כלום מן „המעוף", ספור שיש בו רק כדי להזין סקרנותו של המון הצובא על קרקס. אלא שכאן נעוץ כוחו של אמן ראוי לשמו, שאפילו מתחומו של קרקס הריהו יוצא בשלום. הקרקס הנהו רק כסות עינים. העיקר כאן חטיבת החיים של

העיירה, חיים שיש בהם, על אף הקדרות והמצוקה, גם מידה גדושה של עליצות, אגב פשטות ותמימות, עליצות בריאה שהיא נחלתם של יהודים פשוטים, טובים וישרים.

ויסנברג מציג לפנינו גם טיפוסים של הוגי דעות, והם לא פילוסופים אנשי ספר, כי אם פשוטי עם, „נחותי דרגה", כגון רצען הגחון על גבי סדנתו הזעירה. מטבעם של בעלי מלאכה להנעים עמלם בזמירות. הסנדלר של ויסנברג אף הוא מלוה הולם פטישו ומרצעו בזמר, אלא שתוך העליצות של הזמרה משולב אצלו ישוב דעת מרובה והוא פוזם לעצמו בקצב „דור הולך ודור בא", ממש קוהלת.

ויסנברג נחשב על ידי מבקרי ספרות לאחד מריאליסטים שבחבורה. אכן אין ספק שאותו איש עשיר הדמיון היה גם בהיר עינים, אדם שרואה נכוחה. מבחינה ידועה הוא היה מעין פסל עד שורש נשמתו. ב„העיירה" שלו אנו מוצאים תאורי בני אדם שתוכם רצוף מעשיות דינאמית וחיים תוססים וגועשים, שמרכזם פועלים שובתים ופועלים מפירי שביתות מול מחנה של בורגנים זעירים — מלחמת מעמדות ומלחמת יצרים וכל הכרוך בהן, ואף על פי כן אם לאהר חקריאה אנו מתרחקים לרגע מפני העיירה הגועשת הריהי נשארת וניצבת לנגד עינינו עיירה שהיא סימפוניה של צלילים העוטה את העיירה במעטה של נוי והוד והחולצת אותה מהיום יומי ומעבירה אותה לעולם שכולו זיו והדר.

מכאן יובן על שום מה לא היתה דעתו של ויסנברג נוחה מעטרה של ריאליסט שהרכיבו לשמו, עטרה שלא הלמה אותו, לדעתו ולדעת הקרובים אליו קרבת נפש. וביותר חרה לו על שנמצאו גם ממוקיריו שהעריכוהו יראוהו באור לא נכון. ופעם גם פרץ סכסוך בינו ובין נומברג, שהקדיש לו מאמר הערכה ונקב אותו במפורש ריאליסטן גמור. ויסנברג הגיב על כך בחריפות והדברים הגיעו לבסוף למריבה ורוגז של ממש.

— לכאורה — היה ויסנברג טוען — איני מבין ערכם של תארים והגדרות. ריאליסט, ריאליסט — מי חכם וידע מה מושגם המדויק של שמות אלו. מה, למשל, דינו של בן אדם שנטורליזם וריאליזם כרוכים אצלו בחוש ראיה ושמיעה שלא ממין הרגיל? ובכלל מה תחום תחמו חכמים בכגון זה? נקח נא לדוגמה שולחן־עץ שאמנם רבים נטלוהו להם לציירו. מי מהם היטיב לעשות? ודאי שאיש המעשה יפסוק הלכה ויאמר — קודם כל יש לראות דמותו של השולחן כמו שהוא, דהיינו — שולחן נאה שארבע רגלים לו.

ברם מה נעשה אם אחד אמן ישטה מהמקובל והשגור ויוכיח במכחולו ששולחן יכול שיהא עומד על רגל אחת, או שיוכיח לו שכל עצם הנוי והמפליא שבציור השולחן הוא דוקא זה שאין לו רגלים כל עיקר. כאן, איפוא, צפון סוד היצירה, כוח הדמיון המחיה, חן קסמו האישי של היוצר שיש בידו ליצור ולחיות עולמות סמויים מהעין, ומשולחנות פשוטים בעלי ארבע רגלים ייצור דוקא שולחן פורח באויר...

וכשנומברג העיר על כך כדרכו באיפכא מסתברא ובראיות לסתור ובעיקר — בחוקי המציאות ובכללי ההגיון, נתאזר ויסנברג והשיב:

— כסבור אתה שאותו משחק בילארד שאתה שטוף בו אחד ויחיד הוא לכל משחקי הביליארד בעולם כולו?

ויסנברג שייך לאותו סוג סופרים שחוש השמיעה שלהם עלה בהרבה על חוש הראיה, ולעתים קרובות אירע ששני החושים גברו ועתקו במסיבת עינים אחת ואז נצטרפו אצלו דמויות מדמויות שונות אשר היסוד הריאלי שלהן שימש רק רקע, מעין שתי וערב לטוות ולארוג מתוכו מסכת „ריאלית" עילאית של שירה ופרוזה. יצירותיו של ויסנברג כגון „המטורפת בכפר", „קרינדלה", „אשה רעה", „דבורה'לה" ו„בתולת היער" הן פרוזה שתוכה רצוף שירה. אמנם הציור שבהן הוא ריאליות בולטת, מוחשית, אך היא רק לבוש לכסות על המיסטי והסימבולי.

ויסנברג כתב, כידוע, גם דרמות. אין אלו חומר מחזות לבמה, אך מרובה בהן חומר השירה. בדרמה „קנאה ותאוה" יש יותר ריתמוס מחיים, יותר שירה משיגרה, בעיקר הרי זו יצירה שכמעט הכל בה נרקם בשמים. קשה לשפוט על יצירה זו שהיוצר הוציאה מתחת ידו סמוך לפטירתו. אך מתוך פרקים מספר שעיינתי בהם מוכח שוב כאמור שחוש השמיעה החזק שלו הפשיטו מריאליות יבשה.

כפרחים כן גם בני אדם יש וריחם לא נמר גם לאחר מותם. וכשאני מלקט ומחבר כל מה שקשור עם שמו של י. מ. ויסנברג מתבלטת התכונה היסודית של היוצר אגב הריח המיוחד שבאילנות היער, בצפרי רון ובבני אדם שוכני היער שביצירותיו. ריח של בריאות ואיתנות נודף מבעלי הגוף שלו על חלומותיהם ודמיונותיהם ומסתם יהודים שלו שפשטותם וגסותם היא יותר מלבר, מהשפה ולחוץ.

ויסנברג האיש שהיה סגור ומסוגר בתוך תוכי נפשו היה מעין מתגבר של רוך ואהבה. וכשהוא נתקל באהבת ילדים לילדים ובאהבת בני אדם סתם איש לרעהו הריהי מסיר הלוט מעל פניו ומתגלה לפנינו בכל חום הרגש ומפעפע בחביון נפשו, ואז מתחוור סוד "הקליפה", קליפת הריאליזם שהוא משתריין בה. בכל אחת משורות חבוריו הריאליים, כביכול, שם מהיום־יומי, מהאפור והגס שבחיים מבצבץ תמיד גוון וקול מצטהלים ומתרוננים, כי זה הכלל — היה ויסנברג רגיל לומר — כל ציור שאין מאחוריו ומתוכו נימה מוסיקלית אינו ראוי לשמו, לכל היותר הריהו ציור פוטוגרפי.

עד כאן ויסנברג האמן. אולם רואה אני חובה לעצמי לומר כמה מלים על ויסנברג האיש. אמנם זהו פרק גדול בפני עצמו לפי שבזה נעוצים כל המקורי שבדמותו ואף הטרגי שבו.

האיש ויסנברג — אכן רגש מיוחד במינו תוקף אותך למראה חיצוניותו. תמיד היה לי הרושם כי זה האיש קורץ ממין חומר ממנו קורצו אישים בעלי שעור קומה. מה יציב ואיתן היה מושבו של הראש הגרמי שהיה משופע מחשבות, אך מה קשה היה לדלות מתוכו תשובה לאלתר. תמיד היה ויסנברג שוהה רגע קט קודם מתן תשובה. ובעת השהיה ראו בעליל מה רב עסוקו של המוח... ראית את שפתיו והן תמיד נעות, כמתכוננות לשרוק, לנהום או לזמר. עיניו הזעירות אף הן היו תמיד במצב של תנועה ותנודה, כאותה מטולטלת של שעון. ותמיד נשקפה מתוכן בקורת, כי תמיד היה מסתכל כך כבוחן ובודק. ודאי שיאתה לכך גם מידה של ממעט דברים. ברם רק לגבי רחוקים וזרים נהג בשתיקה. עם קרובים היה מעביר על מידותיו ומרבה שיחה, ומתבל שיחתו בהומור רב, ולעתים גם פורץ בצחוק ומדהים את שומעיו. ורק הקרובים ביותר אליו ידעו סוד צחוקו זה הפתאומי — ודאי מצא וראה באיש שיחו צד נלעג, חלוש...

ויסנברג היה נוטה להתבודדות, לא מחמת רצונו להתרחק מן הבריות, אלא בגלל אהבתו את חיק הטבע. וכשתקפה אותו תאות ההתיחדות עם הטבע לא נרתע גם מפני זלזול בנמוסי ריעים. ופעם כשהוא עם אש יצאו לשוט בארץ פולין ברגל, היו בני העיירות עדים להתנהגות מוזרה כלפי בן לויתו, לפי שלא אחת, בהתקרבם אל תחומיה של עיירה היה ויסנברג נחלץ מחברתו של אש ומתחמק ובא בעבי יער, שם היה בורר לו פינת סתרים ומתיחד עם עצמו בהרחבת הדעת אגב פיזום ושריקה וצהלה מרובה.

ואגב היותו להוט אחרי חיק הטבע היה תמיד זורק מרה בעיר.

מבחינת בריאות הגוף היה ויסנברג משול לאילן ששרשיו מרובים ושום רוח שאינה מצוייה לא תעקרהו, ואולם יש ואילן רב פארות ועז שרשים מצוי בסביבה שכולה פגם ורקב והצמחים אשר מסביב רעים ומשכלים, ואז גם האילן רם היחש וחסון הנוף עטור סכנות שלא תחבלהו כל רוח. אחד האילנות כאלה היה ויסנברג...

ויסנברג היה מרבה בקריאת ספרים, אך הוא היה אחד המעטים בעולם שהקריאה היא רק בילוי זמן, ואין היא משמשת להם מקור להשראה וליצירה.

ופרישמן אמר פעם במסיבת רעים:

— לו יכולנו וטרדנו ממוחנו שפעת הספרים ולא נטול מהם כלום חומר ליצירה, כדרך שעשה ויסנברג, כי אז מה גדלנו ומה גאינו.

אכן יותר משהשפיעו על ויסנברג ספרים השפיעה עליו הסביבה החיה. וכאן נעוצה הטרגדיה של האמן הזה. כי מה לו לאיש הטבע הזה ולכרך על שאונו ועל גינות הנוי המלאכותיות שבו? אכן צחוק הגורל היה זה. ויסנברג לא רקע אהלו בעיירה, הוא היה טרף לסביבה זרה ונכריה לנשמתו. —

בשנים האחרונות לחייו בא ויסנברג עד משבר. הדבר לא נתארע בפתע לפתאום. אט אט נהיה הדבר. הוא היה כותב לא לפי צו פנימי. בהיותו בכרך לא נשאה עוד העיירה חן לפניו. הוא חתר לקראת חדש, והחדש לא נמצא לו. הוא התלבט בין שני עולמות. הוא ראה חדשים מקרוב באו, יוצרים שאך זה עתה עלו על הבמה והם אוזרים חיל, והם סוללים לעצמם דרך בטוחה ובידיהם כלי שרת דלים ותפלים, מעט חכמת יושבי כרכים, מעט טכניקה מצוות אנשים מלומדה, והם פורצים ועוברים וכובשים והוא — הוא נדחה, הוא נאלם. היד אינה מהינה עוד לכתוב, עליו להסתלק. והוא לא נסתלק. וכאן מופיע ובא ויסנברג שבעל פה.

ואף כאן האירה לו ההצלחה פנים. ויסנברג נודע לתהילה כאיש השיחה. ואף כאן ראו שלא ממקור זר חצב רעיונותיו. ממקורו הוא, מתוך תוכי נפשו הוא דלה שפע של רעיונות ואמרות. לא אחת שמעתי מפיו לאמר: את הסופר אכיר ואדע לפי הדם שנוזל בספריו, וסמוך לזה — פרוש פרוזאי וקולע — ספר טוב הסכין יאה לו לפתוח הדפים, או — האמן משול לספן. יש ספן שסיד הצלחתו בעליה לראש התורן ויש שסופם — לרדת תהומה. ברם לא תמיד זר התהילה לזה שנראה כמחרף נפש לירד תהומה. או — משול צעיר לאהבה, מה זו אם לא זכית לקורטוב הימנה אין חייך חיים, אף

צער כך. אם עברו עליך עשרים וארבע שעות של יממה בלי נסך של מעט צער לנפשך הרי אתה כאדם שכל חושיו קהו...

באישיותו של ויסנברג היו בימיו האחרונים כמה וכמה צדדים שהאור והצל שמשו בהם בערבוביה. לא אחת ראוהו כראות אחד אכר, על מעלותיו וחסרונותיו. מצד אחד בר־לב, מזג טוב, תום ופשטות, ומצד שני — צרות אופק, קטנות מוחין וכדומה.

בתקופת חייו האחרונה דבק בו היצר להיות המספר בהא הידיעה. אחרים במקומו מתאמצים ומתאפקים ומגיעים לכלל כבוש היצר. לא כן ויסנברג. הוא לא היה מחונן בזריזות יתירה להחניק תאוות ההתיהרות, וזה הביאו לידי סכסוכים קשים עם רעיו הקרובים אליו ביותר. וסופו של דבר היה שבשעת משבר עה היה הכרח בנסיגה, והוא לא יכול להיסוג, כשל ונפל.

לפני ארבע שנים נקלעתי עם חבר מוקיריו ליד קברו. אחד הרעים פטר כשלעצמו.

— פה טמון האיש שכרע נפל מחמת סבל מהרוחני. אמן גדול ואדם גדול נפל במחנה הסופרים. וצר מאוד שלא אחד מגדולינו נופלים חלל בעקב כשלונות ופחים שטמנו לגופם בעצם ידיהם.

האכסניה השלישית

*****

בורשה, ברחוב דזיעלנה, חי לו בחדרו הצר יעקב דינהזון עם שולחנו הקטן וארונו המלא ספרים כבר זרקה בו שיבה והוא את טעמו לא שינה. בימים ההם היה מתפקידם של רעי י. ל. פרץ ליטול מידיהם של סופרים את יצירותיהם על מנת לשלחן לאמריקה ולקבל משם שכר סופרים בשביל המצפים לו. דינהזון, שבתיבתו היו שמורות המחאות כסף, היה תובע מהמייחלים למתן שכרם שיקראו קודם לפניו כל סיפור וכל שיר אשר הביאו. ודבר זה לא מהקלים היה, לפי שכבר אז לא היה מין הסופרים בעתוננו יקר המציאות וגמול טוב לעמל היוצר לא היה חזיון נפרץ, והוא, דינהזון, החולש על הספרות ושכרה, היה בבחינת „אשר בידו נפש כל חי".

ועוד מקום שני היה בעיר, שבו היו סופרים מתכנסים לשם אותה מטרה, זו היתה עליתו של אברהם רייזן, שהוציא אז לאור את העלים לספרות בשם „ספרות אירופה" וערך גם את „עלי

יום טוב" של לידסקי. אילו באתי לערוך דמות מפורטת לחדר־עליה רעוע זה על שלש מלתחותיו הפתוחות שמתוכן בצבצו בלא סדר כלי לבן, ספרים, דיותות וקולמוסים, כובעים וכתבי יד למיניהם, לא הייתי מספיק. זר כי יבוא לשם לא היה מבחין בין יושב באכסניה ישיבת קבע ובין מי שבא באקראי — לא היו תחומים. בעלים ואורחים נגעו זה בזה, הכל היו באותה עליה בני בית ואיש הישר בעיניו יעשה, כבתוך שלו.

הנקודה השלישית של הסגול שברחוב פביה היה ביתו של יצחק אלתרמן, האיש שביתו שבירשה שימש אף הוא אכסניה לרבים מן הסופרים והאמנים שגורלם נחרץ עם השואה הנאצית. אמנם קובצים ספרותיים לא הוצאו שם לאור, אך בית ועד לסופרים היה המקום הזה אף הוא. היו שני החדרים הומים תמיד אדם רב והבולט מכל, זה רחב השכם ושחור השער המשרה שמחה ומאיר־פנים, זה החוקר לדעת מה פלוני יצר ולאיזו עבודה מתעתד אלמוני. ורב בינות ומלא טעם היה האיש. ואשר על כן היו דברים רבים נקראים שם בקול לעתים מזומנות, בצבור יביחידות, ואלתרמן היה הדגול מרבים שתמיד היה בפיו מה להגיד ולהעיר. אבל משנסתיימה פרשת הקריאה היה מנצח על השירה והרינה, למן זמר חסידים טוב ומיטיב ועד פזמון גולדפדן ושירי עם מפורסמים וחדשים, ועד לריקוד הגיעו.

אלתרמן נודע כמורה ומחנך, אלא שאיני יודע על שום מה הייתי מהרהר תמיד ומניח שבכל ישותו הוא משתייך אך ורק למשפחת הסופרים. ואלתרמן היה, כדרכו, מתבדח על חשבון זה ואומר:

— בקרב המורים הריני סופר לא רע ובמחנה הסופרים — מלמד.

וניתנה האמת להאמר: אלתרמן היה נתון בכל חושיו ליצירה שבספרות יותר מלכל ענין אחר. ולא זו בלבד שיום ולילה היה נושא בחובו דאגה גדולה לספרות וליוצריה, אלא שהיה בפועל ממש נותן ידו לכל מפעל אמנותי וככה היה מקומו מכירו ב„הזמיר" ובפינת האמנות שליד „הזמיר", ובבתיהם של פרישמן, פרץ, צייטלין, היה ראש המדברים. אליו פנו בשאלות ופקפוקים ומפיו שמעו תמיד עצה נבונה ומלה חמה של עידוד.

כזה היה אלתרמן בימים ההם בורשה. מעורב ומעורה בחוגי הסופרים, המוסיקאים, הציירים. ואם תמצא לומר — האבן השואבת

המרתקת הכל. ולא עלה אז על דעתו של שום אדם שיש הגזמת מה בהערכה זו.

ויש אשר מקורב היה שואלו מה בדעתו לעשות או מה יצירה מתחת ידו תצא בקרוב, והוא הפקח, המשופע בהומור, היה משיב מניה וביה:

— הטרם ידעת שעלי לגמור את השיר בעגלא ובזמן קריב? — או הנובילה החדשה שלי מצפה לעיבוד ולעיצוב — —

כסבור הייתי זמן רב שתורת אמת בפיו, עד שבאו מיודעי והעמידוני על טעותי:

— לצון חמד לו ותו לא.

ברם הוא עצמו היטיב עמדי יותר מאחרים. ופעם כשנטפלתי אליו:

— אמור לי בטובה, מה הדבר שאתה כותב כעת, או — הראני נא בטובך את יצירתך האחרונה —

והוא פטרני:

— כלך לך. מה שיר? מה סיפור? הרי זה עתה חזרתי מלקח טוב שנתתי בהלכות חינוך תינוקות. שם בבית האולפן הזעתי יפה יפה. אנוחה מעט ואשוב למלאכתי, מלאכת ההוראה, ולהזיע בה שוב מנה אחת אפים.

וקצת תמהתי:

— היתכן הדבר? אותו אדם שכולו שירה וניגון, היתכן שאין לו שום עסק במלאכת הסיפור והשיר?

בימים שלאחר כך נודע לי עוד משהו. אלתרמן אינו רק מורה סתם אלא אחד הפדגוגים המובהקים. ושוב הטרידתני השאלה: כלום אפשר שאיש הרחוק וחפשי כל כך מכבלי הדיסציפלינה היבשה יהיה מטיל משמעת בכתה?

ואכן בשיחותי המרובות אתו נודע לי הרז. במסגרת הגמישה של החיות הרבה השתררה משמעת נפשית יאה להפליא.

הכל ידעו שאלתרמן היה בשיחת רעים איש המופת, והמענין הוא שאז דוקא כאילו העליצות מתעלמת הימנו. דיבורו היה נאה ושוקט עד למאד, העיקר — ישוב הדעת המרובה והמשקל והמידה כנאה וכיאה לאיש רב פעלים ומלומד בנסיונות החיים.

במוחי נצטברו ונערמו המון שיחות על אדם וחיי אדם. שאילו זכרתין לפרטיהן ואילו יכולתי להוציאן לאויר העולם היה בחומר הזה כדי חיבור ספר טוב ונאה, אך הדברים נשארו

כתעודות שאין לדובבן. הן מי כמוהו ידע אל נכון את עולם האמנים על גדולתם וחולשותיהם? אלתרמן הנבון והער ובעל הטעם ידע למשש את דפקו של כל מי שעמד ליד ערש היצירה. הן רק על ידו נתפענחו לי פרצופיהם של סופרים עברים, גדולים ומפורסמים.

וכמעשהו של אלתרמן בעניני ספרות כך הליכותיו ודעותיו בשאלות חיים אחרות.

לפני זמן רב ישבתי אתו שבת אחים והעלינו מתהום הנשיה פרקים פרקים מהימים הטובים ההם. אלתרמן הצטיין בזכרון מופלא. מספרים ותאריכים היו ממנו והלאה. לא כן ברורי מושגים וליבונם. לקליטת רשמים ולהצטיירות דמויות היה גאון. ובשיחה קלה, רק בנגיעה כלשהי בחומר הנזכר — ומיד דברים, שלכאורה נשתכחו או נתישנו, קרמו עור ובשר והיו לחיים ולחדשים. וכאן, אף כאן, ראיתי את פעולת אימוניו במשמעת פנימית איתנה. שום קו מקוי חיים הראויים להיקבע לדורות לא הלך לאיבוד. היה לי הרושם כי קורא הוא לפני מעל ספר פתוח.

ועוד דבר מה נשאר לציין — אלתרמן היה מקורב ומעורב עם הילדים־חניכיו במידה שקשה למצוא דוגמתה. לא אחת ראיתיו עם פעוטות — והוא היה כאחד מהם. בעיני נדמו רגעים כאלה לשעות ולימים. אלתרמן מצא בדבר עונג רב. אולם לפתע פתאום ידע לפנות מהם ולבוא אל הקתדרה. המורה הופיע. ומיד פנתה הלכה לה הקריבות הגדולה ובא התחום. הוא ידע סוד היחסים — מתי ואיך ועד כמה להיות קטן וגדול בהעלם אחד, חבר לתלמידיו ומורה משוריין במשמעת וכווני הסתייגות וכיוצא באלה. חבר ומחנך חליפות בלא כל פגם בתפקידו ובמעמדו.

כל מה שנאמר לעיל הוא אפס קצהו של סכום המידות הטובות של אדם המעלה שהלך לעולמו בלא עת.

חפצתי בזה לסיים:

אלתרמן היה שנים רבות חי עם אמנים. הוא היה קשור אליהם בכל נימי נפשו. ההיה זה רק קשר של אהבה אל בני אדם נערצים שידעם מקרוב? ההיה זה יחס של כבוד וחיבה אל דור של יוצרים שבסביבתו? את הפתרון יש למצוא אי שם במקום אחר.

יצחק אלתרמן היה בעצם חלק חי מעולם האמנים. הוא היה יוצר אף הוא. כזהו גורלם של כוכבים תועים החיים את חייהם לעצמם, זהו גורל חייהם של בני אדם שכל חייהם הם — אמנות

לעצמם. וזה היה סוד הדבקות שכל כך דבקנו בו, באלתרמן, האמן לעצמו.

לפני שנים מספר ראיתיו בפעם האחרונה. גוף כלה ונפסד, מאור חיים הולך ודועך. אך בעיניו עוד מצאתי הרבה זיקים מהבהבים והם עודם פולטים גלי חיים.

ובהפרדי ממנו הרהרתי:

אלה הם הכנרים בלי כנורות, הסופרים האמתיים החסרים את הקולמוס. הרהורים אלו על אלתרמן צפו ועלו במוחי בעת בקורי בבית־העלמין בורשה. ומשום כך הריני מעביר את דמותו אל אותה סיעה השוכנת עפר שם.

חמשה רופאים ופציינט אחד

(פרצופים מהמחנה הציוני בורשה)

ש. אנ־סקי הוא השלישי בקבר המשפחתי אחרי פרץ ודינהזון. עמדתי ליד קברו כשהנני מרחף־ושט בים של זכרונות מהימים ההם.

ונזכר אני בשבתות של אוטבוצק. אל מעונו של אנ־סקי היו מתכנסים ובאים שחקנים, מקורבים, אוהדים, גדולים וקטנים. אנ־סקי, כידוע, היה איש חביב עד למאד וגדול היה כוח המשיכה שלו, כבאבן שואבת נמשכו אליו מקרוב ומרחוק. והמכוון הוא לזמן שקדם ל„דבוק". דרמה זו כבר היתה חיה במחשבה, כבמחזה. וזכורני שאנ־סקי גופו לא האמין שיצירה זו שלו תהא ראויה וטובה להצגה. ברם ידידים ומקורבים דחקו את השעה. הם נכנסו לראות את „הדבוק" על הבמה לאלתר, ובאו ליעצו, לסעדו, לעודדו ולזרזו.

ורשה היתה עיר משופעת חטיבות חיים, מעשה תשבץ. לא החמרי בלבד, אלא גם מהרוחני. פרק נאה בפני עצמו היה אנ־סקי. קברו הוא ציון חי לעד.

אחר שנשתהיתי ליד קברי השלשה פניתי והלכתי לעבר אחר. והרי פרקי חיים ססגוניים עוברים שוב כבמחזה.

ידועה היתה ורשה על רופאיה המהוללים, ברם היו בה רופאים מספר אשר מקצועם ותארם היו רק כסרח העודף. לפי שעצם עבודתם היומיומית ועיקר עיסוקם היו א ח ר י ם. היו אלה דוקטורים שהפציינטים שלהם היו סופרים־אמנים. רגילים היו לבקר את חוליהם, למשש את דפקם, לבדוק את לבם וריאותיהם ואגב כך

להפליג בשיחות ובפולמס דברים על ספרות ואמנות, רק לא על בריאות הגוף וסמי תרופה.

ראשון להללו אציין את הציוני הותיק והנלהב דוקטור הינדס ז"ל. זכורים לי רבים מבקוריו אצל פציינטים שלו מעולם הסופרים. ראשית מעשה, כנהוג, היה שולף קנה השמיעה מצמידה כלאחר יד אל החזה, מעביר אותה ברפרוף קל ופזיז ממקום למקום — ובעת מעשה פיו אינו פוסק מלספר על ארץ־ישראל, על מושבות ועל אכרים, על הברון רוטשילד ונדיבותו ועל הברונית מרת חנה, על כרמי ראשון לציון וזכרון יעקב, על הבציר ועל היקב, על גמלים וחמורים ועל פרדסים. וסופו של דבר — גם הרופא וגם החולה שכחו מטרת הבקור, סמי תרופה — הס מלהזכיר, והבקור נסתיים בשיחה חיה וערה וביהי רצון וכה לחי וגאולה קרובה לבוא.

וככה היה מנהגו של אותו רופא עם „החולה" דוד פרישמן.

כנודע אהב פרישמן להשתבח תמיד, בתחלואיו, בעיקר — הלב, אוי, זה הלב אין בו מתום. בא ד"ר הינדס ופוסק להד"ם. הלב בריא אולם, אלא מאי — יכול שהעצבים קורט של תשישות בהם. ולזאת יש תרופות למכביר כגון „נטרי ברומטי", „קלי ברומטי" — והכל על מקומו יבוא בשלום. וכנגד זה יש ויש אתו תרופות של ממש שהן מרפא לנפש ולגוף גם יחד. אי אז נשתלהבו — נתלקחו עיניו הטובות של הרופא והוא פתח בספורים מהנעשה והנשמע בארץ־ישראל שבכל יום ויום יהודים שם ממש מחדשים מעשה בראשית, ואחרון אחרון — קנית אדמה אחרונה שועשתה בידי הברון, הנדיב הידוע, ואדמות אלו ואלו שבשומרון ישבגליל הולכות ונגאלות, וכן ירבו, כן ירבו. —

וכשמגיעים הדברים אל שמו של הבארון מיד פרישמן מתעורר ומתרגז וקורא בקנתור:

— המעט לי שפע דברים שמר מלעיט אותנו בהרצאותיו הפומביות ועוד הוא בא להוסיף ולמלא אזני בעניני הבארון. דיינו, שבעתי, שבעתי. הבארון...

ברם הינדס אינו שת לבו לקנתוריו של פרישמן. מסיים השיחה בענין שפתח ומתלהב והולך ויוצא את הבית בשלום חטוף ולהתראות בקרוב.

וכעבור ימים שנים, שלשה היה הרופא שוב מתגלה בחדר עבודתו של הפאציינט שלו, פותח בשפופרתו על גבי החזה והשכם ומסיים בידיעות וחידושים מארץ־ישראל. וכשפרישמן בא

לידי קפידה ועומד על דעתו שאין לזלזל בקו הבריאות, נשמע לו הרופא וחוזר ונוטל ידו וממשש בדפק יפה יפה, מניח כף היד על הראש, טופח טפיחות קלושות על החזה ועל השכם, בודק ובודק, פוסק פסוקו שאין בו בפרישמן כל חולי של ממש, נפנה וחוזר לענין ראשון, כממשיך שיח, מגלה חדשות לבקרים, ממה שהביא העתון וממה שמוכיחות האגרות ומעדי ראיה וכדומה. והתלהבותו הולכת וגוברת, ושמים והארץ וציונות צרופה וחבת הארץ, עד שפעם לא עצר פרישמן כוח ופרץ ורטן:

— וכי מה זה בא ללמדו, פרק בהלכות קולוניזציה? וכי הדיוט הוא שלא שנה ולא קרה? האין די ספרים וכתבי־עת שמלעיטים את האדם בידיעות? אתה, רופא, לו שמעני. החולה אני אם לא?

— לאו — משיב ד״ר הינדס בתוקף.

— השומעות אזניך מה שפיך אומר? אתה לו את האמת תגידה.

— לא היו דברים מעולם — חוזר הרופא בקול רך ומפיס.

פרישמן לא הוסיף לשאול. הוא רק חרק בשניו אחת ושתים. תשובותיו אלו של הרופא אינן מניחות את דעתו כלל ועיקר. הוא תשובות אחרות יקוה לשמוע מפי רופאים. ברי לו שאין בו מתום. יש לב, ויש ריאות, וגרונו ודאי שלקה, ומה בענין אבנים וחול בכליות, או שמא ״סוכר״ יש. ובא זה הרופא ומבטל את כל המיחושים כעפרא דארעא. לא, הוא לא יניח לעניניס שככה יתנהלו. אותו רופא עושה את מלאכתו רמיה.

מה עשה פרישמן? גמר אומר להתרחק מהרופא הזה כל כמה שאפשר. הוא יתור אחר רופא אחר — והקץ לתחלואיו.

מאותה עת נודע ברבים, כי ד״ר הינדס בבואו אל ביתו של פרישמן מקבל תשובה קצרה ממרת לילי, בעלת הצמות: פרישמן איננו. היה והלך.

ראה הינדס והבין. והוקיר רגליו מביתו של פרישמן.

חשבו באי הבית כי ״הבריא״ פרישמן לחלוטין, אך טעו. כי הנה כעבור זמן מועט באתי ומצאתי אצל פרישמן רופא חדש. היה זה ד״ר לוין, הרופא הראשי של בית־החולים היהודי.

ברם גם מזלו של ד״ר לוין לא היה טוב מזה של הינדס. וסיבות שונות היו לכך. ראשית כל — היה ד״ר לוין בן־בית אצל פרץ, וזהו בנותן טעם לפגם... ושנית — חובב נגינה היה רופא זה. כל הימים היה מתעסק בצ׳לו, ופרישמן לא הכיר בו שום כשרון של

מנגן. סיבה שלישית — ד"ר לוין, המושלם בכל המעלות שמונים באדם מחונך יפה ובעל טעם ומזג טוב לא נראה לו לפרישמן כרופא. רופא — היה פרישמן טוען — הריהו אדם עם אזמל ביד, ושכמותו חייב להיות קשה ורציני, כן במעשיו וכן במאמר פיו. מה עושה ד"ר לוין? — עוסק בצרכי צבור ובמעשי צדקה „בוכה עם נדכאים ועוזר דלים". לא, שכזה — גבאי צדקה יאה לו ולא רופא חולים. ופעם הגדיש ד"ר לוין את הסאה. אגב בקור חולים העיר לו לפרישמן שכדאי והגון שסופר בעל שם שכמותו יתן דעתו לעניני הכלל, כגון שמרובות בורשה מפלגות וחסרים בה אנשי מעשה. פרישמן נתרעש מאד בשמעו עצה זו יוצאת מפורש מפי הרופא שלו. עמד ושפך עליו קיתון של גידופים, עד שהרופא ראה את עצמו מיותר במחיצתו של אותו סופר נזעם, עמד ועזב את הבית ופניו לא נראו עוד שם לעולם.

מאז באו ימים קשים, ימים חסרי רופאים. לא נמצא אותו רופא מומחה וטוב שיטה אזן לתלונותיו של פרישמן. והדבר גרם לו לסבל נוסף על ענויי ה„תחלואים" שרבו כן רבו בגופו מיום ליום. ולא אחת השתפך באזני באי הבית לאמור:

— אוי לו לאדם נעזב וגלמוד שאין לו בעולמו אלא תחלואיו ואין בעולם כולו אחד רופא נאמן שיבין כמוהו את המצוקה.

ברם צדקה עשה עמו הקב"ה וזימן לו רופא שלישי שבדרך נס האריך ימים בביתו עד שנתגלע הריב, היה זה הד"ר אלישוב (בעל מחשבות).

רופא זה — מיד בכניסתו לביתו של פרישמן הביא עמו זרם חיים חדש בתכלית. עם בקור ראשון הכירו הסופרים זה את זה. ושיחת סופרים תפשה לרוב מקומם של התחלואים עם סמי־מרפא גם יחד.

באקראי נזדמנתי פעם ל„בקור חולים" כזה.

בוקר אחד נשמעה טפיחה על דלת חדר־עבודתו של פרישמן. הופיע ובא בן־אדם גבה־קומה עם עינים יפות להפליא שזוג משקפים מצוחצחים עטר אותם. מיד לאחר שאילת שלום שולף הבא את שעונו מכיס חזיתו ופוטר:

— שמעני, פרישמן, אצה לי השעה. לכל היותר — חמש־עשרה דקה. דרך רופאים לי, ובכן —

פרישמן לא נתפעל ביותר מהקדמה זו. ישב ונתחייך. ידע בו ברופא זה מה יקר לו הזמן. על פתח ביתו תלוי שלט המודיע על קבלת חולים משמונה עד שלש ומארבע עד שמונה, ואמנם מבוקר

עד ערב סובבת דלתו על צירה, אך פציינטים בל ייראו ובל יימצאו. הבאים הם תמיד אברכים שצדורות של כתבי־יד טמונים להם בחיקם.

משהבחין הרופא חיוך של בטול על פניו של פרישמן עשה עצמו כמבליג ומוותר על זמנו, נתיישב ופתח כפטר מים. מיד נשמעו קילוחי דברים על שירה ופרוזה, על פרוזה „יבשה" ועל פרוזה שתוכה רצוף שירה. ופרישמן מונה אחד לאחד מעלותיו וחסרונותיו של כל סופר ותיק וסופר מתחיל, פוסק פסוקו בתכלית הקיצור:

— פלוני, כנראה, משהו טוב צפון בו, אך, שימה לב, לא יותר ממשהו... אלמוני — כתיבתו לעתים טובה יותר מדי וזה מקלקל. חוששני שסופו להיפגם ולהסתאב. שכן טבעו של נולד מהול... פלמוני — צורתו מרובה מתכנו, סופו תבן בלי קורט בר... מהמפורסמות שכל רך וצעיר, מגיל עשרים ועד שלשים, מיטיבים לכתוב, בעיקר — שירים. שירי אהבה, כמובן. אך מי חכם וידע מה יסיף ויתן כתבן זה בשנות העמידה. אדרבא — שכזה אם בהגיעו לגיל ששים—שבעים ישורר גם אז על נשים, הרי סופו יוכיח על תחילתו שבעל כשרון הוא... כשרון של ממש וכשרון מעושה יש להכיר בחייו האישיים של האדם. נעדר הכשרון מצטיין בסגולת־יקר והיא החוצפה. שכמותו תמיד תמיד בטוח באונו. הספק ממנו והלאה. בשלוה יאכל פתו ויישן שנתו. ואילו בעל הכשרון הסגולה שלו, מורשת אבות, היא עניוות, והספקות הם לחם חוקו.

ומענין לענין יעבור „ידוע התולי" אל הענין של „ילדי פלא".

— אי, אחא, מה עלתה להם לכל אלה „ילדי הפלא"? שמונים אחוז מהם הסכו והיו לאידיוטים גמורים. לפי שפרחים, כן בני־אדם, דרך התפתחותם היא אטית. ברם מה נעשה להם להללו שבקפיצות ניחא להם? יחידי סגולה, אחד במדינה ושנים בתבל כולה, עשה יעשו קפיצת הדרך ויצליחו. אך מי ישוה ומי ידמה למוצרט וכוותיה?.. עתים תנקר במוחי התמיהה — הכיצד שיחקה לו השעה לפלוני ריקא שהוציא בכל זאת מתחת ידו תבור מוצלח? עד שאחד לץ יישב וילחש — אין לך שוטה שאין לו שעה... ושוב — ראית בן־אדם שכל חייו עברו עליו בלי כל סימני היכר ובלי אות של ברכה והצלחה, ורק עם שקיעה הבריק הברק ובפתע לפתאום הכיר העולם וידע בו יוצר מדור לדור. התשובה לכך היא — כשרון הוא בחינת חמדה גנוזה. ואין לדעת לעולם אם תתגלה וכיצד והיכן ואימתי תתגלה חמדה זו. כשרון זהו אחד מרזי עולם. הקיצור — יש מי שגמרו עליו את ההלל כגון שהוא יסודו של עולם, וסופו — שלפוחית של בורית, ויש מי שכל קיומו בעולם הוא מאפע

ופתאום מופיע ובא המלאך הגואל. אכן אין בענין זה מקום להשערות, כל שכן נבואות. הכל נעלם ונסתר והכל צפוי מראש. סוף דבר — כל דבר. ואשרי המחכה...

וככה שופעים מפיו של „החולה" גלים גלים של דעות, השערות — עד שהרופא כאלו נזכר שוב ש„אצה לו השעה". ולסוף לאחר שתים, שלש שעות של שיחה על דברים העומדים ברומו של עולם הספרות, הריהו עומד, נחפז ותופש לו לפרישמן ב־דו, ממשש בדפקו, מניע ראשו וממלמל — שפיר ויאה. נפרד בברכת שלום ויוצא ונעלם...

נתעכבתי במיוחד בענין ד"ר אלישוב. לפי שהאיש הזה קשור ומעורה בעתות חיים סוערים שבצבוריות הודשאית. אז צצו ורבו חוגים ומפלגות בפולין, והתנועה הדמוקרטית בעצם פריחתה. היה זה בזמן שה„פריינד" הפטרבורגי עבר והיה לנחלתה של ורשה. ד"ר אלישוב עלה אז על במת החיים. בימים מעטים נודע שמו ברבים לתהלה. מי אינו זוכר את מאמריו־רשימותיו בשם „שיחות ספרותיות"? מכל כתיבתו שפעו מחשבות ודעות צלולות, רצינות והומור ולעתים גם חריפות ועוקץ, כי הוא היה האיש שידע מה להשיב. זכורים לנו עדיין מאמריו המיוחדים על חיי הקהלה הורשאית, על ה„בונד", על עניני השעה מבחינה צבורית־פוליטית. הכל ראו והכירו בו בסופר הזה את הוגה הדעות ה ל א ו מ י. כנודע, היה א ל י ש ו ב ציוני לא מהמצויים שבצבור היהודי. ציונותו היתה צרופה, עמוקה ורחבה. מרובים היו אז הסופרים־העסקנים שהשכילו לגלום רעיונותיהם ודעותיהם בלבוש נאה והוגן שמתקבל ונראה לו לכל קורא ושומע שברחוב היהודי. מבין השיטין בצבצו ושפעו תורות שלמות. אחד מאלה היה אלישוב. הגרעין הלאומי, היסוד היה תמיד אצלו מלגו. המטרה הנכספת לא בדבורים חוצבים להבות אש תושג. מאליו יושג הדבר, אגב עיון מתמיד, שינון יומיומי. וכשמגיעים הדברים לענין שירה לאומית מתעכב אלישיב ופוסק ואומר — כל שירה שתוכה לאומיות, או כל משורר שכל עצמו לאומי אנו חייבים קודם כל למצוא את הגוון מיסוד הלאומי. וכאן פרישמן מתעורר ומשיג:

— מה משמע קודם כל? — אדרבא — ראשית חכמה יצירה ל ש מ ה, ואחר נשוב ונראה מה לבוש, מסכת ותבלין וכל כיוצא באלה.

אלישוב אינו טומן ידו בצלחתו. רואה הוא שפרישמן נוגע כאן בבבת־עינה של היצירה ה ל א ו מ י ת. מתעורר הוא ומתקין ומיטיב

משקפיו ואחר הוא משיב תשובה חריפה ועוקצנית. הענין מגיע לפולמסנות. פרישמן יוצא מכליו, קופץ ומזדעק:

— וכי מה, למשל, תכלית בואו של מר לכאן, האם להפילני למשכב?

מתפעם אלישוב ורואה בו בפרישמן קפידה ורתיחה שתוצאותיהן מי ישורן. עמד הוא ונוקט לשון של רופא:

— התדע, מר פרישמן, שאתה אסור בהתרגזות?

שתיקה זועפת בחדר. אלישוב נפרד ויוצא. ופרישמן עומד ממקומו ופותח בפסיעותיו הטופפות רועמות מקצה החדר ועד קצהו, ופיו ממלמל ורוטן:

— כך מזלי עם הרופאים, רופאי אליל כולם. באים כביכול לרפאותני וסופם שיוסיפו חולי על חולי...

לימים נזדמנו שני היריבים בתיאטרונו של אפלברג שברחוב קאַרובה. הציגו אז את „בר כוכבא". ד"ר אלישוב התיחס בקרירות־רוח אל מחזותיו של גולדפדן. אחד היה דברו תמיד שאין הוא מבין את הדרמטורגן הזה. גם הפעם הביע אלישוב מה שהביע, וכאן קפץ פרישמן ופטר:

— אינך מבין את גולדפדן, וכי מהו הדבר שאתה כן מבינו?

כידוע, היה פרישמן חובב ומוקיר מאד את אלישוב. הוא הוא שכנהו בשם „יפה הרוח". ברם בעת זעם של וכוח אין פרישמן שומר חוק וגבול של נמוס ורגיל הוא בכך שיהא יריבו נכה על ידו ברותחין ובצוננין. לאחר עוקץ ראשון חזר פרישמן ואמר בטון נרגע קצת:

— והתדע לפחות כי היה זה האיש גולדפדן קודם כל משורר עממי?

וכאן שוכח פרישמן את עצמו ואינו מכיר מקומו, קופץ ומשמיע קולו ברמה:

— רואה אני בך, מר דוקטור, שלא ירדת לסוף דעתי. דעתי המפורסמת על משררים עממיים מהשיגרא לחוד וזו דעתי על שירה עממית שישנה אי־שם בחביון נשמתה של האומה לחוד. אכן ישנם וישנם צלילים זכים וטהורים בתוך תוכה של האומה וכל שמשכיל ודולה משם פנינים וחורזן הרי זה משובח. שכזה היה גולדפדן. ברם מה אעשה לכם, מבקרים מושבעים, שאתם באים ועושים מהשירה העממית מין פלאקאט, קול קורא ברבים, לתורה של דרדקים, וכל מי שאורג ומכנס צרור של מעשיות ומפרסמם הריהו בעיניכם משורר

עממי (כאן היתה כונתו לאותו משורר יהודי גדול שבורשה) וקושרים לו עטרות על גבי עטרות, — אין חלקי עמכם. לא ולא!

איני זוכר במה סיים אז פרישמן את תוכחתו הגדולה. רק אחת ידעתי, היה זה סכסוך קשה ותוצאותיו — פרידה. פרישמן נפרד מרופאו זה לעולם.

וכובב אני מקבר לקבר, בודק וקורא מצבה זו או אחרת, שמשובצות ועוטרות את „רחובותיו״־סמטאותיו של בית־הקברות היהודי הגדול והנאדר, עד שאני מגיע ובא אל מצבתו של ד״ר ביחובסקי.

מי לא ידע את ד״ר ביחובסקי? מי לא הגה חיבה לאיש חמודות זה?

ד״ר ביחובסקי היה מחונן בחוש של הומור מאין כמותו. ואפילו נשים רכות היו רגילות לספר בשבחו שאין הוא רופא חולים בסממני מרפא אלא במהתלות.

כשד״ר ביחובסקי נכנס ובא לביתו של אחד חולה ובני הבית ושכנים וידידים מתאספים בחרדה לשמוע מה דעתו של הרופא על „החולה המסוכן״, הרי ראשית מעשה אמרה שנונה, מהתלה עריבה. מיד הכל מתפכחים ומשיבים נפשם. רוח חדשה מרחפת בבית. סופו של דבר — הדיאגנוזה הופכת ונעשית למליצה שנונה, והתחלואה גופה כאילו אינה ולא היתה. רצפטים — דבר זה עשה ד״ר ביחובסקי לעתים רחוקות מאד. ויש יחומד הוא לצון ולאשה חולה הריהו רושם מלה אחת בת ארבע אותיות „אהבה״. לאחד ירשום לפעמים „מוסיקה״ או „מחולות״. היה מעשה ולפלוני סופר שחלה רשם רצפט בזה הלשון: „הבוז לגרפומניה״. ולאחד, איש המדע, רשם לאמור: אסור אם תיעלב, חכם עתיק, אני המסכן באדם הריני רק רופא. אולם אחת ידעתי, בפרובלימה זו שאתה עוסק כעת יומם ולילה כבר עסקו רבים שקדמוך, הללו הטיחו ראשם בכותל והעלו חרס בידם, ואתה, עלוב, מה חטא לך ראשך שתורידהו לבאר שחת?

ואנשי החצר הי מסיחים עליו על ד״ר ביחובסקי, זה עטור ראש מכסיף, שכשהיה עומד לצאת לבקוריו מיד היתה עוזרת הבית קוראת לשכנותיה: פאַן דוקטור יעדזשי ויזיטובאַץ׳, ניע, דובטשיפקובאַץ׳ (אדוני הרופא נוסע עתה לבקורים, אך לא, לא לבקורים כי אם למהתלות).

ופרישמן זכה בו לאחרונה ברופא זה.

וראה פלא — הרופא והחולה היו שמחים זה בזה. פרישמן שמע מפי רופאו בתקיפות יתרה שאין בו כל חולי, וסבר וקבל, כאומר:

יפים חיי שעה, להבא — ימים יגידו. ולא עוד אלא שציית לו לרופא והרבה לטייל בחוצות העיר, ועם הרופא בצוות. מהלך אדם להנאתן על חופו של הויכסל ורואה צמד בני־אדם שווים בקומתם, בידי שניהם מקל טיול, ופני שניהם נוהרים — פרישמן ורופאו מטיילים אריכות וקצרות מהנים זה את זה במהתלות וחידודים. מהתלות, מהתלות — ברי לי שאלו רק אלו היו התרופות הבדוקות ביותר שחלצו את פרישמן מתחלואיו. ברם לאחר מכן נתגלתה תרופה בדוקה פי שבעים ושבעה, וזוהי, כנראה, שהחזירה את ה„חולה" לאיתנו בנפש ובגוף.

ד"ר ביחובסקי הציוני הותיק, שכל חושיו וכל תנועה מתנועות גופי ורוחו שפעה ציונות להטת, כוח פלאים היה בו לחדור עמוק עמוק אל נשמת איש שיחו ולדלות משם אוצרות טמירין. ואת פרישמן, איש הליריקה הזך והעדין, שהיה בעצם נשמתו מעורה באלפי נימים בארץ־ישראל, ידע והכיר ביחובסקי אל נכון. לא אחת ראיתי אותו כשהוא משתרך מחלידנה 17 כמעט בפיק ברכים ובאפס כוח.

— הפציינט שלי — סח — שוב גזל ממני חצי יום. אתמול העסיקני בצרור שירים והיום במעשיותיו הביבליות. או, עיפתי, עיפתי. לא — נסוך שכרון הנני.

כאן עמד ומסר לי תמצית שיחה אחרונה.

— בדרך כלל הרי פרישמן הוא אחד מאלה שאינם יודעים ואינם מכירים בחשיבותם. הנה, למשל, יכריז קבל עם ועדה שאין הוא הוגה חיבה למושג „משורר לאומי". ברם, העבודה, שכל עצמו ובשרו של פרישמן אינו אלא שירה לאומית זכה וברה. עתים יש לי הרושם שרוחו מרחפת אך רק ש מ ה, ש מ ה. אך, רבון העולמים, מי יתן לו קבר אבות, מערת המכפלה, הכותל המערבי, וירושלים של מעלה עם ירושלים של מטה הבו לו מעט ממה שחי וצומח וקם לתחיה שם בארץ אבות, ורפואה שלמה תהא לו לאלתר מ כ ל מיחושיו.

ופעם — ספר — בא אליו ואמר: אדוני פרישמן, שמא כדאי והגון שתקום ותעלה לארץ־ישראל לחונן עפרה ולראותה בתקומתה?

פרישמן נתגעש:

— וכי מה, הטרם שמעת על האקסקורסיה? הרי אף אני הולך עם האקסקורסיה.

— מצוין — נתלהב הרופא — הרי זה מעשה שמזמן היה ראוי לעשותו...

לאחר שובו מארץ־ישראל השתאו הרבים — הזה פרישמן? פניו

נהרו וכולו צוהל, אמיץ, מזורז ועד. ולא היתה פגישה, שיחה, ביקור, אספה שלא יהיה לו לפרישמן, מה לספר. והספורים שבעל־פה עתקו ולחטו יותר מאלה שבכתב. ויש אשר תוך שיחה שוטפת ישנה טעמו, יתלקח ויתפרץ בניגון מימי ה„חדר":

— ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה —

הוא מתלהב ומתנגן והידידים אשר מסביבו פוערים פה, ואיש אל רעהו יקרוץ וילחש:

— הרי לך פרישמן המפיסטופיל, בעל ה„תוהו ובוהו"...

מן הצד יושב רופאו החמישי של פרישמן, זה שנזדקקו לו במקרים יוצאים מהכלל, הד"ר ליפונר. אף הוא, כולו תהיה, נהרה משתפכת על פניו, מניע ראשו וכתפיו כאומר: הרי סגולה, הרי תרופה, ואנו, הרופאים, עם כל תחבולותינו כאין וכאפס לעומת השתפכות־נפש זו שיקרה מפו.

ד"ר ליפונר, אף על גב שלא נמצא לו עוררין אפילו בקרב הספקנים והנכזבים ביותר, מכל מקום דעתו של פרישמן לא היתה נוחה הימנו. מה פסול מצא בו פרישמן? — חובב ספורט היה וזה היה בעוכריו. כל הימים היה מתעסק בעניני „מכבי" שבורשה. ופרישמן היה זורק בו מרה ואומר:

— המכבים גבורים נודעים היו בלי ספורט, ומה תורה בא ליפונר לחדש? —

וכשנתאכזב לבסוף כליל גם מד"ר ליפונר אמר נואש ועמד והכריז בפני ידידים שאין עצה ואין תשועה משום רופא שברופאי ורשה. וככה תם ונשלם הפרק רופאים.

הפרשה החלה מחדש לאחר ימים — בברלין.

חמשת הרופאים שהזכרתי היו חמשה פרצופים צינוריים מרהשובים בעולם הציונות שבפולין. כל אחד לעצמו היה טפוס מענין ונדרש לכמה וכמה פנים. מהחמשה — אחד, אלישוב, לא נשאר במקומו בו בילה רבות בשנים. גורלו של ליפונר לא נודע לי ואף ה„פציינט" העלוב מינה לו הגורל להיקלט באדמת אנשים שכה תיעב.

בסופו של דבר ייאמר כי יחד עם החמשה גם „החולה" עצמו השיג את המטרה. רפואת הגוף והנפש הגיעה לו אף הוא מאגדות־חלומות, ומעשיות לרוב מאותה ארץ פלאים ששלהבת־תמיד יקדה בלבו תמיד, כל שכן לאחר בקורו בארץ.

ה„סוחר"

(משהו על אברהם פודלישבסקי)

מזל מיוחד נודע לה לורשה מטובי עיר שלה. פרופיסורים, למשל, נטשו לשכותיהם ומעבדותיהם ויצאו ובאו אל העם, פרקליטים ידועי־שם הזניחו עבודת מקצועם מהיומיומי ונהיו למליצי יושר ועסקנים מסורים שלא על מנת לקבל פרס, ורופאים, שקאריירה חמרית היתה מונחת לפניהם כקופסא, נתעסקו בריפוי חולים על דרך אידיאות. ויש גם פרק „סוחרים" שמעניין אף הוא במיוחד.

בשחר ימי הייתי „משרת" בבית מסחר למנופקטורה שברחוב פרנציסקני. הממונה הראשי שלי היה אברהם מצקר. שני ו', הסגן, הוא גיסו, איתמר גורפינקל. ואין בין שני מנהלים אלה אלא ה„שטיבל" (בית־תפילה לחסידים) בלבד. אברהם מצקר זיה מחסידי קוצק. יהודי תקיף בדעתו, בעל אופי מוצק, גבה־קומה, פרק נאה, עטור זקן מכסיף קצר ומצנפתו, סמיט טהור, בוקעת שחקים. ואילו גורפינקל היה מסתופף בצל „שטיבל" אחר — פוריסוב, אמשינוב או אדרושין. מראהו ולבושו אף הוא כאחד בעל בעמיו, הדור ונאה. הצד השוה שבהם, ששניהם, יחד עם עוד כמה ידידים סוחרים, סוחרי עורות שבאותו רחוב, כגון בלוט, גזונדהייט, אקסלרוד, נתעסקו כל ימיהם במלאכת־שמים אחת ויחידה — להרביץ תורה ברבים על־ידי יסוד „ישיבות", „חדרים" ושאר בתי־אולפן לגדולים ולקטנים. ומצודתם היתה פרושה מפרנציסקני־נוביניארסקי־בניפראטין ועד מורנוב. כדאי היה לכל מי שנקלע אז, לפני ארבעים שנה, לורשה שיטרח ויעבור על פני רחובות, מבואות וסמטאות שברובע עיר הלז ותתגלה לנגד עיניו פנורמה מופלאה של עשרות־עשרות בתים לתורה ועבודה אשר בם מצאו קן להם לא רק תינוקות של בית רבן על מלמדיהם ומשגיחיהם, אלא גם סיעות־סיעות של חבושי בית מדרש, „לומדים" ובטלנים סתם שנתלקטו לכאן מכל פינות ורשה, מפרגה ומשאר פרבריה והשביעו נפשם ממעין התורה שחצבו ויסדו הממונים, הפטרונים אברהם מצקר וגיסו גורפינקל ושאר בני משפחתם ושותפיהם וידידיהם מסייעים על ידם.

מצקר וגורפינקל לא נסתפקו בזה שהיו סועדים ומכלכלים את בתי האולפן הללו, אלא היו מכתתים רגליהם ובאים לעתים מזומנות כממונים ואפוטרופסים אל „ישיבה או „חדר", עומדים ובודקים לראות כיצד למוד התורה נעשה, בוחנים תינוקות, שואלים למלמד, למשגיח ותוהים על קנקנם אם אין, חלילה, מלאכתם נעשית רמיה. ובהזדמן לורשה סוחרים ובעלי פבריקאות מערי שדה קרובות ורחוקות, מטומשוב ומזגרזש וכיוצא באלו, על מנת לגמור עסקים ולבדוק חשבונות והיו מבקשים לראות פניו של מנהל ראשין, מנהל שני, היו המשרתים, משום דרכי שלום, משקרים ואומרים: מר מצקר עשה דרכו לבנק פלוני, אלמוני, לפדות שטרות, ומר גורפינקל אינו בקו הבריאות והריהו אנוס למשכבו. והכל ידעו, לרבות הסוחרים האורחים, שאין דרכו של מצקר להטריח גופו בעסקי בנקים. בענינים אלה היה מטפל הנאמן אברהמלי ספוגאי, יהודי מזורז שהיה מלובש תמיד חלוק של ריפס, סדוק כנפים מאחור, ודרך דבורו בלהיטות ובקפידה כמחקה קולו והליכותיו של מצקר. וגם ידוע היה שאין איש כגורפינקל מטפל בבריאותו יתרה על המידה, ותפנוקים ממנו והלאה, לפי שביתו היה הומה וגועש מבוקר ועד ערב מיהודים עסקנים וגבאים, מזכירים ומשגיחים ו„נאמנים" שהיו מביאים קופסאות צדקה, דפתרים וקבלות, ומלמדים וראשי דוכנא שבאו לבקש שכרם ובחורי ישיבה ותלמידי „חדר" שפסקו להם מזונות בביתו.

הבאים שמעו תשובותיהם של המשרתים, קרצו עין זה לזה במשמעות יתרה, נתחייכו, סברו וקבלו, יצאו על מנת לחזור ו„לתפוש" איך שהוא את מצקר או גיסו ולסיים אתם בכי טוב גם בעניינים מחיי שעה.

מחובתי להטעים ולומר כי טעות היא לכלול את פרנצישקני יחד עם נלבקי או גינשה. רחוב פרנצישקני היה מאז ומתמיד מרכזם של יהודים עסקנים בעלי טובה, ממונים ופטרונים על בתי תפילה ותורה שבכל הסביבה. נלבקי וגינשה היו ברובם מאוכלסים חסידים או חסידים למחצה שיד הזמן פגעה בהם, או „מתנגדים". היו יסוד וסיבה לכך. הסוחר בן נלבקי—גינשה היה מרבה בנסיעות. אחת או שתים בשנה היה פוקד את לודז, מוסקבה ופטרבורג, ואילו הסוחר שברחוב פרנצישקני היה יושב אוהל. ומכאן גם ההבדל שביחס אל ה„משרתים". בפרנצישקני היה המשרת שבחנות קבוע בעבודתו לשנתים, שלש, גם היה בן־בית אצל נותן לחמו. ה„אנשים" שבבית המסחר היו מעורבים בחייו הפרטיים של בעל הבית,

אף על פי שכאן אתה מוצא גם חסרון בדבר. בעלת הבית היתה קוראת לפרקים את ה„איש" מבית המסחר וממלאה ידו לקיים כמה עבודות ושליחויות, כגון לילך עם עוף אל השוחט, אם המשרתת היתה אותה שעה עסוקה בעניני בית אחרים, להביא לה מהחייט את השמלות החדשות, או — אם השעה דחוקה — לכבד את הבית, לחוף ראשו של תינוק וכיוצא באלה.

מנהגם של סוחרי נלבקי וגינשה עם עובדיהם היה אחר. כאן עבד אדם כשכיר חודש, ובלא מזון. משכורתו ניתנה לו בעין יפה, ותוספת שכר בירחי מועד.

וקרה המקרה ואני עזבתי עבודתי ברחוב פרנצישקני ובאתי לעבוד ברחוב גינשה, ואז הכל נתקנאו בי. אין בר־מזל כמותי — אמרו, ממש מבור עמוק לאיגרא רמה.

עבדתי אצל הפירמה יעקב כוהן, בית מסחר שפרץ ו„עבר על גדותיו". עבדו בו נשים מרובות, ומשרתיו — לאין ספור. רבים היו ראשיו ומנהליו ואיש איש מהם ביקר לפחות פעם בשנה את מוסקבה. כאן ראיתי את עצמי כ„איש" ממש. שכרי היה שלשה רו"כ, מלבד מעות הענקה בעד משא צרורות אל העגלות או לבית הנתיבות. ברם גדול יצרו של אדם לאין שיעור ונתאויתי תאוה „לעלות" עוד יותר. אז תרתי אחרי מתווכים, עד שנקלעתי אל זה הסרסור שאין דומה לו, „יענקילי חוליבו" (כינוי שניתן לו על שום שהיה פוטר כל מי שלא נשא חן לפניו במאמר פיו: הריני משלשלו אל החוליבו — בתי שוקים). הוא לא הלך עמי בשהיות אלא מיד עמד ולחש לי שמשרה טובה ומשובחת יש לו למעני, משרה שיש עמה גם שכר טוב וגם בטיחות של קביעות לאורך ימים, עד זקנה ושיבה. ותחת זאת עלי להקדים ולהעניק לו עד לחשבון מניה וביה סך שלשה רובל, ואת המחצית השניה — לכשיסתיים הענין בכי טוב. ותנאי מוקדם — לשמור את הדבר בסודי סודות, לפי שמרובים הקופצים על משרה זו ומעטים הראויים לה. משהפצרתי בו שיגלה לי שם הפירמה, נאות לי בתנאי שאוסיף ואשלם לו מחציתו של החלק השני משכר תיווכו. ואז נטלני והוליכני עד לבית המסחר ששלטים גדולים וארוכים, ירוקים־מבהיקים, עטרוהו, ופטר בלחש:

— הנהו, כזה ראה — והחרישה!

מובן מאליו ששמרתי מוצא פיו. אך גדול מדי היה הקרבן. איך אוכל ואשב דומם ולצפות לגזר הדין. ידעתי שפירמה זו של א. פודליש בסקי היא סוף חלומו של כל משרת שבורשה.

הכל ידעו בה בעבודה זו שכמעט אינה עבודה כלל ועיקר, שהיא מבוטחת וקבועה לשנים רבות. אדם מצוי שם בבית המסחר מבלי שינקוף אצבע בעבודות „שחורות", ויכול הוא לבלות שעות בבטלה ומשכרו לא ייגרע. והשכר עצמו הוא „כפול שמונה". וסופו של משרת, כשהוא ממלא צבאו אצל פודלישבסקי, שהוא יוצא משם מושלם בכל המעלות שמונים בסוחר, ואכן מרובים הם ה„אנשים" שהיו ברבות הימים לסוחרים גדולים ואדירים. הקיצור — משרה זו משכה את עיני ולבי, ויום ולילה לא נתנה לי מנוח.

סופו של דבר היה שהמשרה אצל פודלישבסקי לא נפלה בחלקי, משום שתמיד נמצא מישהו מועמד אחר, יותר זריז וממולח הימני בענין כגון זה. שטחתי לפני יענקילי המתווך את טענותי־צרותי והוא רק נד לי בראשי, כאומר: מה יעשה שכמותי עם אדם שדעך אור מזלו? ועוד צדקה עשה עמדי בהחזירו לי מחצית מדמי התיווך. השאר — אמר — חייב היה לבזבז בלגימות עם מתווך ראשי, כגון שמואל ליב „זבדה", יהודי עם מקל נועם ביד ובעל עורף שמן מנקר העינים.

נסתם הגולל. לכהן בבית מסחרו של פודלישבסקי לא אזכה לעולם. ברם התנחמתי ואמרתי את הפירמה הזו עלי לראות ולחזור ולראות בכל עת מצוא, לפחות אשביע נפשי במראה זה העסק שכל העיר פיה מלא תהילתה.

הייתי נכנס ובא לשם לעתים מזומנות, מעשה מבקר, סוחר, תייר, איש סקרן או סתם כאחד מעשרה בטלנים.

מה ראיתי בבית מסחר זה? איתו דבר שלמוד הייתי לראית בבית מסחרו של מצקר ושותפיו, אלא שבכאן הדברים היו ונעשו בו במקום וביתר שאת ותוקף ולעיני קהל ועדה מקרב המשרתים, הסוחרים והלקוחות גם יחד.

בהעדרו של ראש הפירמה לא היה שום איש מהעובדים יודע להשיב תשובה נכונה היכן מקומו של פודלישבסקי. רצונך — הריהו בדרכו לפטרבורג, למוסקבה, רצונך — הריהו מצוי בעיר, אלא שאין נביא וידע היכן לבקשו. עתים היו פוטרים את השואלים במין תשובה של תהיה:

— וכי אין לו למר פודלישבסקי מה לעשות כעת אלא לישב בכאן ולצפות לבואך? די עסקים לו שאינם סובלים שהיה ודחיה. עסקים — משמע עסקי צבור.

נתתי לבי לחקור ולדעת מה טיבם של אותם המוני הבריות באי בית המסחר של פודלישבסקי, עד שנוכחתי וראיתי כי סתם סוחר או לקוח הריהו חזיון בלתי נפרץ, לרוב הם הללו עסקנים באים בימים, אברכים שמתאבקים בעפר רגליהם של עסקנים, מנהיגי אגודות ציוניות, ראשי חברות, מלבד „יהודים נאים", חבושי צילינדרים וחבושי מצנפות חסידים הדורות, צעירים מצוחצחים, עטופי שכמיות, מגודלי בלורית, ענודי עניבות סמיט ורבי אור וכוונה בעינים, ולא בידים ריקות יבואו. לרוב מצוידים הם באגרות, המלצות מידיהם של אישים מפורסמים. אחר נודע לי כי רבים מהם היו ממחנה ה„מטיפים" והמשולחים שסובבים הולכים מקצה עולם ועד קצהו, מקצתם שד"רים מהישוב הישן ורובם צירים שלוחים מטעם התנועה הציונית, שכולם פונים אל אותו תל ששמו בית המסחר של פודלישבסקי.

לימים הגיעו לאזני שמועות שונות ומוזרות, דהיינו — שאותו איש רב פעלים הנעדר מורשה לשם נסיעות רחוקות למטרופולין השתים של רוסיה הכבירה עושה דרכו בעקיפין ושלרוב במקום מוסקבה או פטרבורג הריהו הולך ובא למערבה של אירופה, לבזל, לגנף. ויש מי שלוחש ופוסק — קונסטנטינופול. ובא אחר ומקשה וסותר — מה משמע קונסטנטינופול, בלי השולטן? ומנחשים בני גינשה ומשערים השערות עד שלבסוף יצאה הברה לאמור: כל עיקרן של הנסיעות אחד ומיוחד הוא — בנק. פודלישבסקי, הוא ושאר מתי סודו של ד"ר הרצל עושים לילות כימים ומתעסקים ביסוד בנק לאומי להתישבות. ורצים יוצאים דחופים לכל קצוי התפוצות לזכות את הרבות באקציות, אקציות של אותו בנק מסתורי ומופלא שמייסדו הוא אותו יהודי סוחר בעל הפירמה למנופקטורה שברחוב גינשה 14.

אקציות, אקציות — הברות אלו שהיו בפיהם של יהודים כל אימת הימים קסום קסמו לי והן שמשכוני כבעבותים להכיר מקרוב את האיש.

אברהם פודלישבסקי שבימים ההם היה אדם בעל קומה בינונית, גוף מוצק ויציב, זקן מידות שחור היה לו שמחולק ומפוצל לראשים ארבעה. השנים הגדולים שמלמטה והשנים הזעירים מתחת לצדעיו. על חטמו מורכבים משקפים של זהב והם נוצצים ומבהיקים ממרחקים. תמיד הוא שופע עליצות ושלוה.

מצלחת בגדו ומכנסיו בולטים תמיד כיסים משופעים וגדושים ניירות מניירות שונים. ובבוא אליו איש מבוקש אינו משתהה הרבה, אלא מכוון ושולף פתק או רשימה ומגישה לדורש, או תופש מידו של הזולת כתב המלצה או סתם איגרת ותוקעה לצלחתי והכל על מקומו בא בשלום.

כל זה אשר לאורחים, למבקרים, לתיירים שבאו מהחוץ. ואילו עם בני אדם שבאו מקרוב, שכנים וידידים, חברי אגודה פלונית, אלמונית וכיוצא באלה יהודים שהיו דבקים בו כל הימים — אתם כלכל פודלישבסקי העניינים במתינות, באריכות ובלהיטות גם יחד. ואם הענין דרש זאת הרי נשתקע בו בכל חושיו, איש שיחו היה רואה לפניו אדם חרוץ, מסור וזריז כמין דוגמא. בעיקר אם הדברים נסבו על זה הציר שהיה אז נשמת חייו, האקציות, אז לא היה שום דבר בעולם שיהא עלול להסיח דעתו ולחלצו ממסכת־פלאים זו. המשרתים היו רואים אותו בכך והיו מתלבטים ומצטערים ומטכסים עצה כיצד להניע את פודלישבסקי שיטה אוזן לעניניים שוטפים, כגון עונה של סחורה זו חולפת ואחרת במקומה באה ויש לכוון ולהתקין את סדרי בית המסחר, או פלוני פבריקנט שאצה לו השעה והקשרים אתו טעונים תיקון, או נסיעה לעיר פלונית, אלמונית שהגיעה שעתה ואין להחמיצה — ראש הפירמה אוטם אזניו, וכדי להיפטר מהסוחרים ושאר ה„אנשים" הטורדניים הריהו נסגר לפני ולפנים בלשכתו, מתייחד שם עם אנשי המעשה העוסקים באקציות אף הם ומשאיר עולם ומלואו לאנחות.

אז באתי לכלל דעה שכל אותה פירמה שברחוב גינשה 14 על דלתותיה הפתוחות לרווחה ועל חלונות הראוה המרהיבות את העין אין תוכה כברה, שהיא אינה אלא לשכה למענם של עסקי צבור ועסקי אומה, והיא בעיקר אכסניה טובה ונאה לכל שליח־צבור ולכל פעולה צבורית. ועסקי המנופקטורה — הם, חלילה, אינם יורדים לטמיון, הם מתכללים בחשבון ובסדר ובהצלחה על־ידי המון ה„אנשים", ועולם תמיד כמנהגו נוהג.

עוברים ימים, תקופה חדשה באה, תקופת התחיה. פעולות חדשות לבקרים צצות ככמהין וכפטריות. ואברהם פודלישבסקי, לא זו בלבד שאינו מרפה ידיו, אלא עוד מוסיף און ועצמה ונסחף במשנה מרץ אל זרם זה החדש. אגודות ומפלגות ציוניות, מנהיגים וראשי סיעות, מוסדות לחנוך ולתרבות, וסופרים מסופרים שונים, ואמנים מכל המינים ומכל הזרמים — הכל הכל היה רובץ כעול כבד וערב על שכמו של ראש הפירמה שבגינשה. ועד מהרה

נודע הדבר בכל רחבי ורשה כי אילולא לבו וידו של פודלישבסקי, כי אז הרבה מהמוסדות היו כבר שובקים חיים לכל חי.

פודלישבסקי לא היה עסקן מהטפוס השגור בתפוצות, אף לא מצנט סתם היה האיש. הוא היה כולו רצוף להט קודש שמזקק ומצרף אף את החולין שבו בכל יום ובכל שעה. היה זה אחד מיחידי סגולה של יפי הרוח שבפולין. כל טרחו ומשאו ועבודותיו למן הגדולה ועד הקטנה היו תמיד ל ש מ ה...

ומהלך אני עתה על פני נתיבותיו של בית החיים ומהרהר: רחוב גינשה מהו? קצהו האחד בתי עסק למכביר וקצהו השני — קברים. ברם מרכז הרחוב היתה השלהבת שיקדה בלבו הרחב של אברהם פודלישבסקי. שלהבת זו דיה היתה להזין ולחסן את הרחוב כולו יחד עם שאר הרחובות, פאורותיה של העיר.

בבואי לורשה בשלהי קיץ 1939 ראיתי את הרחובות פרנציש־קנסקי, נלבקי וגינשה על כל סביבותיהם. ועגום היה המראה. דבר־מה נסתר ואיום היה מרחף בחלל ואיש לא רצה לדעתו ולראותו. השמועות על מלחמה הלכו וגברו, והכל ידעו כי מלחמה באירופה, פירושה קודם כל — מלחמה על היהודים. אך הנפש סרבה לתפוש את הדבר כמו, כי מי זה יערוב את לבו להרהר בסכנות מתרגשות ובאות? והלכך המסחר לא שבת. בני אדם עוד נסעו ובאו אל נאות־קיץ או התעתדו כבר לחזור משם. ואף מסחר זה של מצוה שהזמן גרמה — אתרוגים ולולבים — כבר החל בעוז. ברם בזויות עיניהם של הבריות כבר ניכרו אותות בהלה...

עבר רק ירח ימים והארכי־שטן את שלו עשה. ראיתי אותם רחובות והנם כגיא צלמות.

משתרך אני ברחובות ותוהה: מה עלתה להם לפרנצישקני, נלבקי וגינשה? היכן מרבץ התורה והעבודה, היכן הם הפטרונים מצקר ושותפיו?

עיני תועות למצוא שריד לכל בתי העסק, בתי האולפן למיניהם — ומוצא אני אודים עשנים, שלדי בית יתומים, והנה רחובו של א. פודלישבסקי — הרחוב זרוע גרוטאות, עיי חרבות ומתוכם אקלוט צריחותיהם של הפולשים הנאצים:

— הב הסחורה שהסתרת או את נפשך אקח!

בחוג המשפחה

לא מעטות היו האכסניות הספרותיות בורשה, אולם מרובים מהן שבעתים היו החוגים המשפחתיים של הסופרים והאמנים לסוגיהם ומקצועותיהם, שהיו קשורים ומעורים זה בזה בקשרי משפחה ובקשרי ידידות. וחוג ידידים גדול של סופרים היה מצוי תמיד בהוצאת הספרים „צנטרל".

בשכבר הימים היתה קיימת בורשה הוצאת „תושיה" שבראשה עמד בן־אביגדור (שלקוביץ). נודעה לשם היתה גם הוצאת „פרוגרס" של לידסקי. מפורסמת היתה הוצאת שימין (הביבליותיקה הגדולה), והוצאת „השחר" של קפלן. שלש ההוצאות האחרונות נתמזגו והיו לאחת ויחד עם הוצאת הספרים של שלמה שרברק מוילנה ו„תושיה" הפכו והיו להוצאת ספרים אחת גדולה בשם „צנטרל", שמתעודתה היה להוציא לאור ממיטב הספרות העברית, האידית והכללית.

ולשבחם של מו"לי „צנטרל" ייאמר כי אחת דאגתם היתה תמיד לקרב ולפרסם את הסופרים הראויים לשמם. כל עבודתם היתה תמיד לשמה של הספרות. סופר שנשא חן בעיניהם, מבחינת הכשרון וסגולות היקר שמנו חובבים בסופרים, היו שוקדים על תקנת חבוריו, ולא זו ממנו עד שזכה לראות ברכה בעמלו ושכר לפעולתו. אחד הפטרונים האלה היה יעקב לידסקי, סוחר יקשה כארז למראית עין, אך בקרב נפשו פנימה היה ידידם הטוב ודנאמן של הסופרים.

משאך לוקחת אזנו של לידסקי שמץ דבר על פלוני סופר עמסיים או עומד לכתוב חבור חדש, מיד הריהו נחפז ובא, מעורר ומזרז, ואגב כך הוא פותח כיסו ומעניק טבין ותקילין — עד לחשבון. דוד קאסל המנוח מספר כיצד היה לודסקי עומד להם לסופרים בשעת דוחקם. זה האיש הקשה מלבר היה מפזר מממוני מפרעות על ימין ועל שמאל, וכלאחר יד היה שואל: הייכתב החבור, היגיע פעם לידי גמר?

שני לו בחברת „צנטרל" היה שרברק, חובב סופרים ומקרבם אף הוא, אך משכיל יותר ואיש הספר בפעל ממש. שרברק, כידוע, היציא מכוח עצמו מהנאה והמעולה והמועיל שבספרי למוד

עבריים, מלבד ספרות יפה למופת משל סופרים עבריים ואידאיים.

לידסקי ושרברק היו כמין דוגמא של מי"לים אשר הספר עצמו, טיבו, היה ראש דאגותיהם, והצד המסחרי של ההוצאה היה שני במעלה.

השלישי בחבורה היה בן־אביגדור. אמנם בדיני ממונות היה שלקוביץ מהמדקדקים והמחמירים, אך חלף זאת היה הוא מבצר עוז ומקור של התלהבות אין קץ ליצירה העברית. בזכות הוצאת „תישיה" ראו אור מאות ספרים משל סופרים ותיקים ורכים בשנים. הוצאה זו היא היא שממנה פינה ויתד לשאר הוצאות ספרים שקמו אחריה.

לכשנתייסדה הוצאת הספרים „צנטרל" היתה הרוחה לכל משפחת הסופרים. עד מהרה היתה הוצאה זו תל שהכל פנו אליו. סיפרים משני המחנות, העברי והאידי, היו מזדמנים באכסניה זו החדשה, הגדולה והרחבה. נכנסת ל„צנטרל" מיד אתה רואה לפניך מדור לספרים וסופרים מכאן ומדור לסופרים וספרים מכאן, עברית בקרן זוית זו ואידית בקרן זוית אחרת. אך הנה על פרשת המדורות שולחנם של המו"לים, ושם, ליד השולחן, אתה פוגש סופרים ומו"לים בכפיפה אחת מעורבים זה בזה — והתחומים מיטשטשים.

מאז, מהימים הראשונים של „צנטרל", זכורה לי דמות דיוקנם של אישים מרובים, עמודי התוך של ורשה התרבותית. אזכור את ש. ל. גורדון, הברומטר של ורשה העברית. אזכור את פיכמן „המתחיל" שנתעסק אז הרבה בהוצאת ספרי־לימיד ובכתיבת שירים. זכורים לי מאז יעקב כהנוף, לחובר, שמעונוביץ, יעקב שטיינברג, שטיינמן וליכטנבוים — שדרך אכסניות רבות הגיעו ובאו עד ל„צנטרל".

אך הנה מאורעות רבי ערך. ביאליק אורח בורשה. אל „צנטרל" יסור לסדר עניני הוצאה. אז תגדל ותשמח החבורה, מכל עבר ינהרו סופרים ויבואו לשמוע תורה וחכמה, ובין זו לזו — שיחת חולין, ובדיחות הדעת. ביאליק שואל וחוקר על הא ועל דא, תוהה על סופרים רבים זקנים וצעירים, נזכר פתאום בם. ספקטור ושואל אם מיטיב הלה לדבר צחות. ומופיע ובא פרישמן כשמנעליו מצוחצחים לניץ ולתפארת. ושניהם יחד נוטלים שוב את כספקטור ודורשים אותו כמין חומר, בעיקר תסב השיחה על נושא יצירותיו של זה שהוא רובו ככולו בולמוס אכילה. והקהל שומע ונהנה. וביני לביני בא פרץ. לרוב יספר פרץ מעשיותיו בביתו, אך כשמזדמנים קברניטי הספרות ב„צנטרל", מקיפים אותו ומבקשים

ש„יתן" משהו. והוא אינו מסרב ועומד לספר ולספר, והקהל מתלהב. ודינהזון מגדיל ומתמוגג. ופתאום רוח של חג בעיר. שלום־עליכם בורשה. ושמחת חג של ממש. היכן הוא? — ב„צנטרל".

ורבות ראו כתלי „צנטרל" את שלום אש ואת נומברג, ואברהם רייזין אף הוא אורח קבוע שם. וויסנברג עם יונה רוזנפלד, רחל פייגנברג וסגלוביץ בני בית ב„צנטרל" אף הם. — ואת מי לא יראו ולא ימצאו ב„צנטרל"? ובפרט בשנה האחרונה לפני המלחמה (1914) כשעבר לידיו העתון „דאס לעבן" כגלגול מהעתון היהודי הראשון „דער פריינד" שהופיע קודם בפטרבורג.

*

הדבר יובן מאליו כי אין כוונתי בזה ליתן תמונה אידיאלית של ההיצאה. רצוני לתאר את התקופה, תקופה למעלה משלושים שנות חיים של משפחת העורך שלנו. אכסניותיה הספרותיות של ורשה — שבעים פנים למוניטין שלהן. הוצאת ספרים — פרשה לעצמה. ופרשה מיוחדת הם גם בתי הקפה. מי אינו זוכר את בית הקפה של יחזקאל קוטיק. דורות של סופרים עברו בכאן, רקמו מסכת חייהם, ייצבו משׂית עולמם, הוסיפו נדבך אחרי נדבך לבנין הספרות לימים יבואו.

וכאן מחובתי לציין כי אין אמת בהנחה המקובלת על העדר יחסי ריעות בקרב מחנה הסופרים. ודאי שקיימת מחלוקת, עתים לשם שמים ושמקורה קנאת סופרים שמרבה חכמה, תורה וגדולה ועתים גם מחלוקת שמעיינה לא טהור ביותר. אך כל המקורבים לחוגי הסופרים ידעו ידוע כי יש ויש יסוד ורקע לאחוה ואהבת משפחה בקרב חוגים רבים של אנשי הקולמוס. אני אביא בזה ראיה לדברי.

נוטל אני לעצמי את הרשות לקבוע כי מריבים היו סופרי אידיש שעשו הרבה למען פרסם שמם של סופרי עברית. למותר לספר שי. ל. פרץ לא פסק מלפזר תהלות לביאליק בכל עת מצוא, וטשרניחובסקי ושניאור וברדיצבסקי היו נושא שיחי והגיגו יומם ולילה. ושלום אש אף הוא, חבורה גדולה של סופרים עברים היתה חביבה עליו במאד ופיו לא פסק מלהגות בם בהערצה יתרה.

ומי לנו אידישיסטים לתיאבון כאברהם רייזין ונומברג? ואף הם לא רק שרחוקים היו מאיבה, אלא כל אימת שנזדמן לידם לא נמנעו מלהלל ולשבח סופרים עברים ויצירותיהם. ומעשה שישבו שניהם על מדוכת תוכן וחומר לשבועונם הספרותי ולא מצאו במה למלא את החלל הריק, נפנה רייזין לנומברג שיעשה כה וכה וימצא משהו מהספרות האירופית לתרגום. על זה השיב נומברג:

— כלום רק מפי אירופה אנו חיים? ולאיזה צורך לנו, למשל, מופסן וצ'יחוב, אם משהו טוב ומיטיב אתי בצלחתי מ ש ל נ ו?

וה"א שולף מבית שחיו צרור מגלות, בורר ושוטח אחת מהן, קטנה ודלה, ופותח בקריאה בקולו העבש, ומיד כל הנמצאים בחדר מתעוררים ומטים אוזן. היתה זו נ'בילה משל ג. שופמן.

הוא קורא והמאזינים מחליפים מבטים ומניעים ראש אגב תהיה והתפעלות. בכלותו לקרוא פונה נומברג ואומר:

— את שופמן יש לקרוא בחדר שרב בו השקט. רך ועדין הוא סופר זה ואת יצירותיו יש לקרוא בזהירות ובמתינות. קראת שורה — אתנחתא. הנח למחשבה שתתעורר. קרא עוד שורה והעמק חשוב. רעיונות וציורים פורחים אצל שופמן בין השיטין. את דעתו זו על שופמן היה נ'מברג משמיע בכל עת מצוא.

ויצויין הדבר כי השפעתו של שופמן על הספרות האידית דצעירה היתה עצומה, בעיקר באותם חוגים שחיבה יתרה נודעה מהם לנובילה הקצרה...

עתה לאחר שעלה הכורת על הגולה אשר בפ'לין ונכסי הרוח נמחו אף הם שם מתחת פני השמים, מחובתנו להעלות זכרם של כל השותפים ליצירה היהודית שבפולין ובשורה הראשונה של האכסניות הספרותיות, שכל כך רבות עשו למעננו.

ותעמוד נא גם זכותה של הוצאה זו בענין שלכאורה הוא מ„דזיוטות" — הלא זוהי הה'צאה היהודית הראשונה בעולם כולו בכל הדורות שהוציאה לאור את ספר הספרים שלנו. „צנטרל" היא ש ג א ל ה את התנ"ך ופלסה דרך להוצאות אחרות שיתנו אף הן לעם הספר את ספר הספרים שלו בה'צאה י ה ו ד י ת... מי ששמור בארונו אותו ספר זוטא של תנ"ך י ה ו ד י בהוצאת „צנטרל" יזכור וידע טעמו של דבר. עד שבא היטלר הכורת ועשה את „צנטרל" תל שממה.

שעת נעילה של העתונות היהודית

מהראוי לסקור סקירה היסטורית על פני העתונות היהודית הורשאית במשך שלש־ארבע עשרות בשנים. חייב הייתי לציין בכמה דינמיות פוליטית, צבורית, ספרותית־אמנותית נתעשרה העתונות כל אותן השנים, למן ימיהם של סוקולוב, פרישמן, פרץ, בעל מחשבות, נומברג ועד לסיעה הגדולה של הסופרים, העתונאים והעורכים שבזמן האחרון. אני לא אעשה זאת, פשוט, משום שעבודה היסטורית־סטאטיסטית חשובה ומסועפת כזאת אינה בסמכותי. יבואו אחרים, בני סמך, ויעשוה. ברצוני רק לומר בזה, כי במשך עשרות שנות קיומה זכתה העתונות במה שלא זכתה שום עתונות יהודית על פני תבל כולה, והיא ההשפעה העצומה על המוני העם אין לכחד שהיו לה לעתונות מגרעות משלה, עתים גם צללים העכירו זהרה, עתים דרכי הפולמוס שבה היו אבלות וקנאת הסופרים לא תמיד הרבתה כבוד לעתון ולסופר עם הקורא גם יחד. אך השפעת העתונות כולה על ההמונים היתה תמיד חיובית ומעשית, מאלפת ומחנכת, מעוררת ומעודדת בכל עת ובכל שעה, וזוהי סגולה יקרה מכל יקר.

לדוגמא ולמופת תשמש השפעתה של העתונות היהודית על שגשוגה של התנועה הציונית והתחיה הלאומית במשך עשרות השנים האחרונות. להשפעה זו יש יסוד ושורש. המוני היהודים בפולין אינם אימיגרנטים. אידיאות והלכי רוח חדשים מוצאים להם תמיד על מה להשען. מסורת אבות מדורי דורות היא כור מבחן להגיע בעדה עד גנזי הנשמה. משחדרו קוי אורה של חיבת ציון אל מחשכי העיירות נזדעזעו הלבבות, והזרע שנזרע לא לתוהו היה. הזיקים הבהבו וכוחם היה תמיד אתם להתלקח לעת מצוא. באה העתונות וליבתה את האור. בני הנעורים הם שנאחזו תחילה בלהבה, והם שפלסו הנתיבות ונתנו מהלכים לעתונים, להיותם מכשירים ומבשרי התחיה.

העתונות היהודית היתה המקדש וקרנות המזבח של כל המפלגות. בלי משענת זו, בלי צנור זה של העם לא יכלה שום מפלגה להתקיים אפילו שעה אחת. כל מנהיג, כל עסקן צבורי, כל סופר, עתונאי או אמן, היתה לו פנת סתר, מחסה משלו באחת מבמות העתונים. העתון היה אבן שואבת לכל מי שרצה לשאוב

ממעינות האומה, דרך המסורת בת המאות, כוחות טמירים וסגולות יקר להלביש ולהעטיר רעיונות ואידיאות חדשים לבקרים. בעתון היהודי נשתקפו החיים בכל בהירותם, על אורותיהם וצלליהם, על ששונם ויגונם. כל הנסיונות והמאבקים, הצלחות וכשלונות על הזירה הצבורית הפוליטית נסתמנו יפה יפה בעתונים וההמונים ידעו תמיד ידיעה נכונה ומלאה כל המתרחש בתוכו, מסביבו ומאחורי גבו.

וכל הרוצה להכיר ולדעת מה טעם וחן, הערצה, חיבה וקדושה שבקריאת עתון, ילך ויגלגל שיחה עם סתם יהודי מן השוק, מאותם יהודים תמימים ישרים וטהורים שברחוב היהודי, וישמע ויבין מה נתן העתון לקורא ומה היתה השפעת הגומלין בכלל. העתון היהודי היה מצוי לא רק בבית. הוא הובא, יחד עם שאר תשמישי קדושה, אל בית המדרש, ה„מנין", ה„שטיבל" של החסידים, הוא נלקח כאחד מחפצי ערך לנסיעה רחוקה או קרובה, הוא היה מצוי תמיד בחיקו של היהודי המתהלך ברחוב והנפנה לעסקיו או למלאכתו. העתון לא נסתאב לעולם. הוא עבר מיד ליד, אותו קראו למחרת, למחרתים, הוא נשמר תלי תלים, הוא נצבר וכונס ונכרך לכרכים. כל שיחת ריעים, כל שיחת חולין בבית, ברחוב ואפילו — ולעתים בעיקר — בבתי התפילה היה המאמר שבעתון השאור שבעיסת הפולמוס, התנא דמסייעא. היהודי האדוק, החסיד, הלמדן, בעל הבית, ואפילו האמיד שבאמידים, לרבות פרוגרסיביים, המתבוללים למחצה, מאלה שעורכי העתון, סופריו וכל המסתופפים בצל העתון, כבני אדם, כ י ה ו ד י ם לא היו נהירין להם, על שום היותם חשודים כפורצי גדר וכפורקי עול, ואילו כ ס ו פ ר, כ ע ת ו נ א י, כבקי ורגיל בהוויות העולם ובשבילי הפוליטיקה, היה כל עובד מעובדי העתון נערצים, חביבים ואהובים על כ ל קהל הקוראים. וכשיהודי ברתיחת הפולמוס היה משמיע ופוסק: הרי כך כ ת ו ב בעתון, הרי ככה „אומר" סופר פלוני — היו מסתתמות כל טענותיו של הצד שכנגד. ולא ייפלא שהערצה זו נתערתה בדמיו של יהודי ובבואו למרחקים, ואפילו למדינות הים, מקום שלא היו מהלכים לעתון הורשאי, היה שוקד על כך שהעתון יגיע אף למקום החדש. וזו התופעה שעולי פולין בארץ היו נאחזים תמיד בעתונם מורשה. אין בה מן השלילי כלל ועיקר, כגון שמתנכר הוא היהודי מפולין ללשון העברית השלטת. לא, יחסו של יהודי פולין לתרבות עברית אינו זקוק לסניגור. אלא שקשה, מאד קשה היתה עליו הפרידה מעתונו החביב שכל כך חיים מכל הבחינות נתן לו כל ימיו.

מאות אלפים, ואולי מיליונים של יהודי פולין נמחו מתחת שמי השמים, ואתם יחד נפסק מעין לשונם של המנהיגים והסופרים. מי יודע כמה שנים תעבורנה עד שנזכה להחזרת־מה של עטרת פולין ליושנה. ברם אחת עלינו להניח כי העתונות היהודית שבפולין ל א נסתם עליה הגולל כליל. היא תישאר לעד מצבה ח י ה, גלעד למגילת חיים עשירה וססגונית שעלה עליה הכורת בעצם לבלובה. כל טופס של עתון יהודי ישמש דף מזהיר של ספר החיים שבפולין, וכל שירצה לעמוד על אופיה של אומתנו בגלות פולין שבעשרות השנים האחרונות ידפדף בעתונים וימצא חומר למכביר שכל כותבי היסטוריה לא ישוו לו.

ואמנם כן. אנחנו בני טפוחיהם של הדורות האחרונים שבפולין, אנחנו, האמונים עלי ערישתה של העתונות היהודית, ראינו ראשיתה, שגשוגה ועלייתה המתמדת, ואנחנו האומללים שראינו את העתונות בצרתה ובשקיעתה, שקיעה שלא באה בהדרגה ובירידה אטית, אלא בימים ספורים, אפשר ב ש ע ו ת ספורות, מתה מיתה חטופה, אכזרית.

וכאן עלי למסור את אשר אירע לנגד עיני עם פרוץ הקטסטרופה.

בבואי לורשה באותם שלהי קיץ 1939 מסרתי בהרצאה רשמים מארץ־ישראל. עם סיום ההרצאה הפליט מישהו כלפי:

— האין אתה סבור שכל מה שהשמעת בכאן הם דברים של נעילה:

— נעילה?! — השתאיתי.

— הן, הן, אחא, הטרם קראת ושמעת מה שמיעה מספרים ברדיו ובעתונים? דברים נוראים עתידים להתרחש ומי יודע אימתי וכיצד תגיע הרעה א ל י נ ו. מי יודע אם לא לשנים רבות. רבות יוטל עלינו לוותר לחלוטין על הכל, הכל, על כל מה שרכשנו בעמל רוח ובעמל ידים בתקופה זו האחרונה, תקופה הרת תחיה והתחדשות...

כעבור ימים מספר בקרתי בבית המערכת של „היינט". הבאתי אתי את דברי שבהרצאתי על מנת לפרסמם בעתון. מצאתי את מ ש ה ק ל י י נ ב ו י ם כשפניו אינם כתמול שלשום. אותו עתונאי ועורך עז, מפוכח ומזורז — רוחו בל עמו. ענן עצבת הקדיר פניו. מתוך שפופרת הטלפון קלט ידיעות ושמועות אחת רעה ונוראה מחברתה. הדבר היה באותם הימים בהם רבתה התכונה

לקראת הקונגרס הציוני. ובחלל ניסרה כבר השאלה הנוקבת: האפשר יהיה לנסוע לקונגרס? ואם יסעו — הישובו?

קליינבוים נטל מידי את העלים ומסר אותם לדפוס במין אדישות מהולה עגמה יתרה. חשתי אף אני משהו מכרסם בלב. מי יודע אם לא סוף פסוק הוא ענין זה המדובר?

המתיחות הלכה וגברה מיום ליום. נודע מה יעוללו הנאצים בתחומי העיר דנציג ומה מזימות בלבם לימים קרובים. הלכתי ובאתי אל מערכות העתונים, בקרתי גם במערכות השבועונים. אמרתי למשש את דופקם של הללו, שאלתי — עתונים, מה מיום, מה מליל? ראיתי שהעבודה הרגילה היומיומית נעשית כשורה, בבתי הדפוס המלאכה מרובה ואין מפריע, העורכים ועוזריהם רבוצים על שלחן עבודתם כתמול שלשום. ורק לאחר שנסתכלתי ובלשתי בעינים, ראיתי דאגה שוכנת בהן והכתפים נעות זעות כבהיסוסים וחרדות — מי יודע, מי יודע הבאות?

*

נעילה.

יבוא יום ופרק טראגי זה יובע ויתבאר לרחבו ולעמקו. לפי שבימי הנעילה של העתונות היהודית לא השואה עצמה היתה העיקר, אלא החתף שבה.

לא היה זה הפסק, נתוק סתם. היתה זו קטסטרופה פסיכית. בפתע לפתאום, בלא אזהרה ואתראה, בלא איום כלשהו ניתק החוט. בן־רגע נודע בכל רחבי העיר שכל העתונים, שהיו כבר מוקטנים ומצומצמים עד למחצה או לרבע מגודלם הרגיל, חדלו להופיע. היו עתונים, מעין עתונים, עתונים בזעיר אנפין, לשם מסירת ידיעות גרידא, היו — ואינם. אין עתון ואין מערכת, הכל סגור ומסוגר, הכל נאלם דום. והקוראים לטשו עין, פערו פה, השתאו והשתוממו, אימה גדולה וחשכה נפלה עליהם. ספינתם נטרפה עליהם בלבב ים זועף. כיצד אפשר להתקיים בלי עתון, בלי מעט ידיעות, ותהיינה רשמיות, יבשות ושדופות? ואיש איש עמד לפשפש בכליו שלפו ופרשו עתון מאתמול, מלפני ימים, קראו שנית ושלישית ידיעות זעומות, תפלות שהיו כבר לזרא, אך עוד עמד בהם טעמם של עתון, של מלה יהודית נדפסת... וכשהשלימו עם המציאות וידעו כי גזר הדין אינו ניתן שוב לתמורה נתפשו לידיעות שבעל־פה. מיד נמצאו רבים, רבים מבינים ויודעי דבר, שהשכילו למצוץ שמועות וידיעות מבין אצבעותיהם. והבריות סברו וקבלו ולא הפלו בין בר לתבן, ולא חשו לסתירות שסתרו ידיעה

את רעותה. והציר העיקרי עליו נסבו רוב הידיעות — מאסרים. נאסר פלוני, אלמוני, כאן תפשו ואסרו, כאן מחפשים ומחפשים ומבקשים לאסור. ידיעות אלו לרוב מקורן היה ועד הקהלה או לשכת הג'וינט.

אחר הגיעו הידיעות על „בקורים" וחפושים במוסדות הצבוריים. הגיסטפו עושה בועד הקהלה כרצונה. עושה „סדרים" ומחרימה כל כסף שמצאו שם בקופה, ותרה אחרי ראשי העיר, מנהיגים, עסקנים שחשודים בחוסר לויאליות לכובש. הידיעות הללו מתחו עצביהם של הסופרים והעתונאים. ודאי שיגיע גם תורם. רבים לא יכלו עוד לישב בשלוה במעונם. ועמדו ובאו למעונות סתר. והנה ספרו על חפושים מדוקדקם בכל המערכות ובתי הדפוס של יהודים ולא יהודים, מתעללים ומתאנים בעיקר באלה של יהודים, והנה „בקורים" בספריות. מיד סחו שהספריה הגדולה שברחוב טלומצקה נסגרה על מסגר. עוד זה מדבר והקול יצא לאמור מחפשים את אלה ואלה העורכים והעתונאים, נוקבים בשמות, החל הציד הגדול.

*

היה זה אות המבשר מה מזימתם של הנאצים כלפי העתונות, כי אחת גזרו להכחידה שלא תהיה לה שארית ותקומה. לפי שקודם לכן עוד הבהבה תוחלת כי יקרה אשר יקרה — בצפור נפשה של העתונות לא יגעו, יצרו צעדיה, יצמצמוה, ישימוה בכבלים, אך הופע יופיע עתון כלשהו. לכליון חרוץ איש לא האמין.

וכשבאה השואה כחתף באה אתה הרעה מכל הרעות. נ פ ל ה ה ר ו ח. הסופרים כולם ראו לפניהם שאול פעורה לבלעם חיים. נזכר אני באותה אכסניה צנועה שברחוב קרמליצקה 5. שני החדרים הזעירים והעשנים של זו מסעדת אנשי העט. באתי ונסתכלתי בפרצופיהם של המסובים וסועדים בדאגה וברגזה. הזוהי משפחת הסופרים העשירה, הגאה והגועשת? ועל מה יסיחו בסעודתם? על מאסרים, על חפושים, על מארב ועל מחסה. ראיתי בעיניהם אימה מסותרת, צפיה לגורל נחרץ. בני אדם ממרומי המעלה הורדו פלאים. הצר הכובש השפילם, דכאם, מיותרים הם, אין לעולם צורך בם...

והאיום מכל היה הקרע הגדול, התהום שנפערה בין שני המחנות, הסופרים, המנהיגים, העסקנים מכאן, והמוני הקוראים, קהל היהודים הגדול, הצמא תמיד לעתונו, למילת עידוד, לרוח חיה מכאן.

ויושב הסופר בפינתו מדוכדך ומהרהר: האזכה עוד להתעסק בקולמוסי למענם של קוראי?

ורובצים המונים במחשכים ותוהים: הנזכה עוד לקרוא שוב מדברי סופרים?

וימי שכול נמתחים על פני העיר. נעלם ונמוג רכושם של היהודים. קודרים ודועכים הבריות, חרדים לקול עלה נידף. הולך ונמוג וכלה החוט השני שכה היטיב לקשר ולמזג אדם עם אדם, מחנה במחנה — דעך וכלה נר התמיד, העתון.

טלומצקה 13 ומנחם מנדיל הורביץ

אנחנו, חבושיו הקבועים של המעון בטלומצקה 13, לא אהבנו ביותר את משכננו זה, כשם שילדים בוחלים לפעמים במקום שבו הם משחקים תמיד, תמיד. קראנו לו למעון אגודת הסופרים והז'ורנאליסטים היהודים בשם „קיבוצרני" (מעין „מושב לצים"). אך בהשקיפי כיום ממרחקים אל אותו מוסד, שריתק בתוכו מאות אנשים מעולם הספרות, האמנות והציבוריות הפוליטית הרי השם „בית מדרש" יאה לו. כמו בבית מדרש כן גם למעונה של אגודת הסופרים היו מבקריו הקבועים, אלה משכימים ואלה מעריבים, והיו שאחרו בו בלילות ל„תקון חצות" וגם מסוג „עשרה בטלנים", שלא זזו מאכסניה זו יומם ולילה, לא חסרו בטלומצקה 13. בית מדרש זה היה לא רק נחלתם של חברי האגודה, נשתייכו אליו גם סופרים מניו־יורק, לונדון, פאריס וארץ־ישראל. סופרים יהודים מכל קצוי תבל ראו את עצמם בטלומצקה 13 כבני בית, ובכל עת מצוא השכימו לפתחו, אם בבקור ממש ואם בחליפת מכתבים וטלגרמות.

הרי שעת צהרים במעון האגודה.

שולחנות, שולחנות לאורך הכתלים ובאמצעיתם של האולם והלשכות, ומסביב לשולחנות ישובים רבוצים פרצופים מפרצופים שונים, אישים שייצגו את היהדות הפולנית, משוררים, מספרים, מחברים, פיליטוניסטים ועתונאים, ובינותם, כתשבץ לתפארה, טירונים, חובבים, עסקנים וכיוצא באלה מקורבים לאגודה. אלה קולמוסם בידם ושקועים בכתיבה, אלה מעיינים בכתבי־יד של אחרים, כאן מדפדפים בעתון, בספר וכאן ויכוח ער, סואן או שיחת חולין — פתאום התעוררות באולם כולו. מה אירע, — השעה שעת צהרים, עוד מעט ויגיעו נערי בתי הדפוס ואתם הגהות —

והמלאכה מרובה, דבר המובן מאליו הוא שלכל מערכת ולכל בית־דפוס מגיהים משלהם וחזקה עליהם שהם עושים מלאכתם באמונה. אלא מה — מטבעו של הסופר לבדוק ולחזור ולבדוק, שמא תקון של כלום נתבע פה ושם, אתא קלולא, נקודה, קו, והלכך מקדמים את פני הנערים במאור פנים.

הגהות, הגהות, כזוהי העבודה העיקרית המעסיקה מוחותיהם של הסופרים. והיה בא למעון גם האיש בעל המשקפים המבהיקים והמכנסים המגוהצים כמין דוגמא, ומנעליו אומרות כבוד ממרחקים, — או, או דוד פרישמן הנה זה בא. ביאו אינו קשור אל הגהות בלבד. אצבעות ידיו הרכות היו ממשמשות בכוונה ובמסתורין בצלחות מעילו וחזיתו, משם ישלוף אגרות מאגרות שונות, ששכח, כנראה, שכבר קראן לא אחת, והריהו מתישב ושוטחן לעיני המסובים, כאילו הן כולן חדשות, חדשות אתו. תמיד, תמיד מלאה צלחתו אגרות. ומכל עבר נקבצים ובאים חובבים ומעריצים, ישימו עין על אגרת זו או אחרת, יקראו בעיון, יתפעלו וישיבו לבעליהם בתודה ואגב כך ישאלו: נו, וכתבי־יד? ודאי שגם כתבי־יד אתו, אלא שהללו מקימם בכיס המעיל העליון. ומיד יתגלו כתביהם של נידעים ובלתי נודעים, מזקן ועד נער, ופרישמן אוצר וגונז הכל בכיסו, ופוסק פסוקו על כל אחד לחוד וחוזר על נוסח דעתו השגור על פיו מאז כי אין זקנה ונוער ביצירה, כי יש רק יוצרים שהעטרה הולמתם ויש שמשפחת היוצרים תקיאם...

וכשפרישמן היה גומר את קריאת האגרות וכתבי היד ומסלקם מעל השולחן ומחזירם לאכסניה שלהם בכיסי בגדיו, היה חוזר ומתישב בניחותא כשהוא מחליק ומיתח את מכנסיו שלא ייפגם, חלילה, הקמט שלהם, פושט ידו וממשמש באצבעותיו כדרכו בשעת קריאת ספור או שיר חדש להכיר ולדעת, כמשפט סוחר זגרשי טיבה של „הסחורה", והוא מצייץ ותוהה:

— נו, זה, היכן הוא?

— כלומר?

— הוא, הוא —

ומן הצד פוסק אחד את פסוקו:

— מנחם מנדל הורביץ.

— אכן, זהו, זהו!

מנחם מנדל הורביץ מגיה כתבי סופרים ומכינם הכנה אחרונה לדפוס, הוא גורלם של האמנים. ואם לא להאיר את דרכו של

עצמו, הרי יאיר נתיבם של האחרים, של הידיד והרע. אחד ידיד בתל־אביב קרא באזני שיר שחיבר מ. מ. הורביץ לפני רבות בשנים. היה זה אחת מיצירותיו הראשונות והאחרונות. לפי שגוררו אשר מונה לו בחיים היה בנתיב משונה מאוד — לשפר ולהשלים יצירותיהם של א ח ר י ם. גלוי וידוע בעולמם של סופרי טלו־מצקה 13, כי אילולא מנחם מנדל הורביץ לא היה להם לכל המאספים והספרים לעשרות משל עברית ואידית, שהופיעו בעינו הפקיחה, אותו טעם ונוי שנשתבחו בהם. ומחברים לעשרות לא היו מגיעים לזו המדרגה שהם עומדים עליה לולא נחה עליהם ידו המדריכה של הורביץ. הוא היה אחד ומיוחד שידע למצוא בעינו החדה כל פגם וכל מעוות שביצירה. רבות הן היצירות הפיוטיות שאך הודות לליטוש המדוקדק של הלוטש הזה זכו והגיעו למעלתן. לא לחינם הזכרתי לעיל את הסופרים המרובים. הללו והוא הורביץ היו מעורים ונאחזים כשלהבת בפתילה ודמיונם בתלמיד חכם מעולה עם שאר הלמדנים שבבית המדרש. אמנם פרץ, פרישמן הריהם רבותיהם של בית המדרש הספרותי הזה, אך לא יהיה נכון לומר כי מנחם מנדל הורביץ היה רק ה מ ג י ה של בית מדרש זה. לא, לא לא מגיה היה הורביץ, הוא היה מחנך ומדריך, מורה־דרך להועיל, ובלעדיו היו רבים כמהלכים על גבי כלונסאות וכמשובשים באבני נגף וסיגים. מה היתה עבודתו? לא גדולה ולא ניכרת ביותר, אך רב בה הטעם והנוי, מייתר וגורע מלה, מוחק ומוסיף קו, נקודה — והרי שפע של חיים ליצירה כולה.

מנחם מנדל הורביץ — אראהו בתוך שאר הפרצופים למאות שבטלומצקה 13, אדם בעל קומה למטה מבינונית, ראשו סגלגל ודל בשר, עיניו כמראה זגוגיות כבירות, וקולו מוצרד במקצת. כל חיצוניותו לא אמרה הרבה על אישיותו, ועיניו הגידו כי רב שמע ואניין הטעם הוא האיש. ולא רק סתם סופר ועורך היה להוטים אחריו, אלא אף מפונק וקפדן כפרישמן היה נזקק לו להורביץ לעתים קרובות. וכה היה דברו של פרישמן:

— ראיתם בנאי וטייח שמקימים כותל אחר כותל, והם מניחים לבנה על גבי אריח, וטחים וסדים ומודדים ובודקים באנך ופלס, לכאורה הרי הכותל עומד הכן, אך אינו עדיין ראוי לשמו, עד שלא יבוא מין ברנש זאטוט עם מכחול וכף ויתיז גרגרי מלט ופרודות טיט וטיפות מים פה ושם, ולסוף ייראה כותל נאה, מצוחצח וחלק ויאה לשמו. כזהו מנחם מנדל הורביץ.

וככה ראינוהו תמיד בקרב הסופרים והעורכים והמו"לים כשידיו ממשמשות בפסי נייר ארוכים וקולמוסו משרטט ונוקד בקפדנות ובכוונה עצומה, בוקר בוקר, ערב ערב. ולעת הצהרים לכשיתפנה מהגהות יראוהו טופף בינות לשולחנות, יקרב אל סופר פלוני, אלמוני, ויוציא משפטו על יצירות בלי רחם. היוצרים כולם נהירים לו כשבילי כפות ידיו. על כל אחד את דעתו יביע, ובלי היסוס ובלי רתת. לאחר יאמר:

— אצלך אין שורה נוגעת בחברתה כמלוא הנימה. יש לטהר ולקצץ ולהוציא יקר מזולל.

ולשני יעיר:

— איני יודע במי האשמה בך או ב„בחור הזעצער", אך נגעתי בהגהה והרי נכנסתי ובאתי לתוך יער עבות ללא מוצא.

וכלפי אחר יתפרץ:

— מה זה לפני? מה לשון היא זו? משל דור הפלגה, או מלפני היות אדם על פני אדמה?

ואין איש נפגע מעקיצותיו. הכל יודעים כי לטובה הוא מתכוון, והרשות נתונה לו לעשות בהגהה כאדם העושה בתוך שלו, בעיקר ידעו בו שלא קיצץ באכזריות יתרה. להטים בקולמוסו, תיקון קל פה ושם. מחיקה כלשהי, תוספת קו ונקודה והכל על מקומו יבוא בשלום...

במעון האגודה רעש ומהומה. מתדיינים, משיחים, מנעימים השעה בקולי קולות — מ. מ. הורביץ לא ינוע ולא יזוע. משולחן לשולחן יעבור, מאיש לאיש יגיע ויעיר ויתקן. בשעות הצהרים יסאן הטלפון ביותר. הענין דחוף ואינו סובל דיחוי. ופתאום יתנפל מנחם מנדל הורביץ על השפופרת, יוציאנה בחזקה מידיהם של כל הדחופים ומבוהלים על סיעותיהם ומפלגותיהם — חיש, חיש להפסיק את כל השיחות, כי ענין לו חשוב באמת, חשוב לאין ערוך, וסכנה, ממש סכנת נפשות לדחותו. ותוך כדי צלצולים והתעסקות ישמעו הכל הברות מעין אלו:

— מה אירע לשורה שבעמוד 3 בטור 5?

וכשאין תשובה נכונה ירקע ברגלו ויזדעק:

— למען השם, שורה פלונית בעמוד 3, טור 5.

הפסקה של רגע ושוב בזעם:

— מה לי לסדר שאיננו, שהלך לסעודת צהרים? את השורה בעמוד 3 טור 5 יש לתקן תיכף ומיד!

אין לך דבר גרוע מתשובה שאחד מסדר הלך לאכול או שהכל

כבר מוכן לדפוס ושום תיקון לא יתכן עוד, ולסוף שאין בשום אופן לקבל תשובה מניחה את הדעת מזדעף הורביץ ביותר, יטיל השפופרת בסאון רב, רץ אל המלתחה, יטיל עצמו אל אדרתו וייתפרץ אל הפתח, הוא אל הדפוס ימהר ויציל מה שיש להציל.

ומהמזנון יקראו:

— אי, אי, מנחם מנדל, התה, התה שלך מצטנן והולך. אך מ. מ. הורביץ אינו שומע. הוא כבר מעבר לדלת, כרוח טועה ומסוערת התפרץ ונתעלם — להציל, להציל את השורה שבעמוד 3, טור 5.

כרוח היה מ. מ. הורביץ, רוח החיה בקרב משפחת הסופרים שבטלומצקה 13, במשך שלשים־ארבעים בשנים התהלך הורביץ בקרב זו המשפחה הגדולה והיה לה אב וריע, בלעדיו שום ספר, שום סופר לא היו מה שהיו.

בימי הזוועות של הפצצת וארשה הלכתי פעם לראות מה עלתה לו למעון שבטלומצקה 13. (המעון הועבר לרחוב גרניצנה). הבית ברחוב גרניצנה היה לעיים, עיי מפולת. מצאתי כמה סופרים שעמדו כאבלים על המפולת, תרתי למצוא ביניהם את אלה שחיו כל חייהם במעון ולא מצאתים, ואלה שמצאתי לא הכרתים, כאבלים קודרים עמדו צמודים אל כותל מט לנפול ואלו גלי אבנים שרידי מקדש מעט של סופרי ישראל, מרכז היהדות בפולין במשך עשרות בשנים.

לבסוף חקרתי ושאלתי למנחם מנדל הורביץ. איש לא ענני דבר ברור. רק בהפרדי מעם קומץ האנשים שנהלכו כצללים שמעתי מאחרי קול לואט ואומר:

— מי יודע, מי יודע מה נתארע לו להורביץ... ומה נתארע לכל שוכני „בית המדרש" הזה.

ליד בנין הסיים

(חלום בהקיץ)

היה זה באחד מימי סתו. כפור וצינה בחוץ וקור וקפאון בנשמה. מתוך החצר הסגורה ומסוגרת והמלאה אדם רב הצצתי בעד סדק של השער לרחובה של עיר. קדרות צוננת וזועפת עמדה בחלל האויר. סימני שלג עכור עוטרים ומציינים את כרכובי החלונות והדלתות המרוסקים, וגגות שוממים של בתי חומה מטים לנפול מעידים על חרבן כלאחר רעש. ריקים ושוממים הרחובות; ורוח של כפור עז שורק ומילל בעד הפרצים, מתפרץ ושומט גלמי פחים, לוחות קרטון, ניירות ובלואים, שסתמו בהם זגוגיות מנופצות, ומעיפם ומטלטלם בצחוק ובזעם. מפקידה לפקידה בבואות של בני אדם תחצינה את הרחוב ביעף והיה דמיונם כעכברים, עת יחושו העדרו של החתול, הממלטים עצמם ופורחים ממאורה למאורה. כנופיות כנופיות של ס.ס. ושל הגיסטפו משוטטות ואורבות. המלאכה מרובה. את השלג והרפש יש לבער מרחובית העיר. והמנהג כמנהג החוטפים מאז ומעולם. לא יציעו, לא יבקשו — יפשטו זרוע עם חנית ואלה ויחטפו ויחטפו. וכבר אז בימים הראשונים נודע הדבר ברבים מה טיבה של העבודה ה„צבורית" הזאת. לא שכר ולא אוכל ולא מרגוע, אלא מאיצים ומבעיתים, דופקים ומזרזים ומכים ומשפילים ומדכדכים הגוף והנפש גם יחד. והלכך יבואו בני אדם בחורים ובסדקים אולי יהא מפלט. אך מפעם לפעם תישמע צויחת בעתה — הם באים! ודיה הברה זו כדי לשתק את הלב. כבר אז בימים הראשונים היה דמיונם של האנשים כסנאים וכעכברים, מתכווצים ומתפתלים מקול עלה נדף. הרכים והרפים ישתוחחו וישפלו עד עפר, והעזים והאתנים שבחצר יתאזרו וירהבו, יבקשו מפלט למעלה, למעלה, על הגג, בעליית הגג, בחלל הארובות ובמקומות מסוכנים אחרים.

לכשתהא הרוחה של רגע מתפרדות החבורות ונפזרים איש איש למעונו, נפנים לחיי שעה אגב צפיה של חרדה — הנה, הנה הם שוב באים.

פעם נקלעתי למעונם של ידידים ומצאתים יושבים וחרדים לגורלו של אחד קרוב שנחטף ל„עבודה" בסיים ועקבותיו לא נודעו. ויש לציין כי אותם ש כ ב ר נחטפו והובאו ל„עבודה" חשו עצמם בכי טוב. רעב, צמא, ספיגת מכות ועלבונות, קצר רוח ועבודה

קשה — כל אלה עדיפים מהיות כל הזמן נרדף ומתבקש לעבודה. אותו פחד להיות נחטף לעבודה היה בו כדי להמית נפשו של אדם ששים מיתות...

ובכן ישבתי והאזנתי ליבבותיהם של בני הבית על פלוני אברך ש„הלך" לעבודה מזה ימים מספר ואת פניו לא ראו יותר. אזרתי עוז וקמתי והודעתי שאני אלך לראות את הקרוב, אלך ויהי מה.

כיצד הגעתי עד לבנין הסיים לא אדע בעצמי. היתה זו הליכה משונה מלאה חתחתים. ליד כל בית שלישי־רביעי אנוס הייתי להעצר ולבוא במסתרים. „הליכה" כזו מרחוב לרחוב ארכה לפעמים לא שעות, אלא ימים. אני מכל מקום הגעתי איך שהוא למחוז חפצי. משראיתי את עצמי קרוב לבנין הסיים קפץ לקראתי אחד משומרי הסיים ושמשיו, זה העובד הצנוע, מפשוטי עם, שכל שבילי הסיים והליכות חייו היו נהירים לו ביותר, עצרני ושאלני:

— להיכן?

— אל זה הבנין של הסיים הפולני — השבתי בעוז.

— אל זה הבנין — פטר השומר אחרי בקול נכאים — וכי מה, מרצונך הטוב אתה מתנדב ובא לכאן?

— לא, אחא, אדם קרוב הובא לכאן ותוהים עליו אם עוד בחיים חייתו.

— אי, פאן אציל, השמר לנפשך. סחור סחור לגיהינום הלז. שמע לעצתי, אחא, והסתלק כל עוד לא הרגישו בך עיניהם של מחבלים. ואותו קרוב שלך — אם חי או מת הוא, לאלהים פתרונים.

תרתי אחרי מקום סתר. נתרחקתי ועמדתי תחתי בחינת רואה ואינו נראה. ראיתי מרחוק את בנין הסיים שדמה אותה שעה ל„בית טהרה" גדול ובתוכו ומסביב לו רוחשים צללי בני אדם ועובדים בחמר ובלבנים והנוגשים הטיבטונים עומדים על גבם ומאדירים בקול אימים, הבחנתי וראיתי גויות שחות, ראשים מטים, עינים כבויות ובתוכם ועל גבם הבהיקו קסדות, כפתורים, כידונים, והרחש בליל אנחות ופקודות, חבטות ואנקות — שאול רוגזת. עיני נצמדו יפה יפה אל מחזה הבלהות ואגב כך הלכו הלוך וידעצם, ועד מהרה גז מחזה זה ואחר בא במקומו — חלום.

...הנה אראה את צירי הסיים היהודים כשהם נוהרים חמושים בתיקיהם העמוסים משא צרות היהודים. הנה יצחק גרינבוים. בימים כתקונם הריהו פוסע ובא מתונות, עקב בצד אגודל, מלווה

ידידים ועטור קצת הומור. אך עתה אראהו להוט ומאומץ, עצור ברוחו ומחריש, סימן של עידנא דריתחא. ידידים ועתונאים יודעים את רצינות השעה והם פוסעים לצדו, מחרישים וזועפים אף הם. הכל, לרבות שמשי הסיים, מתלחשים ומוסרים כי היום סעיר יסער הסיים, הציר היהודי הנלהב ינאם היום. נועץ אני עיני באיש גרינבוים ורואה כמה קשה יכבד היום העול שעל שכמו. מודד אני אותו מכף רגל ועד ראש ורואה בו חטיבה הגונה של היהדות בפולין. הנה, הנה הן פסיעות גסות של דברי ימי היהודים שבזמן הזה. סוקר אני את תיקו של גרינבוים, מה אוצר בתוכו תיקו זה כהיום? לפנים, בשנותיו הראשונות בורשה כבר נבדל היה תיקו של העורך־דין גרינבוים מתיקיהם של שאר עורכי־דין. הכל ידעו בו בתיק זה שכל תוכו אינו אלא חומר של משפטים פוליטיים, חומר שלא על מנת לקבל פרס. משהגיעו ימי הסיימים, גדל ועבה אותו תיק. תקופת גראבסקי, תקופת ויטוס — אף הם הוסיפו נופך לא מעט לזה התיק. זה התיק — כמה גדולה וענפה בו רשת עורקי החיים הצבוריים הפוליטיים והתרבותיים. זה האיש ותיקו לא נושנו, לא בלו, אלא עשתו גברו, המריאו אבר, רצונך, הרי התיק הזה כולו אוצר בלום וכל עצמו מצא בטוי שלם בספרו של גרינבוים „מלחמות היהודים". הנה, הנה סערה מתחוללת לבוא וגרינבוים סוחב תיקו ומאדיר צעדו, זוקף קומתו בעקשנות, שותק וזועף ויחוש אל הביאה של הסיים, וכל המשרתים ויוצרי משרתים מפנים לו דרך ומנבאים יום חם מאד בסיים...

בסמוך לגרינבוים הופיע ובא „עורך דין" שני שאף הוא הקריירה העיקרית היא שלא על מנת לקבל פרס, הלא הוא אפרים נאריה הרטגלס. מרובים הם זכרונות השחרות שמקשרים אותי אל זו הדמות הנעלה. עיר המכורה שדליץ, כמו כן הערים השכנות ביאלה, מזריץ, תקופת ראשית המאה העשרים, שנת 1905, עת כבר היה האיש לפרקליטם וסניגורם של סובלים ונענים, והוא שכבר אז עמד בשער והרגיז שבתם של שליטי הצאר. הרטגלס, זה האיש המצניע לכת, המתון והנוח מאד מאד לבריות, נודע עד בבחרותו על סגולותיו היקרות וכבר אז ראו בו הכל את המנהיג, המגן לדור, זה האברך העדין, השוקט ובוטח במעשיו, כבר אז ראו בו לוחם עז, יהודי חם המזג, שיודע לגנוז בחובו את השלהבת היוקדת ולנצרה לעת מצוא... עתה פוסע הוא עזות אחרי גרינבוים. אחים תואמים הם למלחמה ולהגנה. ענין משותף להם יומם ולילה

בסיים וחוצה לו. שניהם חשים וששים אלי קרב. אכן, „יום חם" יהיה היום בסיים.

ועוד שלישי אראה קצת מרוחק מהללו השנים. הלא הוא יושב ראש הקהלה היהודית וציר הסיים השיל פרבשטין. גם אותו אני רגיל לראות עם תיקו, הוא ותיקו, כיהודי עם תיק טלית ותפלין...

שרשרת צירי הסיים היהודים נפסקה. בזה אחר זה הופיעו ובאו צירים פולניים, שרי גדוד, אילי ממון, אמנים, סופרים, כמרים ואכרים. ומיד לאחריהם — שוב בהרת יהודית. הנה ד"ר יהושע טהון, איש בעל קומה בינונית השופע פקחות וחכמה יהודית. האיש שבקרקוי היו קוראים אחריו שהוא נוסע לישיבת הסיים שבורשה על מנת לסכור פיו של השטן. מיד לכשנודע ברבים כי פלוני אנטישמי מקונגרס־פולין מתעתד להטיל ארסו ביהודים, מזדרז הרב ד"ר טהון ואץ לסיים להשב במשל ושנינה לחורפים.

אחריו משתרך ד"ר ליאון ריין, איש גליציה המזרחית, בעל טמפרמנט עולה ותנופת החיים. ציר סיים זה בעל הפרצוף הסגלגל ושוקק חדות החיים אהב תמיד להופיע עם חבורת ידידים מלבוב, ובתוך אותה חבורה יתבלטו הצירים זומרשטין, רוזמרין ואחרים.

ושוב נוהרים בוטחים ועזים צירי סיים פולניים. ומיד לאחריהם עוד סיעה של יהודים. הנה הולך הלוך וטפוף יצחק שיפר, זה האיש שעשה לילות כימים ושקד על ספרי ההיסטוריה שלו, עושה לעתים מאמץ רב, מנתק עצמו מספריו וחקירותיו ונפנה, כבאקראי, לחיי שעה, לעניני הסיים. וד"ר דוידזון סנטור בא.

והנה משתרכים ובאים צירי הסיים והסינט כרוכים ומשולבים זה בזה. הסינטור שור וד"ר רינגל, ורוטנשטריך. רינגל היה איש מלוטש, כל ניב וכל פועל שלו ריח של אירופה נדף הימנו, והבריק הלטוש מיסודו. ורוטנשטריך אע"ג שכתב ופעל „יבשות", בשטח הכלכלה, כל עצמו — חיוניות, תסיסה, מעשיות חסידים וגומר. וכל חומר ותוכן שציירתי בספרי על בוריסלב ודרוהוביץ — מעינות הנפט — ממנו שאבתים. שני האחרונים מוניטין יצאו להם על להט נאומיהם ועל פוריות פעולותיהם. ולידם אראה את הסינטור הורשאי אינג'ינר משה קרנר, זה שחיבה יתרה נודעה לו מעדת ורשה כולה, ובעיקר חביב היה על הנוער האקדימאי. ומיד לאחריו אראה צירי סיים וסינטורים מערי השדה. הנה דמותו המלבבת של הרב י. ל. קובלסקי, הנודע משכבר

הימים כאחד ה„נחשונים" הראשונים מקרב גדולי הרבנים בתנועה הציונית, ציר בכמה וכמה קונגרסים, הנחבא אל הכלים, חוקר ומעמיק, שוקט ובוטח בים התורה ובתנועת התחיה הלאומית, מאחוזת מרעיו של נחום סוקולוב, נציגה של היהדות החרדית בכל הופעה צבורית־תרבותית, ראשה של הסתדרות „מזרחי" העולמית, נעים השיחה, בר־הלב ושופע אור ושלוה על כל אשר מסביבו. לצדו פוסע בהתלהבות כבושה הרב בראט.

ואחריהם שוב צירים „פרובינציאליים". הנה הדמות האמיצה של ד"ר ויגודסקי וכריע ואח לו הרב רובינשטין — הלא המה נציגי ירושלים־דליטא. ומן הצד פוסע ובא עז ובוטח הד"ר רוזנבלט מלודז, תמיד תמיד הייתי רואהו טופף ובא, רגל ישרה ופזיזה.

אלה רובם ככולם נציגי היהדות הלאומית־הציונית, חברי הסיעה היהודית, הקולו.

ברם עוד שליחי צבור טובים ועזים הין ליהודי פולין. והנה מתגלים אף הם בכאן. הרב פרלמוטר שעל זקנו, זקן מידות, תפארתו. ומרובים הם היהודים בורשה שחובבים במאד מאד ציר־סיים בעל זקן. והנה היהודי ההדור והרציני תמיד טרוסקר שבכל נפשו ומאדו היה מייצג את הסוחרים היהודים. והנה טרוקנהיים, והאהוב על שכבות האדוקים אליהו קירשברון, והנה וצלב וישליצקי, יהודי בעל טובה, „כף הבוחשים", אך בעל מזג טוב...

והנה צירים שהם עולם בפני עצמו — הפולקיסטים. ראיתי את נח פרילוצקי, בעל המזג החם שבמת הסיים שמשה לו לא אחת מטרה להראות כוח דבור כי רב. ושני לו שמואל דירשהורן ולאחריהם נשרך כבעל כרחו ה. ד. נומברג שיצר הבחירות העבירהו פעם על דעתו ו„נפל" אל הסיים — כבסערת בזק הופיעו עורכים, קירספונדנטים פוליטיים ועתונאים בשלשלת ארוכה יוסף קרוק, מ. קליינבוים, מ. הענדלמן, י. מ. ניימאן, ע. קרלבך, ד"ר גוטליב וברנרד זינגר ויוסף הפטמן ושולבה ואפנשלאק, ערליך ושפנר וזרובבל וביקסבוים, ד. ב. מלכין,—הרוח החיה של ממלכת העתונאים והמדינאים היהודים בורשה, ואתם יחד אחריהם סופרים, אמנים, וסתם קהל מיקירי עיר, עסקנים ודכוותם. פתאום חשתי ידו של השמש שנחה על כתפי ושפתיו נעות:

— ומה, אחא, העת לעמוד ולהזות ולראות חלומות בהקיץ? — שא רגליך והמלט מכאן, כי עוד מעט ותתפש בכף.

זעתי ונתעוררתי. העיפותי עין אל בנין הסיים, אל עיר המפולת, אל בני אדם כצללים־נמלים שרחשו וניטלטלו בכוח הזרוע ובשצף קצפם של נוגשים. עבודת היום כלתה ו„הפועלים" נטרדים אל מאורותיהם, ל„מנוחה", ובליל אנקות וגידופים, חבטות אלות וקתות רובים יחד עם דשדוש רגלים כושלות וגופות קורסים.

נשאתי רגלי ואעקור ממקומי כשעיני עוד נמשכות־נצמדות אל מחזה הבלהות.

נזכרתי בחלומי שראיתי בהקיץ וזיעה קרה כיסתני. עוד רגע — ואני עושה דרכי חזרה, ושוב בעקיפים, בקפנדריות, עד שבאתי לחדרי הלום ורעוע עד היסוד...

במשרד הארצישראלי

יום אפור היום, אפור בכל המובנים. כיריעת עשן פרושים רשמים מעל, כעמוד עשן מראה המרתף מתחת, בו רוחשים בני אדם ושוקקים יומם ולילה, וראש שיחם — מנוסה, מנוסה בכל דרך ואופן ובכל תנאי.

ועגמה אפורה ועכורה מכרסמת גם בנפשי פנימה. מפקידה לפקידה יגיח מפינתו שכן פלוני אלמוני ויקרב אלי כממתיק סוד. אחד מיצר עמי בצרתו וילחש: העלוב, נפל בפח. הכדאי היה כל הענין? שני פוסק פסוקו בטעם בינה: אין לך דבר שאינו בגדר של גורל נחרץ, וכגון זה יש לקבל באהבה את רוע הגזרה. ישלישי נוקט לשון של נחמה ומנעים ואומר: כסבור מר שטוב טוב לעת כזאת להיות צפור דרור ולהשאיר אחים לאנחות? אשריהו וטוב לו ולכולנו שאף הוא אתנו בצרה.

שומע אני אמרי ידידים שנוטפים־רועמים בלי הרף ומחריש. מה אומר ומה אדבר?

פתאום פורץ אי־מי ובא ובשורה בפיו.

— המשרד הארצישראלי נפתח מחדש!

לכאורה מה ממש בבשורה זו? מה מועיל בה? הרי הייתי כמי שכל הגשרים נשרפו לו. כל הדרכים משובשות, לא רכבת ולא ספינה, ואף לא משרד של קונסול. מה יתן ומה יוסיף לי דבר פתיחתו של המשרד הא"י? אך עם כל זאת חשתי מעין צרי בדברי המבשר. מכל מקום — אמרתי — דברים בגו. נפתח

מחדש המשרד והרי אני מחויב לילך ולראות מה ייעשה שם באותו משרד, שמא ישועה של כלום תצמח לי משם. טבע הוא באדם — הטובע בשבולת אוחז בשבולת.

*

„חיסולו של המשרד הארצישראלי הוא חיסול חיותו של עם ישראל כולו" — כזהו ההרהור שעברני עת התהלכתי נרעש ונפעם בחדריו המרווחים של המשרד והתבוננתי בפרצופיהם של המבקרים המרובים שצבאו על תאיהם ולשכותיהם של הפקידים והמטירו עליהם במבוכה ומבוקה שאלות ותהיות, ששום איש מעובדי המשרד לא ידע בשום פנים ואופן להשיב עליהן תשובה כהלכה. שעה שייסגר ויחוסל משרד זה — אמרתי בלבי — תהא שעת צרה ובכיה לדורי דורות. בשאלותיהם ותשובותיהם של האנשים היה מנסר קולו של מבשר רע, של מחבל שמתאנה לתוחלתם של המוני בית־ישראל, להכזיבה ולהכחידה. בנין שהיה איתן, מבצר חזונו של עם, עמד להתמוטט וכבר חילחל האסון באוויר והילך אימים, כל אבן בקיר כבר זעקה והשתות הנה הן כבר נהרסות.

זה הבית ששמו משרד ארצישראלי היה לא בלבד מעין ישועה למחזיקים בו בפועל ממש; למאושרים שזכו על ידו לעליה ילתהיה, הוא היה מקור של תנחומים וסמל של תקוה ועידוד אף לרבים שרחקה מהם ישועה, לאלה שרק באו לראות בבית ולמצוא בו צל של תקוה לימים רחוקים, רחוקים.

ונזכר אני בעבר לא רחוק, משנת 1933. ואני אז עשיתי באותם חדרים שברחוב מריאנסקי, מתעתד הייתי לעליתי ארצה. ר"ר קלומל, שהיה שטוף עמי בשיחה חשובה, השיאני פתאום לענין חדש ופתח ואמר:

— כסבור אתה שהמשרד הארצישראלי הוא זה של פספורטים ויזות, כרטיסי נסיעות, תעודות ותשלומי כסף — בוא ואראך משרד אחר, משרד שיהודי שכמוך אינו פטור מלראותו.

היה זה ענין פשוט בתכלית. שם ליד שולחן אחד היו ישובים המנהלים קשתון ושפיר, כשהם מספרים עם באי הבית למיניהם, עם יהודים שירדו מנכסיהם ושבידם נשתיירו ניירות־ערך שטובים לצור על פי צלוחית, עם בני אדם מהמעמד הבינוני, כביכול, שהגיעו עד משען־לחם ועם תיירים שאין להם פרוטה לפורטה — כולם אדיר חפצם לעלות, לעלות ויהי מה, ואחד הוא המשרד שבידו לחולל נפלאות ולספק להם מאווייהם, לפי שראויים הם

לכך, לפי שמרובות זכויותיהם, זכות אבות וזכות המעמד והכבוד ומלבד הללו, המכובדים, רבים הם אלה המשכימים לפתחו של המשרד על מנת לשאול, סתם. אין לך יהודי שלא תנקר שאלה במוחו כדת מה לעשות כדי להיכון לעליה, ואף על פי שרחוק הוא הדבר, שיתמהמה היום המקווה, בכל זאת פטור בלא שאלה יתשובה אי אפשר. ועומדים שעות על גבי שעות, ושואלים ושואלים, והרבה פנים לשאלות, והכל כענין, והפקידים השנים לא ידעו ליאות ומשיבים כהלכה. כחיים מרחפים לנגד עיני כל אותם פוצפי השואלים, כל אותם שביבי תוחלת שבעינים. זכורה לי אותה אשה כבודה והדורה עם כלבלבה השוקק שהיתה פוקדת את המשרד לעתים מזומנות. וידוע ידעה זו הגברת כי הסיכויים ממנה והלאה, אך לא נפלה ברוחה, ובאה ושאלה וחידשה ושאלה, וקבלה התשובה השלילית באהבה ונפטרה מעם האשנב מרוצה ושלוה, ולמחרת חזרה ובאה ושאלות חדשות בפיה. ופנים חדשות לחלוטין ראיתי אז במשרד, בפתח צדדי נכנסו ובאו, כמתגנבים, נבוכים ונעלבים באו, — הלא המה משמנה וסלתה של כת המתבוללים שדעך אורם ובטל סיכויים ובאו אף הם לכאן. הכרת פניהם תענה בהם כי בעלי תשובה הם. פעם מתבוללים היו, כהיום חזרו למוטב והריהם באים לנסות מזלם אף הם, שמועה שמעו וידוע ידעו מה נסים מתרחשים שם בארץ אבות והם אף הם כאן בנופלים וזקוקים לרחמים. הקיצור — שמא, וכיצד, ומה התנאים יגומר.

ויהודי „עמך", שחשך משחור תוארם, שזכות „יורדים" להם מימים ימימה, הללו שנושלו ממעמדם ב„שער הברזל", סוחרים שנשמט הבסיס מתחת רגליהם, בעלי מלאכה שטורדו מסדנתם, יהודים שולויים בין השמים והארץ וחייהם תלויים להם מנגד כחמול שלשום, ומי יעמוד להם בעת צרתם, ומי יטרח ויבקש יימצא להם פתח ישועה לעלות ולהגיע לארץ אם לא המשרד? יאמנם כן, לכל אלה ההמונים היה המשרד הארצישראלי משמש קן מבטחים, מקור לעידוד ולסעד הגוף והנפש. למענם של ההמונים היה המשרד בית־עם, בית ועד, למן בעלי הרכוש שנער יכתבם ועד חלוצי ההכשרה, ולמן קרובים־רחוקים, בנים נידחים השבים לגבולם ועד פשוטי עם, עלובי החיים, לכולם, לכולם היה המשרד פינת יקרת, מגדלור ותקוה אחרונה

*

מפשפש אני עתה בזכרונותי מהימים הראשונים של המשרד

הארצישראלי בורשה. כך דרכם של בני אדם העומדים על החרבות שהם מפליגים לגלות את הלוט מעל הבנים ומקימי הבית. ומהחובה לומר כי אז באותם ימים ראשונים נמצאו לו למוסד זה הידים הכשרות והנאמנות. צר לי מאד כי בספרי זה, שתכליתו להציג ציון לבני אדם ומפעלותיהם שהפכו והיו צלליס, אין ביכלתי להרחיב את הדבור על כל אחד ואחד מאותם האישים לעשרות ילבאות שעיטרו את ורשה ואת יהדות פולין כולה במעשי ידיהם. ברם את אשר ניתן לעשות במידה זעומה הריני עושה בזה.

מדפדף אני באבטוביוגרפיה של הד"ר קורנגרין ומוצא שם קטעים מעניינים מאד. הנה שחרית ימיו בעירו הגליצאית טרנופול. הוא היה שם אחד ממדריכי הנוער על פלגותיו וחוגיו, וכצד, בכלל, נתגלגל מסביבה של מתבוללים ובא אל מחנה הציונים ומצא שם את עולמו. הרי זה פרק מעניין מחיי צעיר שהיה מתלבט ותלוי בין שני עולמות, החסידות וההתבוללות, נאבק ויכול להם למכשולים ואבני הנגף והגיע עד לתכלית חייו. ואחר בא הפרק ורשה. וכאן כותב ד"ר קורנגרין על פעולותיו במשרד הארצישראלי:

בארבע שנים ומחצה של עבידתו במשרד הא"י — יחד עם ל לויטה, מ. פרייד, ד"ר גוטליב, השיל פרבשטיין, הרב יצחק ניסנבוים, ישראל מרמינסקי, אייגס ואחרים — היה לי העונג לטעום טעם של עבודת יסוד, עבודת בראשית. היה זה המוסד הראשון לארגון העליה לא"י מפולין, אוקראינה וריסיה וארצות אחרות. המשרד הזה מוניטין יצאו לו בכל רחבי העולם, והממשלה הפולנית כמו כן הממשלה הבריטית הביטו עליו כעל קונסוליה ארץ־ישראלית או בדומה לזה.

רבות כותב קורנגרין על הקשיים שנתגלו תמיד להנהלת דמשרד בענין סדור כל התעודות ושאר דברים הכרחיים למענם של העולים, כמו כן הטפול בהוצאת הדרך, נסיעות, העברת חפציס וכספים, ועיקר חשוב היה המשא ומתן המתמיד והמטריד עם חברות האניות שלא אחת מהן עינן היתה לבצע, והדאגה שלא תינתן לאחת מהן המונופול לעליה היהודית לארץ־ישראל. היחס של הממשלות והמוסדות היה דיקא יחס של אהדה וגם מלא יראת הכבוד, אם כי הביטו על הענין כעל חלום.

וזכור לי יפה יפה אותו חלום, כיצד נמתחו הימנו חוטי מציאות. עומדת לנגד עיני דמות דיוקנו של הפילדמרשל — ככינויים של העולים — לויטה, שתמיד היה טרוד ומלא עניינים

כרמון והעומד בצדו ד"ר קורנגרין המתון והמיושב כמין דוגמא כשהוא מסביר ומניח דעתם של המתעתדים לעלות. אזכרה את ב ר ל ס, איש בעל מרץ רב העובד כנמלה ואת ר י ט ו ב היציב בהלי־כותיו, אזכרה את מראה פניהם של הזוכים הראשונים, המאות הראשו־נות לעליה ואת מלויהם, את ורשה העיר הרוננת וחוגגת ביום צאת מחנה ראשון, שני, שלישי של עולים, את שליחיהן, המוניהן של העיירות שבאו לראות בשמחתם ואשרם של העולים, ומה שנתרחש בעיירות גופן ביום פרידה מעם יהודי עולה, ומה שנעשה בככר בית־הנתיבות בליל צאת הרכבת המיוחדת עם העולים — אכן כ ח ל ו ם יהיה עתה הדבר, הדבר ש ה י ה לפני כ ח צ י ו ב ל ש נ י ם.

חלפו שנים, והמשרד הא"י — תמורות חלו בו. בחדריו ולשכותיו רוח חדשה מנשבת, רוח של צרות ופגעים, המוני בית ישראל באו עד משבר וקצר כוחו של המשרד לעמוד בפרץ ולסייע ל כ ל הפונים אליו. אז הטרגדיה נתגלתה בכל מוראותיה, אולם יחד אתה עמקה וגברה גם שמחת עבודתו של המשרד. רבים, רבים נושעו על ידו. צער וחדוה באו בו כרוכים זה בזה, ולאלה כן לאלה הגדיל המשרד לעשות.

ככה ראיתי את המשרד באותם הימים בשנת 1933.

והנה אני עומד שוב בין כתלי המשרד, ומכל עבר ופינה רוח חבלה מגיחה ובאה. ספורים, אכן ספורים ימיו של המשרד. הכל ראו בעליל כי לכשייסתם הגולל על המשרד הארצישראלי הרי זה יהיה לא רק חורבנו של מוסד שעשה גדולות ונצורות למען המוני העם, כי אם יהיה זה ראשית חורבנו של העם כלו על תפוצותיו באירופה כולה, ומי יודע אם לא למאות בשנים יהיה זה הכליון החרוץ..

ועת הייתי מתהלך מורתח ומדוכדך ברחובות עיר ורואה לפני על כל צעד ושעל סימנים של שואה קרובה לבוא, של חורבן תבל ומלואה, ולנגד עיני עברו כצללים נושאי מיטת מת, לויה אחת. שתים, שלש, ובכל שעה ובכל רגע בקעו פלחו את האויר זעקות חנוקות ויבבות של קוראי יתגדל ויתקדש, עניתי אף אני אחריהם — לא ליחידים ולא לעשרות ולמאות ספוד יספדו, אותו יתגדל ויתקדש ראוי הוא שייאמר בצבור ובקול ענות מרגיז שמים ואי"ץ, על חורבנו של בית אחד יחיד ומיוחד שהיה בורשה צור מחצבת תקותה של האומה כולה, זה המשרד הארצישראלי כי יחרב ינכחד חזונו ושברו של המוני כל בית ישראל...

דיוקנאות מקרמליצקה 23

ישנה פינה אחת בורשה שאליה אני קשור בכל רחשי נפשי עד היום, וזהו הבית מספר 23 שברחוב קרמליצקה. בו מצאתי חטיבת חיים מוצתת באור הקורא לעבודה פוריה, במקום שם הכיסופים לחיים ולעבודה גדולים עד לאין שיעור.

המדובר הוא על מעון הפועלים של פועלי ציון. במעון זה מצאו קן להם מאות רבות של עובדים, הם ומנהיגיהם, אגודות מקצועיות, שעורי ערב, סעודות־צהרים, נשפים לדברי אמנות, ספרות, מוסיקה לעם, אספות־לעם, וכיוצא באלה.

והבא אל מעון פועלים זה מצא בו, יומם ולילה עתים לתורה ולחברה, ספוק צרכי הנפש והגוף גם יחד. פגישת ריעים, סידור יום עבודה, עיון בכתבי עת, אספת חברים כללית, כינוס, ועידה, ובשעת הדחק — ארוחה לשובע וגם לינת לילה. ליצנים שבחכורה קראוהו למעוז „חדר". בקר, צהרים וערב היה ה„חדר" הומה ושופע חדות החיים, שיחות, וכוחים, שירה בצבור וביחידות.

אינם לא מעון פועלים יחיד היה זה בורשה העיר. ברם המעון שבקרמליצקה 23 נבדל משאר אחיו במשהו. „משהו" זה שמו ארץ ישראל.

כידוע רבים הם הגלגולים שעברו על מעונות הפועלים בתקופת הכיבוש. מרובות היו פעולותיהם שנעשו במחתרת או באיצטלה של אגודה ליגלית פחות או יותר. גם המעון שברחוב קרמליצקה שבע תלאות לא מעטות, אך זכות ארץ־ישראל היא שסייעתו להחלץ מחתחתים וכשלונות.

אחד ידיד, ותיק, מהרוח החיה שבתנועה, משכני לספר עמו על הימים ההם ועורר בי זכרונות נעימים. ראשית לכול גולל לפני את פרשת „התחיה" שבורשה, עת בקעו קרני אור ראשונות מהם נמתחה היריעה המופלאה של התנועה הציונית בעיר. הרי זו פרשה שכולה מלחמה ותקוה. ומכאן הפרק המזהיר של מרד בכלל, במקובל והכיסופים לחדש, למתוקן. אז קמה התנועה של פועלי ציון. ראשוני המייסדים — טבנקין, בן ציון רסקין, ניר. רפלקיס, ישראל רייכמן ואחרים. לאחריהם נוספו ובאו יאהרי־בלום, יצחק ליב, ישראל שורק, חאשין, נח פרילוצקי ואחרים.

כל שיחם והגיגם, לבטיהם וחכוכיהם של האנשים — חלוקי הדעות בכל הנוגע לעיקר ויסוד מהותה של המפלגה. אלה תבעו טיפוח יתר של ההווה, ואלה גילו פנים בעיקר העיקרים, ב„התם".

ועובר ידידי מענין לענין ומספר על המסיבות והתנאים בהם היו מצויים אנשי המעשה שבמפלגה לנוכח השלטונות בתקופת הצאר, שהיו ימים בהם נאסרה לחלוטין כל פעולה שהשאור או אפילו התבלין שבה ריח ארץ־ישראל נדף הימנה. ומה עשו? יסדו אגודות מאגודות שונות, אגודות כשרות בתכלית ובחסותן של הלכו התנהלה כל פעולה גדולה וקטנה של פועלי ציון: „הזמיר" „החברה לספרות", „אגודת סוכנים נוסעים" ואחרים. תקופת הכיבוש הגרמני אף היא הטביעה חותמה על חיי המפלגה. לכאורה קורא דרור למפלגות, אך הלחץ הכלכלי שבעיר העכיר את הרוח ואכל כל חלקה בתנועה הצבורית.

הותיק ממשיך ומתאר את חיי המפלגה לדרגותיהם. מלאי ענין הם ימי „שעורי הערב", הספריה היהודית הראשונה בורשה, מעון הפועלים היהודי הראשון שברחוב לשנה 54, הלא המה פרקי חיים מהעבר הקרוב שמתדפקים ומתנגנים כצלילים ערבים ממרחקים...

קרמליצקה 23.

בנין עדי עד היה המעון, תל שכל שוחרי אור חדש שבמחנה העמלים היהודים היו פונים אליו, את וסמל להשקפת־עולם חדשה ושלמה בתכלית, ועתה היה מגדלור זה אוד עשן במשואות העיר. דעך וכלה האור, נמחה מעל פני העיר, גווע שם הכל בשטח, לפי שמתחת לשטח טמון־שפון הזיק, נר־התמיד של האנשים לא כבה ולא יכבה לעולם.

לכה, איפוא, אחא, ואביאך אל תקופת בראשית של קרמ־ליצקה 23 וראית ונוכחת מה רב ושגיא היה הכוח. ומה תקצר יד הכורת לכבות גחלת אחרונה...

פעם באחד מימי שחרותו של המעון קראתי מעל מודעה רבתי שברחוב כי ביום זה וזה יתכנסו לועידת המפלגה פ.צ.

אני למוד הייתי באותם הימים להיות נקלע באספות וכינוסים שמקומם במרתפים ומעליות גג שנצפנו מעין רואים. זו הפעם זכיתי לראות ועידה בריש גלי, ועידה שציר ענינה הוא ארץ־ישראל.

המעון בו נתוועדו אנשי המפלגה משך את לבי ביותר.

שנים, שלשה חדרים מוארים באור רב של מנורות „בליץ". ספסלים ארוכים מן הקצה אל הקצה ועליהם מאות צירים שלוחים

אל הועידה מכל ערי השדה מיושבים צפופים ומהגים רווחים. דומה ורשה כולה היתה אז חוגגת ורוננת. רבות ציפו מועידה זו. דברים העומדים ברומו של עולם היהודים ייחתכו בכאן. ענין מיוחד היה דבר האורחים החשובים שבועידה, בעיקר ראשי המדברים זרובבל, שיפר, רובשוב, יארבלום.

זרובבל — מוניטין יצאו לו בורשה משכבר הימים. מאז ישיבתו בוילנא ואח"כ בגליציה ובתור עורך „האחדות" בארץ־ישראל. ידעוהו הודות למאמריו ולנאומיו על נושאים פוליטיים וספרותיים, אך בעיקר נודע שמו לתהלה על שקידתו הרבה להפיץ תורתו של ברוכוב ברבים. ביאו של זרובבל לועידה ישר מברית־המיעצות ומאוקראינה ההטמנית ודברו שעמד לשאת בה נתקבל בקרב ההמונים בהתלהבות. אלפים נוהרים להאזין לדבר פועלי ציון בפי זרובבל, סגן היו"ר של ציש"א, חבר ועד הקהלה.

אף את זלמן רובשוב ידעה ורשה היהודית. מהעת שחוגי הפועלים חקרו ודרשו להגיע עד שורש תורתם של ברוכוב וסירקין היה רובשוב שישב בפטרבורג ובברלין לצפנת פענח אף היא. דמות דיוקנו של נואם נלהב זה משכה ומתחה את חושי ההמונים.

השלישי, יארבלום, שכינוהו הפריזאי, ענין רב היה בו לקהל על שום היותו מקורב לבלום, נודע כסוציאליסט טוב ומיטיב שארץ־ישראל היא מיטב חזונו ואליה תשוקתו בכל נימי נפשו.

והרי יצחק שיפר. שמו נודע לתהלה בגליציה. אך זו הפעם הראשונה הופיע בפולין. הקהל נאחז בסנסציה — אחד חשוב דיקטיר, ומתעסק בכתיבת דברי ימי היהודים בלשון הפולנית יבלשון אשכנז. ודבורו — אידית רהוטה. תהו על קנקנו ודרשו אותו כמין חומר — חידה!

כמה ימים ולילות ארכה אותה ועידה, ורב היה בה הכוח הדינמי. הרצאות, נאומים ווכוחים חוצבי להבות אש, שעות של משבר, סכנה של פילוג, פיצול, — דברים של מה בכך. העיקר, עמוד השדרה של קרמליצקה 23 לא נפגע, אוירה של ארץ־ישראל חלש על כל הועידה, על ציריה ואורחיה.

תמונות ססגוניות מהימים ההם נמתחות ועוברות על פני יריעת זכרוני, תמונות שאינן עשויות להיטשטש ולהימחות. כל יום משית ימי המעשה חותם מיוחד היה טבוע עליו בקרמליצקה

23. אזכרה ימי חמישי בשבת. בני אדם מסובים אל שלחנותיהם וסיעדים סעודת צהרים. ברם מעון הפועלים אינו בית קבול לחיי שעה בלבד. שעת הארוחה היא אכסניה כשרה לסדור ענינים שגופי חיי המפלגה תלויים בהם, כגון דבר עריכת אסיפת־עם או ישוב ענין פוליטי מלבר ומלגו. פעם ירבצו שחוחי גב ויזיעו על ניסוח החלטה באסיפת מחאה כנגד יחסה של העיריה, של הסיים. ובכלל — אין לך רוח פוליטית, מצויה ושאינה מצויה, שלא תגרור אחריה חרדה בפינת נועם זו ששמה קרמליצקה 23.

ואולם יש וענין פשוט מהיומיומי יידחק פנימה ומפניו יירתעו לשעה כל חיי עולם, — שביתה כי פרצה או עומדת לפרוץ. ועל מדיכה זו ישבו ויתדיינו בכובד ראש ויגמרו אומר אם השעה כשרה לשביתה או שעתם טרם הגיעה. וכשהדברים שקולים לכאן ולכאן והם מחייבים הכרעה, ישאו עין מאין יבוא המכריע. ואז יופיע דבקי והרגיל במסכת חולין — אברהם וקס.

היה זה אברך כבן שלשים ומעלה, כחוש, לסתותיו נפולות ועיניו מתרוצצות אילך ואילך. דמיונו כאחוז כפן, אך לא רעב ללחם היה האיש. תמיד נתאוה תאוה למצוא לעצמו מעשה של כלום. ולא נעזב האיש לעולם. תמיד נזדמן לידו דבר של ממש. ופתאום, בין עבודה לעבודה — אורח בא, מהתם. ויש למצוא למענו אכסניה באה. ואחר — פגישה והרצאה ומסירת ידיעות מהנעשה בישוב. או — חבר מכאן מתעתד לילך להתם. וסידור הניירות והתעודות, ומסיבת פרידה. ומצוות עשה שהזמן גרמן — אסיפות עם, ערבי וכוחים ונשפי חשק, ונואמים סתם מי יצא? וועידות וכינוסים שלנו ושל יריבים ושליחת נציגים ומתווכחים — מי יברר וילבן, יכין ויסדר הכל? — אברהם וקס.

ומשמגיעים חברים עד משבר, פועלים בבית חרושת פלוני נתבעים לשבות, ויש לחקור ולדרוש ולומר הן או לאו בפה מלא — הרי אברהם וקס הוא החותך חיים בכל ענייני שביתה, לרוב ייחתכו דברים אלה בסופי שבוע. יום חמישי בשבת הוא לרוב יום שכולו טורח ויגיעה. מתנדבים המתעסקים בגביית מס חבר מסדרים ענייניהם ביום חמישי. ביום זה מתכנסים ובאים חברים לשאול שבת של מה ומי תהא השבוע, מסיבה, נשף, הרצאה. מבקשים כרטיסים, מבקשים חוברות, הודעות ופרטים על מרצה פלוני, אלמוני, והכל יודעים שאחד יחיד ומיוחד הוא במעון, אליו כל העינים נשואות—המזכיר וקס, וקס כל יכול, וקס כל רז לא אנוס לו.

ואברהם יקס נדרש לשואלים וללא שואלים, משיב ומברר באהבה וברצון, מבין הוא ויודע מה טעם תולים בו ענינים כה רבים מעניני השעה, חש הוא באחריות כלפי המעון וכלפי החברים כולם, שקוד הוא למלא תפקידו באמונה כראוי וכיאה לאברך שתוכו כברו, — והמעון מתברך בו.

והנה הוא ל י ב. זה בעל העינים כלהבית היה הציר שכל המעון על עניניו ואביזריו הסתובב עליו. המפלגה ו י צ ח ק ל י ב — פתילה ושלהבת. הוא הנואם לכל עת מצוא. הוא הסופר, המזכיר, מנהל החשבונות, הגזבר, ועתים גם העורך של העתון, בטאונה של המפלגה. הוא הנציג בעירית ורשה. הוא העומד בראש אגודת הפקידים, הוא הפוסק הלכות בענינים מקצועיים, כלכליים, המייסד של הקואופרטיבים, קואופרציה צרכנית וגם יצרנית.

והנה יום חמישי בשבת, בקר השכם. ז ר ו ב ב ל נכנס ובא. דומה שתמיד, בכל עת ושעה הוא מוכן ומזומן לנסיעה של סבוב על־פני ערים ועיירות. בדמיוני אראה תמיד את זה בעל הזקן המקורזל כשהוא מפליג למרחקים, לארצות שונות מעבר לים, או לפחות לערים ולעיירות ברחבי פולין המדינה. לירחים תמימים ייעדר מורשה דרכו ללודז ולוילנא, לבנדין וללבוב, לקרקוי ולקליש ולסטניסלוי ולפוזן, ולביאליסטוק ולחלם ולשאר ערי השדה, וחוזר חלילה. ובהעדר זרובבל מהמטרופולין יקח מקומו ל י ב, או ב ו ק ס ב ו י ם או זאגאן. עוזרים ישנם לרוב: דניאל לייבל, החביב ביותר שבפינה זו; ד"ר יוריס ובעיקר — יוסף. עתונם של ה„בונד" משליך שקוצים על עתון המפלגה. יום חמישי בשבת — שעת נעילה. עוד שעה קלה והעתון יראה אור, עת לעשות. מי יעמוד בפרץ וישיב לחורפים דבר של טעם? עושה העורך כה וכה ומוצא את המבוקש, — י ו ס ף.

י ו ס ף ר ו ז י ן כפי שאזכרהו מאז ומתמיד איננו, מלבר, רוח חיה במפלגה. שתקן הוא מטבעו, נחבא אל הכלים. ברם משנטל עליו לצאת בפומבי כנגד יריב ומתנגד הריהו מפליא לעשות. את החשבון עם ה„בונד" יעשה כדין וכדת. כאן אין הוא מרבה להגּ בעלמא. לשינו לא רק מדברת גדולות, הוא חותה וממטיר רשפי אש. קולו דקדק אך חד ועז, כמדקרות חרב.

משמתגלה יוסף במעון נושמים החברים לרווחה. יש משיב דבר. ובכן, אהא, שנס המתנים ושבץ בעתון מענה הראוי להכתבד בי. ויוסף אינו מהמסרבים. פוסע ארוכות וקצרות, אחת ושתים, וחשיבה מוכנה, כפתור ופרח. לעת ערב. עלי העתון מרשרשים

בידים. העינים תוהות — היש תשובה על קטרוגו של ה„בונד"?
יש ויש. יוסף רוזין הופיע בשער. ונהרה על כל פנים.

ומתמלאים החדרים חברים, אורחים. פרצופים נודעים לשם ופנים חדשות. חברים מערי השדה, שראשון להם בקור זה במעון, שפים פוסעים שוקטים ונבוכים. מהם שבאו לשבות בורשה, לראות ב„הצגה", בנשף או באספת חברים, כינוס וכיוצא באלה, מהם שבאו לבקש מרצה נואם להרים קרנה של המפלגה במקומם, באים בחורים מבנדין, סוסנוביץ, קאליש, מלווה, ובתוכם כמיוחסים במקצת אנשי לודז. כל אותם פרצופים — אש קודש תיקוד בם, הרי זה הפרק המזהיר ביותר של מצודת המפלגה שפרושה היתה על פני המדינה כולה, הרי זה צביונה של תנועת ארץ־ישראל העובדת שמוטות כנפיה בכל עיר ועיירה שבפולין רבתי.

אזכרה שנים מהעסקנים שבלודז, מאלה שקשרים עזים להם עם קומליצקה 23. אחד מוליא (אדלמן) שאתנו כאן כהיום, ושני, רעהו, טמון אי־שם בצללים, הולנדרסקי. אילו באנו לספר אחת לאחת על חייהם ופעולותיהם של הללו השנים לא היינו מספיקים. שייך לומר — ספר ראוי כי ייכתב עליהם. כאן ניתן לייחד את הדיבור על הפרק רב הפוארות „לודז ומעון הפועלים". נזכירה נא שמו של עוד אחד, בן לודז אף הוא, שמלוא קרמליצקה פעולותיו — הלא הוא ישראל שורק.

אם נבוא לתאר כאן את הדיוקנאות שבקרמליצקה 23, הרי נמצא שפע של סגולות ותכונות, גם מוצאיהם ושרשיהם שונים ומשונים איש מרעהו. היו שם בנים לעמם, שינקו ממקורות העם ונתנו מנפשם ומאדם לעמם, היו בני עניים שמאחרי הסדנא עלו והיו למנהיגים. ראית בני טובים, בנים למשפחות חסידים וישרים, ומצאת משכילים שהגיעו לגדולה, שעשו תורתם קרדום לחפור בה, אינג׳נרים, טכנאים, וסופם שהניחו מקצועם ותפארתם היתה בעבידה למענם של המונים עמלים. כזה היה גם ישראל שורק. מהנוער האקדימאי הגיח ובא אל התנועה. הוא הופיע ובא כאורח, כמסתכל, כחוקר לראות מה חדש ומועיל בתנועה, אך מיד קסמה לו התנועה והוא נשאר בה רתוק וכבול אל הפינה שבקרמליצקה 23.

אזכרה שעת בין ערבים במעון. שאון והמולה, החדרים מלאים אדם עד אפס מקום. והנה נפתחו הדלתות לרווחה — אחד עסקן פורץ ובא ובידיו צרור של טלגרמות. באחת מהן כתוב לאמור:

מבקשים נמרצות לשלוח ליום שבת וליום א׳ את יוריס.
טלגרמה שניה מודיעה:

שלחו את ליב תיכף ומיד.
באחות מבהילים את יוסף.
ובטלגרמה רביעית לשון של צו חותך: שורק מתבקש שורק, שורק.

אכור וארא את שורק כמבעד ערפל. בחור שפנים לו עגולים וגומות חן מתגלות בהם עם כל בת־צחוק, ותוארו בכול כשל ריבה נאה. ברם אותו בחור בעל תואר של ריבה היה כמין דוגמא של מרץ ועוז רוח. קשה היה להניא את שורק מעשות דבר שהוא מהנמנעות. ק"ן טעמים היו תמיד עמדו להוכיח שאין דבר העומד בפני הרצון לעשות מעשה שהוא מחויב המקום והשעה. אם שורק, למשל, נוטל על עצמו עול של חמש ערים ומעירים לו שיכבד הדבר לעשותו הריהו עומד ומוכיח מניה וביה שהוא מינימום נקט, ושאליבא דאמת כוחו אתו לסובב ו„לעבד" עשר ערים. ואין אספה, מסיבה או כינוס, ששורק לא יעמוד ו„יבער" כל קשי וכל מכשול ופגע שבמסיבות ותנאים. הקיצור, שורק כל יכול, ומכל צרה יחלץ. וכשרואים את שורק מופיע ובא מיד תתקף ההפעלות את כל באי המעון. מאחר ששורק בכאן — יגמרו דכל אומר — שוב אין מקום לשום ספק ופקפוק, דאגה ומיחוש, שורק יביא הכל על מקומו בשלום.

וכשפתיל חייו של שורק נקפד באביב ימיו היה אבל כבד בתנועה כולה.

מזרחקים אסתכל כעת ואראה את המעון שבקרמליצקה 23. מה עשירה וססגונית היא התמונה. מה רבים העסקנים שהיו בשעתם אנשי מעשה וכעת אראם באור אחר, נאמר באור של רימנטיזה.

את ניר־רפלקיס הייתי רואה בורשה במחיצתם של סופרים כאחד עסקן של פועלים, ובקרב מחנה הפועלים היה בעיני — סופר. וייאמר זה לשבחו. לפי שבקרב אנשי הקולמוס השתדל לקבוע יתדות של השקפת־עולם פרקטית, ובקרב הפועלים נתכיין למסוך לחיי החולין מקדושת הספרות. ארץ־ישראל, ארץ־ישראל — זו היתה משאת נפשו ושיחו והגיגו כל הימים. וככה נתעכם באחד הימים והלך והגיע להתם.

שני לו ישראל רייכמן היה מנעוריו מסתגר בחומת איפיו וסגולותיו. והכל ידעו בו ברייכמן שהוא הוא איש המעשה של המפלגה. בלעדיו לא ירים איש את ידיו ורגליו. כל דבר קשה

הביאו לרייכמן. ידו בכל, הוא נענה לכל חבר וסביבו — „חסידים״־חברים.

רבות היו פעולותיו של רייכמן מחוץ לעניני ועד העיר של המפלגה. אך רוב ימיו ולילותיו בילה בקרמליצקה 23. הוא היה זמן רב כחבר המפלגה כלפי חוץ וכלפי פנים. אורחים חשובים ממרחקים כי יבואו, מ ה ת ם, ישרת רייכמן. מקבלם ופותח לפניהם שערי המעון, התנועה כולה וכל הטוב והמועיל הצפון בעיר ורשה. וקרה דמקרה ו י ו ר י ס הופיע עם סיעה של בחורים לבושי מכנסים וגרבים מגון הירק, שליחי ארץ־ישראל העובדת, ורבתה השמחה, אז רייכמן פעל „נצורות״. הוא את האורחים יראה הכל, הכל, למן בית־חרושת ועד סדנא של בעל־מלאכה עני ואביון. ולעת סעודת־הצהרים תגדל השמחה ביותר. האורחים ישמיעו מזמרת הארץ, ומשוררי המקום: ספיראנסקוב ואחרים, יחרו יחזיקו אחריהם, ישלפו מבתי לחיים מיצירותיהם ויקריאו, ודקלמו, וישירו ויספרו בצוות וביחידות, והפסנתר של המעון יתעורר אף הוא מתרדמתו, והילולא וחינגא, וכתלי קרמליצקה 23 יחוגו ויזועו.

וככה אראך, קרמליצקה 23, ממרחקים, מבעד ימים עכורים, כסמל של פרק חיים שהיה ואיננו.

בימי 1939 שוטטתי בחוצות ורשה ובקשתי את עקבותיהם של אחיני השומרים הנאמנים של המעון. שאלתי לשלומם של בוקסבוים, ריגלבוים ושכנא זאגון.

נראה שאחד הוא גורלם של שומרי המצודה האחרונים. הם כורעים נופלים, כביכול, ומתעלמים מהאופק, אך לבסוף הם מתגלים שוב פעם במקום אחר.

את בוקסבוים שוב לא ראיתי. את ריגלבוים מצאתי כמה פעמים כשהוא מכהן בג׳וינט כמחלק פתקי ארוחות לנצרכים. ואת שכנא זאגון פגשתי פה ושם והיה בעיני כאדם שמתגלה לעתים מזומנות מחביוני מחתרת.

שכנא זאגון — הרי זו דמות מיוחדת במינה של עסקן ורשאי למען ארץ־ישראל העובדת. נבדל משאר חבריו היה בשפע עליצות החיים שבו, בבדיחות דעתו ובמסירות נפשו לשמן של האידיאות מתורתו של ברוכוב.

אברך גבה קומה, חסון כתפים. מלבר שליו ומתון, אלים ותקיף ובקדקדו שכל הישר של אחד עובד אדמה. מלגו היה זאגון, בן עיר שבמערב גליציה, דוגמה של אינטליגנט יהודי, תוכו רציף אש להבה.

היה זה אדם שופע און ומרץ אין סוף. לא ידע ליאות לא בכתיבה ולא בדבור, לא בחברת רעים וידידים ולא בפני קהל ועדה. וכשנצרכים לכוח מארגן סניף באחת מערי השדה — הרי זאגון הוא הפותח והמסיים ומעמיד הסניף על מכונו. ביאו של זאגון ערי השדה עשה רושם עז. מזגו היה עז וסוער. ביותר נתלהט עת קלטו אזניו על מעשים שהיו בפולין המתקוממת, מנבחרי האומה החיים במחתרת. ופעם כשמישהו הפליג בשבחם של יושבי חושך וצלמות בבירת פולין והלהיבו משם, ממעמקים, את ההמונים צמאי דרור, — עמד כשכולו נסוך שכרון חלום ואחוז אש מרד ופלט:

— הה, אחים, מה קסום יקסמו לי אותם שבמחתרת שכמותם, אך שכמותם ראויים להקרא בני אדם!

כאלה הם הרהורי בשעה זו על מנהיגי הפועלים שבורשה. היה זה חומר אנושי עשוי לעסקנות ופעולות בכל הדרכים ועד למעשים במחתרת. ושכנא זאגאן, איש ההתלהבות העצומה עם מזיגת בור־לבב ומסירות הנפש היה תמיד בעיני כמבשר וחש עתידות שבבוא יום פקודה יהיה הוא מהראשונים והמעולים לעבודה ועמל במחתרת. והיום הזה הנה הגיע ובא.

רבות ראיתי את שכנא זאגון בימי רעה בעיר. ברגעים קשים מאד נתקלתי בו, עתים שליו ואמיץ, עתים רוחו בל עמו. גם מדאגית הפרט הטרידוהו. נודע כי שמו עין בו להפלותו משאר חבריו, להתאנות לו וללכדו. והוא יערים וישנה מקומו בוקר, צהרים וערב. עד כה וכה וצרת הרבים תעכיר נפשו. פלוני חבר נעדר ולביתו לא חזר במועדו, שני נלכד ולא נודע גורלו, יעיד ידידים וריעים נרדפים ונכלאים. והוא מיצר ודואג מה תחבילה, מה ישועה לאחרים, מה מנוס ומפלט לגופו, — ועם כל אלו לא ניכרו מעולם בעיניו לא אותות של פחד ומבוכה, או אזלת־יד, דכדוך ויאוש. ונהפוך הוא — תמיד מילת עידוד על לשונו, על דרך עצה והדרכה. מי שהשיאו יצרו לעקוף ולעבור את הגבול במקום פלוני, אלמוני, — יקח זאגאן עמו דברים ויורהו הדרך והאופן, אם ברכב ואם ברגל, הכל לפי הסיכויים. יאיר לגופו הוא, שמא יעשה אף הוא מעשה ויחיש לו מפלט אל מעבר לגבול? — הס מלהזכיר. אני אף אני נטפלתי אליו לא אחת בתביעה שלמה לא יעשה כה וכה להמלט בעוד מועד, אך הוא מענה אחד בפיו: — לא עת בריחה היא, אחא. מעבר לגבול — ממני והלאה. אין לך שעה יפה לחיים ולפעילות

במחתרת מזו שבידנו כהיום. אני לא הרפיתי הימנו. תמיד, בכל עת מצוא עוררתיו לעשות מעשה של ישע ופדות לעצמו. אך הוא באחת: -- כאן, כאן, בארץ מתחת, במחתרת מקומי ולא בשום מקום אחר...

והגיעה השעה, שעת פרידה.

יום סגריר היה זה היום. עכורים השמים מעל ועכור כל רגיש שבלב. בחוצות העיר עומדים הדי מסע של המונים, המונים על צרורותיהם. יש וארזה לא בני אדם אלא צללים מתהלכים־זרמים על פני חוצות. והנה בתוך ההמונים ארזה את שכנא זאגון כשהוא פוסע מתונות. עוצר אני בעדו ומודיעו כי בעוד שעתים, שלש אני יוצא את העיר על מנת לחזור ולעלות לארץ. זאגון, כדרכו, מניח בחמימות כפות ידיו על שתי כתפי ומברכני:

-- לך לשלום ותהי דרכך צלחה. ולחברים שם תמסור נא ברכת אחים. ספר להם כי אני ושכמותי נטל עלינו להשאר בכאן, ועת ייבצר מאתנו לפעול על הארץ, מעל כי אז מוכן ומזומן לנו כר לפעולות בארץ מתחת...

ונושא אני בחובי ברטט ובקדושה זכרון דמות דיוקנך, שכנא, לעד, לעד. ותהא נשמתך צרורה בצרור כל אותם קדושים וטהורים שחיו ופעלו על הארץ מעל ופעלו ולחמו ומתו בארץ מתחת.

תרבות

אישים שהשפעתם על דורם היתה רבה, שמם הולך לפניהם בכל הדורות. כדאי להגות את שתי התיבות נחום סוקולוב — ומיד יבריק הברק ויגיה את תקופתו במלוא הזוהר של תקוות להמוני בית ישראל בכל מקום שהם. כי לא רק קוראי „הצפירה" והקרובים אל חוג הקוראים שהיו נזקקים למילה עברית היו נהנים מזיוו של המאור הגדול, אלא גם ההמונים, שעתון עברי היה מהם והלאה, אף הם ינקו מצנור זה עידוד ואורה במחשכי חייהם. סוקולוב היה מעין פנס גדול שלכל מקום, קריב או רחוק, הפציע אורו, או מין גלובוס שאין מקום בחלל פנוי הימנו וכל קו ונקודה שבו יכול שיהא מרכז ועיקר. האיש הדגול הזה לא אמר די לנכסי רוח מחודשים ומשופרים משל תרבות ישראל שיהיו הודרים וכובשים כל חלקה, ואלא אחת תאותו היתה לקשור כתרים למדע עולמי, למחשבה האוניברסלית, שיהיו ממוזגים

ומעורים בתרבותנו ולעשותה לגס ולמופת. המוח החריף הזה, היחיד ומיוחד בדורו, שקד כל הימים לקרוע אשנב כלפי תבל ומלואה, ליטול משם מלוא חפנים מיפיופיו של יפת, מטובים ומעולים שבחוגי דעות, רבי מדינה, סופרים ומשוררים.

וטובה כפולה ומכופלת, היתה לה לורשה מזה הרב־מג שבממלכת הסופרים. כי לא רק גדול בישראל היה, או מזיגה באה המופלאה של תמצית נוי שבחסיד־מתנגד ומשכיל היה סוקולוב, הוא ידע והשכיל בכל עת ובכל מסיבה ותנאי לירד ולבוא אל מבואותיה וסמטאותיה של ורשה ולדלות משם כל זיק, כל גרעין שבבתי אב חבויים וגנוזים ונערמים בתוך גלי חולין, עמל וכואב, כל נפש משכיל אל דל וכל ממריא אבר ממעמקים. שמו של סוקולוב הוא שהיה מרחף בכל משכנות נידחים, השם בלבד הוא שהחיה נפשות, הוא שחינך, טיפח וריבה קורא מבין. ודבר הלמד מאליו הוא כי כוח המשיכה גדל ביותר, ובעיקר, את אורו של המאור הגדול היה לא אור מהכלל, מהסתם, מהכלל עולמי, אלא אור בראשית לאומה, אור של תחיה לאומית. ולא נפריז אם נאמר, כי כל מה שפעלו ועשו והצליחו הבאים אחריו ההבה, ואפשר הכל, מכוחו ועמלו של סוקולוב בא. הוא שסיקל השדה והכשירו לזרע הטוב והמועיל שזרעו מחנכים ומחריכים שקמו במחיצתו, בעקבותיו ואחריו.

הימים חולפים עוברים. התנועה הציונית מוצאת את בטויה הנכון והמעשי בחברה הלאומית שבורשה. הכוונה לתקופתם של יצחק גרינבוים, וסיעתו.

וכשהגנו מעלים על שפתינו שמותיהם של גרינבוים וקלומל בצד התנועה הכבירה של „תרבות", הרי יעלו ויזהירו גם ימיהם של „המרכז", „ירדניה", ודכוותם, קיני תחיה לנוער ובתי אולפן לתורת הציונות והכרוך אתה. היתה זו תקופת מנהיגי הנוער באשר הם, מנהיגים רכים בשנים שבחרותם לא בישה ילדותם, אזכרה פעולותיהם המזהירות של תנועת הנוער הכבירה שבורשה, המדורות האקדימיים למיניהם והמסתופפים בצלם, הללו שמהם יצאה תורה ואורה לא רק לבני ורשה העיר אלא מצודתם היתה פרושה עד לערי השדה שבמרחקי המדינה.

לפני עשר שנים בערך, כשהתעתדתי לעלות לארץ־ישראל, באתי להפרד מעם לוין אפשטיין ז"ל. מצאתיו יושב בקרן זוית כשהיא מכין למעני רשימה ארוכה, מעין דין וחשבון על פעולותיה של חברה שהוא היה אחד מקברניטיה. לנכחו, בקרן זוית אחרת, עמד הד"ר קלומל, זה שמשכמו ומעלה היה גבוה משאר מנהיגים ועסקנים שבורשה, כשהוא עד ושופע חמימות וחיבה עם כל הטלת והשבת אפר הסיגר הבוער, כדרכו. הוא ראני ושמח לקראתי ופתח בתהלות ותשבחות כלפי האלפים מקרב הנוער שצובאים ומתדפקים על שערי המשרד הארצישראלי, שעיקר תכליתם הוא לא נסיעה לשם תענוג או סקרנות, לראות ולדעת, אלא רצון אדיר להיות בבוני הארץ בזיעת אפיהם, בחלבם ודמם ולהיבנות בה. והלחץ גדול ומי יכולנו, בסערה יבואו — אך מה כוחנו, מה זעום מספר הסרטיפיקטים ומה מעטה האפשרות למלא תאותם של חלק מהללו. ומענין לענין קופץ הד"ר קלומל ומשיאנו לענין שהוא, כנראה, תכן ועיקר בחייו:

רבות, רבות אתי לספר על בתי „תרבות" שבפולין, אך תקצר ידי להביע כמו את אשר ראיתי כמעט בכל עיירה שחותמה חוסר פרנסה ושממון ואש קודש תוקד במקדש המעט שלה. שם בבית „תרבות" חשת משב רוח חדשה. שם במקום בני הנעורים היו מתכנסים לשמוע הרצאה על ספרות, על ארץ־ישראל, או להפרד מעם חבר שזכה לעלות לארץ, או להקביל פני אורח שבא מהתם. שם כנפים צמחו לאובדים ונידחים ושפע צרי וניחומים ירד ללב. בעת כתבי את שורותי אלו מרחף לנגד עיני קלסתר פניהם של אלפים ורבבות בני בנדין, טוסנוביץ, קליש, לודז, לבוב, רובנה ושאר ערים ועיירות למאות, למן כרך גדול שבמדינה ועד עיירה נידחת שמספר בתי אב יהודים עשרות, ושהיו רחוקים ומנותקים מהעולם הגדול, שעתון היה מגיע אליהם ביום השלישי או רביעי — אך נשמת חייהם בית „תרבות" היה.

ענין זה של „תרבות" בפולין אינו ידוע עדיין לצבורנו הרחב. עתה הגיעה השעה לספר שהיה זה העורק החי והחשוב ביותר שבתחיית רוחה של יהדות פולין. „תרבות" — הרי זה החוט השני שהיה מקשר קהילות נידחות אשה לרעותה, היה זה קן וחוף־מבטחים לבנים תועים ואובדי דרך. ואשרי מי שיבוא פעם ויספר לדור את אשר עוללה „תרבות" בפולין, זכות גדולה תהיה זו לו לעולמים...

כזהו בערך תוכן שיחתי עם ד"ר קלומל לפני עשר שנים.

עבר זמן רב מאז נפרדתי מעם זה גבה הקימה ועליז הרוח. הד״ר קלומל אין עוד אתנו. וזה הים הגדול ורחב הידים — „תרבות״, יבשי מימיו, דללו מעיונותיו. עם השואה שניחתה על פולין כולה היתה „תרבות״ בין הקרבנות הראשונים. מאות המיסדות, בתי האולפן, ככל עיירות פולין היו משובצות בהן, עלה עליהן הכורת. הבתים הפכו והיו משכן לסרדיוטות הנאצים או לארוות סוסים. כל המנהיגים של תרבות, הם ועוזריהם ותומכיהם, המחנכים וחניכיהם למאות ולאלפים — כאילו בלעתם הארץ.

אך יש ומתוך המשואות יעלה וינסר קולה של „תרבות״ ויכריז ויודיע קבל עם וקבל עולם כולו. נשמתה של „תרבות״ בפולין לא נשרפה, היא חיה תחיה לעולמים...

צ י ש ״ א

— צ. י. ש. א., מה משמעותם של ראשי תיבות אלו?

— צ י ש ״ א — אין זה מוסד פוליטי כלל ועיקר, ואין לו כל יחס וקשר אל שום דבר שבפוליטיק יסודו. הרי זה ענין מחיי יום־יום למעגן של דברים כשרים בתכלית.

— אילם, לכל הרוחות, מה פירושן של אותן מילות טמירות?

— פשוט, צנטראלה יידישע שול אורגניזציה (מרכז הסתדרות בתי ספר אידיים).

שאלות ותשובות אלו התנהלו בין אחד מפלוגת ס. ס. איש בעל עורף סומק וזעום, עיני פלדה ובין אחד אברך שעמד על מדרגות בית־כפר כשהוא מרעיד ומחויר כולו. איש הס. ס. אינו פוסק מלרטון ולזעוף על שום מה הצעיר „משים״ עצמו כבד־פה ואינו פירש כהלכה משמעותם של ראשי התיבות, לסוף משנדעקו ובאו בני פלוגתו של איש הפלדה, לא הלכו עם הצעיר בשהיות, אלא נטלוהו וטלטלוהו בחרפות ובחבטות, נסתערו ו„כבשו״ את מעון בית הספר, הרסו ושיברו כל מה שבא לידם עד שעשו את המוסד לעיי מפולת.

היה זה מקרה לא ראשון שהנאצים הסתערו בשצף קצף על מוסדות שלא ידעו ולא הבינו למפרע מי ומה הם. כך עשו ל„חדרים״, ל„ישיבות״, לספריות ולשכות חברות שונות. בעיקר גדל קצפם אם לא השכילו לבאר היטב תכנם ומשמעותם של מוסדות, ואם התשובה היתה במגומגם, אגב פחד ואבדן עצות, הרי אז

ממש נשתוללו אותם גבורים — אכן מי יודע מה צפון בהם באותם מוסדות שבטמירין נוח להם. ומסתורין כאלה מצאו גם בשמה של חברת צ"ש"א.

כשנתרחקתי ממחזה בלהות זה הייתי כולי מדוכדך עד מאד. לא עצם מעשה ההרס דיכאני, בשכאלה כבר למוד הייתי עם הימים הראשונים של הכבוש. אני עמדתי תוהה ומשמים: עד היכן הגיעו ברואים בצלם? באים וכובלים בני אדם בטרם ידעו מה פשעם, באים להשמיד ולאבד בתים ומוסדות מבלי חקור ודעת מה עולל בבתים אלו. וכדאי לציין שאז בימים הראשונים של תוהו ובוהו בורשה עוד היה ספק בידיהם של רבים נרדפים ונחבלים להחלץ מצרה באמתלאות שונות. כך למשל יעצו להשיב על שאלת משלוח-יד: מושך בשבט סופרים. לפי שבעל מלאכה אינו בטוח בביתו. בעל מלאכה היו מוצאים בכוח ומובלים לבתי-מלאכה או לצינוק ולהמתין לתורם. לא כן — סופר, שכמותו אינו נחשב בעיני הסרדיוטות. סופר — אדם בלי מקצוע, לא יצלח הוא, אין הימנו תועלת של כלום. היתה זו סגולה בדוקה שלא מעטים ניצלוה לרוחתם. ברם ענין כגון זה שכולו רזים וחידות — ראשי תיבות, מי יודע מה צפון בחובם, אפשר אויב מסתתר, מרגל, מחבלים וכדומה. והלכך — הרס ואבדן!

עם בואי לורשה, באותו קיץ 1939 הגיעתני אגרת מאת אחד ידיד שבערי השדה. הוא בקשני נמרצות לבוא ולראות את בית-הספר, מה תמורה חלה בו מאז ראיתיו לפני שנים לראשונה.

— התזכור — הוא כותב — מה צורה היתה לבית-הספר אז, בחינת „חדר קטן צר וחמים", בסך הכל תינוקות שתי עשרות היו בו, ושנים היו המורים שעסקו במלאכתם שלא על מנת לקבל פרס, התזכור? עתה חל שינוי מה. רבו החניכים, רבו הכתות והמורים גם יחד. כדאי והגון שתבוא ותראה.

היה זה אחד מבתי האולפן של צ"ש"א ששורש ויסוד להם קדמו והיו מעינות תינוקות שעל שם דינהזון ופרץ. רבות, רבות נתלבטו עסקנים בתי חנוך אלה כל הימים, תמיד גרעונות, גרעונות. כל חוליות התמיכה לסוגיהן לא היה בהן כדי למלא אף חצי תאותם של שוחרי טוב וחרדים לגורלם של המוני ילדי עמלים משוללי חנוך יהודי. דאגו תמיד העסקנים, סבלו תמיד המורים והמחנכים — אך בכל זאת טרחו ועמלו והוסיפו נדבך על נדבך לבנין זו החברה.

ועתה הקיץ הקץ על הכל.
ואותם טמאים ואכזרים עומדים על סף בית האולפן ומרעימים:
— ציש"א, ציש"א — חזיז ורעם! מה זמם של תועבה באותם ראשי תיבות? מ ה ז ה צ י ש " א ?!

נשף טשרניחובסקי – הנשף האחרון בוארשה

אותו יום היה הלך־רוח של מלחמה, וארשה עסקה בחפירת הפירות בגן הסאכסי וערוגות־הפרחים שעוד לפני שבוע ימים עמדו בפריחתם ההדורה הפכו עתה בורות. אני מהלך בגן שקוע במחשבותי הנוגות: „נפלתי בפח". שבע שנים טויתי חוטי חיים בארצי, התקשרתי לאנשים ולאדמה ועתה הכל נותק ממני כחלום. פתאום נגש מי אלי ובשורה טובה בפיו: „טשרניחובסקי בוארשה. הוא בדרכו לקונגרס־פא"ן באוסלו".

מקצת נחמה היתה זאת לי. לפני שלושה ימים הרציתי על הגנים והפרחים בארץ והנה הגן הפרסי, משורר השמש והפרחים, טשרניחובסקי, בוארשה. הרי זה ענין. אפשר יהיה לשכוח לרגע את הצרות מהלב.

פגשתי את טשרניחובסקי אצל המו"ל שטיבל, יושב על כסא, כרגיל ידיו שלובות, גבו האדיר נשען, ראש־האריה מסורק יפה, רב־תנועה, הוא במצב רוח טוב. השולחן ערוך בספלי־חרסינה לתה והמסובים משוחחים, על מה? על השיחות האחרונות של מיניסטר־החוץ בק עם היטלר וריבנטרופ. הסיכויים מועטים מאד. עוד ימים ספורים ואולי עוד שעות ספורות... וגם לטשרניחובסקי יש מה לספר — אחדות מאפיזודות חייו שארעו פה ושם לפני פרוץ המלחמה, איך הצליח לצאת ממקומות סכנה. ידעתי שגם הפעם לו תארע לו חלילה כל תקלה, הן הויזה בכיסו, נסוע יסע.

נשף קבלת־הפנים לשאול טשרניחובסקי באגודת הסופרים לא הוכן כראוי, באשר הורגשה סבר אותה עצבנות במוסד הזה כבכל העיר. הסופרים הקשישים חשבו על בריחה לכיוון ששם לא יהיו קרבות והדור הצעיר חייב ללכת לצבא.

מזכיר האגודה יושב ליד מכונת־הכתיבה ומקיש את טופסי־ההזמנות לנשף בעצבנות ואינו מאמין כי נשף כזה יצליח הפעם.

ואף על פי כן היתה הפגישה נאה עם המשורר. באו סופרים, עסקנים, אמנים. ואף שהנשף סודר בחפזה בא קהל גדול. הפעם

באו בעיקר ה„אופוזיציונרים" והמתנגדים. ארץ־ישראל — נושא אקטואלי הוא וטשרניחובסקי על אחת כמה וכמה. יישב ראש הסופר י. ליס אמר בין השאר: עתידה ארץ־ישראל של מעלה — מרכז השירה והספרות — לקרב אתהלבבות של המוני ישראל באשר הם שם לארץ־ישראל של מטה — ארץ־ישראל הנבנית והעובדת. עלי הוטל להרצות.

עלי להודות, כי אל ההרצאה לא הייתי מוכן. במוחי עפו מחשבות על פצצות בכלל ועל פצצות־גז בפרט. קשה היה להתרכז. אבל הן צריך להגיד כמה מלים שתהא בהן משום תמונה לשאול טשרניחובסקי, אך היכן לוקחים אותן?

נזכרתי בשורות הנהדרות משיריו שקראתי באחד העתונים על היוקוראנדה. טופס השיר לא היה לפני וזכרתי אך את הלך־הרוח הנפלא, את משחק פרח־ההב קרני השמש. ואמנם שפת־רזים של צמח אל אור היום ואני מעלה שוב את הרעיון שצף במוחי אז.

משוררים כפרחים נולדים במזל אור, אך לא תמיד גדול האור כדי העלאת הפרח מן הפקעת ופתיחת עליו למרחב. אי־שם עומד פרח תחת האור החיור של הירח, בודד ונוגה, ואי־שם הוא שוזר את חייו עם שמש.

הידעת את פרח היוקוראנדה?

הוא אינו מן המתבודדים. מבטו המזהיב, המופנה כלפי חמה, חפשי ברצונו לצמוח ולגדול וחזק מהכל רצונו לגדול בחוה עם פרחיו.

פרח זה של היוקוראנדה אתה רואה אותו הרבה ועם קרני שמש נתזים צבעיו ביפעה. האין להגיד זאת על טשרניחובסקי, העומד זה חמישים שנה בגן היצירה?

טשרניחובסקי יהודי וכללי. עתיר צבעים הוא ורב קולות ורבה יכולת היצירה שלו בכל השטחים. הוא נוגע במיתרי יון בחמדת־חיים מרובה כביצירה העברית, שופע נעורים והעננות. בכוח־יצירה כזה אך היוצר הרתוק לחיים הוא בבחינת יוקורנדה.

טשרניחובסקי דיבר אז גם הוא בפרחים. הוא סיפר על גידולו הנהדר של הישוב בארץ, על בוניו הצעירים והזקנים, על הגנים ועל שותליהם. אלה היו הדברים האחרונים שהשמיע משורר יהודי בוארשה היהודית. כי מאז לא נערך עוד נשף. ימים ולילות התגוללו על חומות העיר היהודית ששולחו באש, עלו בלהבות. החומה של אגודת הסופרים, החומה האחרונה שבה רקמו את חייהם דורות סופרים, משוררים ואמנים — איננה עוד.

המועדון ע"ש גרוסר

(פרצופים)

עומד אני בשער המועדון יחד עם המון אנשים שנזעקו לכאן לאות הרעשה קרובה. קולות הנפץ הולכים וחזקים, הסכנה הולכת וקרבה, ואיש איש יילחץ ויידחק למצוא מקלט בטוח יותר. אף אני העמקתי לחדור אל הבית פנימה עד שמצאתי את עצמי באחת מלשכותיו של המועדון. עמדתי רגע תפוש הרהור משונה: כיצד, למשל, היו עושים בשעה כזו ראשי ה„בונד" שלעבר, אלה שהיו במשך עשרים—שלשים שנה הכנרים הראשונים בתנועת העבודה בורשה?

ומיד כאלו חלפה כל סכנה ולעיני רוחי נתיצבו דמויות מדמויות שונות.

הנה דמותו הזקופה־גאה של ולדימיר מעדם. מעולמות רחיקים ונכרים באה זו הדמות אל המיני היהודים. עד מהרה ראו בו הרבים קברניט. בצחות לשונו ובעסיסיות ניביו התמיה אפילו את אלה שאידיש היתה להם מונופול. מעדם היה סופר למופת, גיאם בחסד עליון, איש בינות, אוניברסלי בלי פגם וסוציאליסט יה די כמין דוגמא. לוחם בשורה הראשונה לחנוך יהודי, ללשון האם, לטפוח ההוי היהודי.

ורשה זכתה בכלל בהפתעות. מעדם היה הפתעה לעיר. היה זה אדם הרחוק מאד מכל מפלגתיות צרה ומוגבלת. היה לו מעוף מזהיר ורוחב לב להשיג ולהוקיר דבריו ודעות של הזולת, ועם זאת היה בונדאי קנאי עד שירש נשמתו. אגב נאומים מהשיגרה היה שופע הומור וגם היתול שציינו בו את שתי סגלותיו הנעלות בהעלם אחד — אוניברסליות לאין ערוך וסוציאליזם יהודי טפוסי. בכל הופעותיו היה ילד פלא לא רק למתי־סודו ולמעריציו. כיבדוהו והעריצוהו אף שכבות יהודים שרחוקים בתכלית מתנועתם והשקפות עולמם של מחנות העמלים. אהבוהו גדולים וקטנים. בתי־החנוך ע"ש מעדם הם בטוי הגון ונאמן לאהבה זו.

מתיק אני את עיני מתמונתו של מעדם ומצמידן אל בבואה אחרת, אף הוא מנהיג ה„בונד" — בינוש מיכאלוביץ. ראש יהודי טפוסי, מעוקץ וחריף, מלא פקחות ובינה. ב„בונד" היה מיכאליביץ פוסק ראשון ואחרון. כל דבר קשה ומסובך הביאו אליו וכל אשר

יאמר הוא כן יעשו, ואין עוררין ואין מהרהרים. הוא היה האוסר והמתיר, המכשיר והפוסל, ומלבדו אין עוד לפסוק דין והלכה למעשה. ספרו עליו שעוד בשחר ילדותו הכל נבאו עליו שיהיה רב בישראל, והנבואה נתקימה — בשנוי נוסח, רב ב„בונד".

השלישי בחבורה הוא יוזעף (פורטנוי). זה קרוץ מחומר אחר לגמרי. מתון ושליו, חטיבה של מסירות־נפש, שריד והד של האינטליגנציה הרוסית־ליטאית. תמיד עשה רושם כמשוקע בקונ־ספירציה, יורשם של הלוחמים הפוליטיים משכבר הימים. היה זה מין „צדיק" של המפלגה.

ומלים מעטות על זיגלבוים. עם התגלותו בקרב המוני העמלים בורשה ניכרת היתה בו פשטות יתרה, מעשיות, נסיון וחכמת החיים. ואלה שידעוהו מקרוב לא היו מעלים על דעתם לעולם, כי איש זה עלול יהיה בזמן מן הזמנים לעשות מעשה של התאבדות. אבן, נוכחנו לדעת כי כל חשבונותינו עם בני אדם, דרכי חייהם ופעולותיהם מאפס יסודם. המציאות היא היא שמנצחת ומטפחת על הפנים. הפרק זיגלבוים הוא אות ומופת לכך.

עומד אני ככה ומפליג בהרהורים על אישים, תנועות ומפלגות שהיו ואינם, שתמול קסמו לנו והיום כאלו שקעו בתהום הנשיה. עד שהמתיחות בלשכות ובפרוזדור הלכה ונתרופפה. באו והודיעוני שהסכנה חלפה. היתה ארגעה.

מיד אני מתעורר ונפנה אל מישהו מהמסתובבים במועדון:

— מה אירע לאלתר וארליך, המצויים הם בעיר, או אמת בפי האומרים שיצאו את ורשה?

באותו רגע הופתעתי לראות לפני את ארליך כשהוא עובר ביעף אל ירכתי הבית ושרוול זרועו ענוד בסרט של „ליאפ" (הג"א). אך בטרם אמסור את חליפת הדברים בינינו עלי לומר כמה מלים על אותו איש שמקרוב ידעתיו מעט מאד, אבל שנים רבות הייתי רואהו וסוקרו לדעת טיבו.

ארליך — מראהו החיצוני, הליכותיו ודרך דבורו שהיה במבודח כדרך חסידים עשאוהו כאחד מעולם החסידים — בעלי־הבתים. הוא היה בנו של יהודי בעל טחנה מסביבת לובלין. מאבותיו נחל את ההומור ואת האמונה והבטחון. המפלגה היתה למענו הכל, בה האמין אמונה שלמה וטהורה. המפלגה היתה לו ציר ונושא לשיחה, לוכוח. אפילו בזוטות היה יוצא לקדש שם מפלגתו בחום ועוז. כל

ימיו היה מתנגד לתנועה הציונית, ברם לשבחו ייאמר כי מתנגד ישר הוא גם ידיד ישר.

בנעוריו, כפי שידוע לי ולרבים הקרובים אליו, הגה ארליך חיבה לתנועה הציונית. לא יחיד היה במחנהו ש„חטא" בנדון זה. במרוצת הימים נאלם הסניגור ובא הקטיגור. אך עלי לציין כי זו החיבה הקדומה נסתתרה אי־שם בגנזי נשמתו. ראה ראיתיו עם פולמוס דברים ביחידות ובצבור ותמיד היה מקום לחשוד בו כי זה המתנגד החריף, כמעט „שונא ציון", חותר בנבכי נפשו ומבקש לידע מה אמת ומה נאה בארץ־ישראל, זו הארץ שלא הכיר ולא ידע, אך נכסף לראותה ולדעתה. ובא מעשה והוכיח. במעונה של אגודת הסופרים והעתונאים הרציתי על ארץ־ישראל. אל ההרצאה באו אנשי מפלגות שונות. הכל ידעו בי שאיני קשור אל שום מפלגה ועל כן יהיו דברי אוביקטיביים ומתקבלים על דעת כל החוגים. לאחר מכן פגשני ארליך ופנה אלי בדברים אלה:

— מסרו לי תוכן הרצאתך ועלי לומר לך, כי אם נכון כל מה שספרת הרי כל דבריהם של האחרים אינם אלא בגדר שמועות בלבד.

— וכי מה בפיהם של אחרים, והשמועות מהן?

ארליך עמד רגע מהורהר ומחייך, ואחר פנה ואמר:

— לרוב, כל מה שמגיע אלינו על ארץ־ישראל נובע מתוך יצר התעמולה. מסתבר שארץ־ישראל כמו שהיא הריהי לוטה בתעלומה.

— היא הנותנת — התנצחתי — התאב לדעת את האמת עליו לגלות את הלוט. איש לא יספר לך נכונה אם לא תראה את הארץ בעיניך ממש.

— אמת וציב, ברם עתותי אינן בידי—פטר במנוד כתפים של צער.

— אם רצון כאן, הכל כאן — עניתיו אגב טפיחה של חיבה על זרועו.

השיחה היתה ברחוב, ובאקראי. ברם תכנה העיד עליה שיצאה מן הלב. אני אז הוספתי ואמרתי:

— התדע, כי לרבים מיהודינו הטובים חסרה ההכרה והידיעה הנכונה בשאלת ארץ־ישראל.

— הנה כי כן — כאילו נתעורר ארליך בגיל — ועתה שמע לי, שמא תאות להוועד אתי שנית, ובמכוון, על גבי כוס תה?

— ברצון רב, אימתי?

— הרשות בידך, כל שעה כשרה לענין שכזה...

שמרתי את הדבר בלבי, וחכיתי לעת מצוא, להפגש עם ארליך

ולהרבות שיחה על אותו ענין שכבר, כפי שברור היה לי, נכסף לדעתו מקרוב...

והנה, בשלישי בספטמבר, מצאתיו עונד סרט של „ליאפ". אגב שיחה חטופה על המצב פטר:

— ימים קשים הגיעו, אחא, חזון בלהות הנה זה קרב ובא. מרגע לרגע הולכים חיינו ומשתתקים וכלים. מי יודע לכמה שנים, מי יודע? חמק עבר מעל פני, לעולמים.

המחצית האחרת
של התזמורת הסימפונית בוארשה

חלק מחברי התזמורת הסימפונית הורשאית אני רואה כאן במצב יותר טוב משראיתים שם. שם היו תמיד חיכוכים בין חברי התזמורת היהודים והנוצרים. עוד לפני עשר, חמש עשרה שנה, עוד בטרם להטיו בלהותיו של היטלר קסמו להם לאנטישמים בפולין, כבר קשתה במאד בעית העבודה בתזמורת במשיתף. ומנצח יהודי אנוס היה תמיד להחוות קידות ולכרכר כלפי מנהל החברה למוסיקה כדי לזכות בקונצרט שיעמוד לרשותו. עד שהפיע ובא הוברמן והציל חלק מהתזמורת לא רק משפל מעמדם אלא גם מגורלם הטראגי של שאר חבריהם שראיתים בעלבונם בשנת 1939 בחוצות ורשה, או ליד הפילהרמוניה ההרוסה, כשהם מנגנים כמוקיונים את מנגינת האבל שלהם בעבור פרוטה דלה להחיות נפשם.

כאנשים כן בתים לאחר כלותם ראויים להספד, — בתים ששימשו מקור להשראה ועינוגים. הפילהרמוניה הורשאית היתה למעלה משלשים שנה פינת יקרת גם לצבור היהודי לכל שכבותיו. מנהיגים יהודים, אמנים יוצרים וראשי מפלגות היו משמיעים דברם מעל בימת הפילהרמוניה. מוסיקאים יהודיים, וירטואוזים וחובבים — הפילהרמוניה היתה תמיד להם אכסניה נאה. ומובטחני שאם נשאל את גאוננו ב. הוברמן באיזה מהיכלות למוסיקה חש את עצמו טוב ביותר — ישיב: בזה ההיכל שבורשה. הענין פשוט: אם ברחבי תבל ימצאו מאזינים-מעריצים מקרב אחיו בני עמו במספר זעום תוך צבור מעריצים זרים, הרי בורשה נמצא לו תמיד למעלה מ-80 אחוז מאזינים יהודים. מי היו אלה? לא

ממרומי המעלה — דוקא מיהודי גאלאָוקי, גאַנשא, סמוצ׳א, מהללו שאינם נחשבים, לכאורה, כמבינים את בראהמס ואת בטהובן, והוברמן ידע נכונה כי דוקא יהודי גאלאָוקי ניחנו בחוש מוסיקאלי מאין כמוהם בשכבות האריסטוקראטים, כביכול. ולא יפלא אם תמיד לאחר קונצרט שהוציא את הקהל „מן הכלים" היה האמן מעיף עין בהכרה ובתודה לא לעבר השורות הראשונות התפוסות על ידי הגבירות המהודרות עם הבינוקל לעינן, אלא לעבר היציע הרחוק והגבוה שממול הבימה, התשואות משם הן הן שעודדוהו ורוממוהו ביותר. ולא לחנם היה הוברמן, עם בואו לורשה, משמיע אמרתו: „מה אני לעולם כולו — מוסיקאי, ואילו בורשה הריני אחד משלכם". וסוד גלוי לרבים היה ענין השתהותו היתירה בורשה. לכשמגיע זמנו לעזוב את העיר הריהו לפתע נתאום „אינו בקו הבריאות". מיד מריצים ידיעות לרחבי תבל כי האמן נאנס מחמת חולי להישאר בורשה עוד לזמן מה, ובכרכי אירופה משנים סדרי הקונצרטים של הוברמן. ובינתיים זוכה ורשה לעוד קונצרט ולעוד אחד. ושמחת החובבים בורשה תגדל עוד יותר בהיודע להם כי המנצח על הקונצרטים של הוברמן יהיה ז. בירנבוים, זה המכונה „בעל תפילה, בחינת כל עצמותי תאמרנה". ואם הוברמן זוכר את ורשה לטובה הרי בלי ספק מצרף לה גם את בירנבוים. עתה, ליובלו הששים של הוברמן, ראוי לציין כי פרק חשוב ונאה עד מאד בפרשת חייו של האמן תופסת הפילהרמוניה. זו, שלפני עשרות בשנים כבר זכתה לקלוט צלילי כנורו של הוברמן, ועתה הריהי מקום המפקדה של קלגסי היטלר, מקום לאורוות סוסים של אחשתרני הנאצים, שכורי הרצח והמומי חצוצרות הפח...

והריני מעלה עתה על דל שפתי את השם פ י ל ה ר מ ו נ י ה, איך, היכל האמנות העילאית על הוירטואוזים ועל קהל הנאמנים, איך?

וככה אירע להם למוסיקאים של ורשה העיר:

לאחר שמונה, עשרה ימים של נפילת העיר בידי הצר הצורר נתנו האמנים היהודים את דעתם על מצבם כי ברע הוא וגמרו אומר לסדר את חייהם, חיי שעה. משחקים אמרו — יהיה אשר יהיה, כשוך הסערה הראשונים יעשו כה וכה ויחדשו את התיאטרון. מוסיקאים אמרו — ודאי שלא יימצא להם אולם להצגותיהם, יהיה ה ר ח ו ב להם למקור פרנסתם. ושחקנים עם מנגנים נתארגנו

ללהקות, להקות ויצאו לרחובה של העיר. אח, לעולם לא אשכח מחזות זוועה אלה. בני אדם „כוכבים" לשעבר, נגררים כסהרורים בחוצות העיר עם כליהם, והפרצופים — מי שרק פנים לו בלא עינים, ומי שרק עינים נוצצות לו בלא צורה של פנים. והם מנגנים, מדקלמים, שרים — ופושטים יד, ומקבלים פרוטות, ומקבלים קומץ בולבוסים או קלח כרוב מידו של אכר שנזדמן אותה שעה לעיר עם יבולו. והנאצים מה אומרים? מתחילה ראו ונדהמו, שמעו והחשו. אך עד מהרה נתעוררו: מה, תחבולה של יהודים היא, ויש לבדוק את הדבר. באו אנשי גאסטאפו ותהו: מנגנים, מדקלמים — שפיר. ברם מה חלקם של יהודים בכל אלה? בדקו ומצאו, כי רובם ככולם משל יהודים הם. ורע היה הדבר בעיניהם. והחליטו להצר צעדיהם. גזרו גזירות. כאן תעמדו וכאן לא תעמדו. פשוט, נרדפו על ציאר. ושוב — שלמה יהיה חלקם של אמנים טוב משאר יהודים? ליד חנות של לחם באו ודחפו והוציאו יהודים מן הטור, ליד ברזי מים הדפו והרחיקו נשים על דלייהן — והנה להקות של נוגנים ושרים — המרובים שם יהודים? ודאי שמרובים הם, ויש לתקן הדבר, יש להרחיקם. וכיצד להרחיקם — אם הם הרוב, או כל הלהקה כולה משל יהודים היא. ופתחו בהתעללות סתם. יהודים מנגנים ושרים — יהא כך, אך ינגנו וישירו דברים שישאו חן בעיני הגאסטאפו. ישירו ו־נגנו שירי לעג ובוז לעצמם, לאומתם, יקלסו ויפארו את ה„פיהרר", יעשו עצמם מוקיונים, ימחקו צלם אלהים מעל פניהם...

כנר ראשי בשורת הכנרים הראשוניים של התזמורת הפילהרמונית היה הולצמן. רבות, רבות סבל איש זה בחייו. פעם נטרפה עליו דעתו וזמן רב נעדר מהתזמורת. אחר, כששבה אליו בינתו, חזר אל כנו. ושוב ראינוהו הראשון או השני בשורת הכנרים. לא היה זה שוב אותו רב־מג מלפנים אך הוא נחשב תמיד אחד המעולים שבחבורה. וככה משך בעולה של התזמורת וחתר ושאף להתעלות ולחזור לקדמותו, עד — עד שקפץ על ורשה רגזו של היטלר, והגיעה השואה. ואותו הולצמן, הרך והענוג שידיו המזרזות הפליאו לעשות בקשתות כנורו הפך והיה אף הוא לאחד ממנגני הרחוב, הוא עם הלהקה שלו, הדוויה וסחופה, מורדפת ומישפלת עד היסוד.

וזה מה שסח לי אחד המוסיקאים, נוצרי, חבר לאותה להקה נודדת:

את הלהקה ארגנו לא לשם אמנות, אף לא לשם רווחים, פשוט הגיעו מים עד נפש. אמרנו — נבליג על חרפת שפל־תנו ונגנן בחוצות העיר למען החיות את הנפש. אין לשער את יסורי האנשים, את התעללותם של הנאצים באמנים העלובים. על כל מדרך כף רגל עומדים לשטן ולמפנע. קודם כל — בקורת. יש להראותם ולהוכיח להם טיב ה„ראפרטואר" של המנגנים. שמא, חס ושלום, תחשק נפשם להשמיע בקהל סימן של הימנון לאומי וכיוצא בזה. ומה מתמיהה ומרגיזה שחצנותם וביורותם של אנשי „גאסטאפו". אינם מבחינים בין תבן לבר. כל מנגינה, באזנם לאומית היא, ואפילו נעימות ג'ז — ריח של פסול בהן, אפילו מיצירותיהם של מנגנים גרמניים טעונים בדיקה מעולה. ולאחר שזוכים כבר לקבל הכשר לנגינה איזו שהיא מתחילה הפרשה הכאובה — פרשת היהודים. וכיצד לנגן בלי יהודים? — הוה אומר לפזר את הלהקה כולה. ופעם שיחקה להם השעה והותרה להם דריסת הרגל למסעדה אחת, להיות שם גם המלצרים גם המנגנים, הבטיחו להנעים את קהל המבקרים בכל מה שאפשר, וחלף זאת ימצאו מאכלם ומשקם באין מפריע. אותו יום ממש חג היה להם לאנשי הלהקה. באו לאותה המסעדה והכינו עצמם לעבודה ולהשביע נפשם השוקקת בדבר מאכל. לא סיפקו לנגן שעה קלה והנה התפרצו כמה לויטננטים וצרחו לחלל האולם:

מי כאן יהודים בלהקה?

המנגנים החחרישו.

חרה אפם של הקצינים וזעפו ביותר:

— את היהודים המנגנים הוציאו אלינו ונדע!

התאוששו המנגנים הנוצרים והשיבו:

— כמונו כיהודים, חברים ואחים אנו לעבודה.

אז יצא הולצמן, ניצב עז וגאה וקרא:

— הרי אני לפניכם, אני יהודי!

התנפלו עליו הלויטננטים כחיות טרף וכמעט שדרסוהו ורצחוהו נפש. אך הסתפקו בקריאת זעם:

— יהודי? צא, צא מכאן!

והנוצרים מוחים ומתריעים:

— הולצמן ראש לכנרים הוא לנו, בלעדיו הלהקה אינה להקה.

— אין לנו צורך לא בו ולא בלהקה כולה, אתם כולכם — לכל הרוחות!

ובין רגע היתה אנדרלמוסיה במסעדה, והלהקה נתנפצה ונתפזרה והוצאו מהאולם והיתה כלא היתה — —

..והרי אני רואה פעם את הולצמן לפני.

ראיתי לפני לא צורת בן־אדם. היתה זו בבואה, מין שריד טמושטש של מה שהיה .פעם צלם אלהים, ממש כמו שנראה לפני שנים, עת לא היה שפוי בדעתו — מגודל זקן, פרוע שער, ועיניו שהיו ככבויות וחדורות אימת צלמות היו זולגות, זולגות דמעות עד אין סוף.

אליכם חברים ואחים לתזמורת הפילהרמונית הורשאית, שעמדה לכם זכותכם להמלט בעוד מועד מהתפתה הערוך ולהנצל ולהתערות כאן בארץ, אשא דברי. לעת כזאת כדאי והגון להעלות בזכרונכם את הימים שעברו ולהתייחד ולזכור את גורלם של העלובים ששרדו שם לאנחות ולחרפות, אלה שבימים ה"טיבים" הראשונים של הכיבוש היתה מנת חלקם חוצות העיר ובתי האוכל להנעים להם שבתם של הכובשים האכזרים ולשבוע שיירי סאבונם של ההיטלראים. זכור תזכרו הלהקות האלו שאות וסמל להם הוא אותו אמן מופלא ששמו הולצמן.

קיפניס–זליגפלד

רבות בשנים נצטלצל בקרב המון בית־ישראל קול זמרתם של השנים הנאהבים והנעימים, זה הזוג המפורסם קיפניס־זליגפלד. לזמירות־עם שלהם יצאו מוניטין בכל רחבי־הגולה, למן הכרך ועד לערי השדה הנידחות ביותר. שני הזמרים העממיים הללו היו קשורים וצמודים בהמון חובב פולקלור, וכן גם נפש ההמון היתה קשורה בקשרי אהבה והערצה בנפשם של מנעימי זמירות אלה. ופעם לכשנזדמנו השנים, כתיירים, בארץ שאלתים למה לא יעשו את ישיבתם כאן קבע. הם תמהו לשאלתי והשיבו:

— מי כמוך יודע ומבין לרוחם של אוכלוסי ישראל בכרכים ובעיירות, עד כמה כל נפש שם עורגת לזמר שהוא כצרי של נוחם, תריפה בדוקה לגלמודים ושוממים. ומה גם אם „יבול" חדש ייתן להם. והרי, הרי אתנו צרור חדש ממש שאנו מביאים לשם בשביל אותם שטרם שיחקה להם השעה להיות בין הזוכים לעליה. אכן כל דאגתנו ועמלנו למענם של הללו בעורף. האין אתה

סבור שמחובתו של כל אמן, של מי שמורם מעט מעם, להיות שם בעתות כאלו ולעבוד ולסבול עם ההמונים?

מנחם קיפניס ומרת זליגפלד היו ידידי משכבר הימים. הייתי נפגש אתם בפילהרמוניה שבורשה ובאולמי הקונצרטים שבלודז' ובשאר „בתי עם" שבפולין. לרוב היו שיחותינו נסבות על החיבה היתרה שנודעת מהמוני היהודים לאמניהם, לאותם האמנים שבלבם יבער תמיד זיק אמתי של יצירה לשמה.

ובספרם לי שהם חוזרים לפולין על מנת להמשיך את תעודתם נסתתמו טענותי, קמתי ואמרתי — ובכן צאתכם לשלום, חזרו והצליחו.

מחובתי לומר כי קשים מאד היו הדברים לאומרם. הימים היו ימי ערב מלחמה. השואה עמדה להתפרץ בכל עת ובכל שעה, ומנחם קיפניס אף הוסיף במין פיתוי כלפי ואמר:

— טוב תעשה אם גם אתה תחזור לשם לזמן־מה, בוא עמנו, בוא.

פיתוייו זה של קיפניס היה לו על מה לסמוך. זכורים היי לנו תמיד ימי המלחמה ההיא, הראשונה. אז היינו שנינו נפגשים לא אחת בעיירות שונות. הוא וזמירותיו ואני והרצאותי. שנינו ידענו וראינו מה רב הכוח הצפון בהופעתו של אחד מזמר או מרצה בפינות הנידחות בעתות רעות, כמה נוחם ומרגוע שאבו המונים מדוכדכים מכל נשף או הרצאה של אמן, סופר.

והם נסעו. ואף אני נסעתי. גם הוא, קיפניס, וגם אני השלינו את נפשנו בסברה שאף מלחמה זו אם תפרוץ, ותהיה חלילה בעוזה ובמוראותיה כמלחמת העולם ההיא, שמלחמה הריהי מלחמה ואין בינה לבין חברותיה אלא שנוי תאריכים בלבד, ובבוא השואה, ושוב יהיה ניטל עלינו לפעול כדרך שהיינו למודים מאז — לזמר, להרצות ולשעשע את ההמון אליבא ריקן ועל אפילת סיכויים וחזון...

ושוב נפגשנו.

היתה זו פגישתנו ברחוב קרמליצקה שבורשה, שם שרידי הפליטה של העתונאים, הסופרים והאמנים. ליד שולחן „ערוך", מעשה „גיוינט" אפיפים בני אדם צללים ואימים. זוג הנאהבים והנעימים, שני הזמרים העממיים, יושבים לחוצים ומדוכדכים וכמעט שאין להכיר מראיהם. לפני ימים מספר פקדה פצצה את נויהם וכל מה שהיה להם למאכולת אש ולעיי מפולת. בתוך השאר נספו כל מגילות חייהם של הזמרים, הלא הם כל אספי

זמירותיהם־יצירותיהם, מזונם המשעשע של ההמונים זה עשרות בשנים... כשנפגשו מבטינו הייגו שלשתנו שטופים דמעות. רק עת מעטה עברה מזו פגישתנו האחרונה על אדמת אבות שטופת אורה וחיים, ועתה הרי אנו ביחד תקועים מוטלים בתופת. וקיפניס אינו שוכח הפצרותיהם של ידידים ופיתוייהם להישאר בארץ, ובדברו שלף מחיקו תיק קטן, בו גנוזים בקדושה ובטהרה קומץ עלים עם שירי־עם ושירי עבודה ארצישראליים שבאהבה ובטיפול יתר אספם, ערכם ועיבדם למען הוציאם לאור עולם ולהכינם למען אלפים ורבבות ממעריצי הזמרים ומקדשי הארץ וכל אשר ממנה יצא. וכאילו שכח קיפניס ברגע אחד את הסובב אותו ואת גורלנו בכלל, והריהו מתברבל ומוציא מגרונו בעימות שזה עתה מ„בית היוצר" יצאו, מלים־נטפים, נטפים, חרוזים־חרוזים ברוך וברחמים, „תפילה ליד מעין־מים" היתה הזמרה, ומיד ריחה של ארץ־ישראל נתפשט ונתמזג באפלולית המסעדה ושביב אור היה מרצד בעינים כבויות למחצה. ובסיימו את הנעימה השתוחחה על קיפניס נפשו ביותר, והוא גחן אלי ואמר:

— גלוי וידוע לפני שמרובים היו בארץ המקטרגים על הללו שהיה ביכלתם לקבוע ישיבתם בארץ־ישראל ולא עשו כן מחמת רשילות או זחיחות הדעת. ברם כלפי מי צריכים היו דברי קטרוג אלה להיות מכוונים? כלפי עתירי נכסים, סוחרים גדולים, בנקאים וסתם אמידים בישראל, אך לא כלפי אמנים וסופרים. הללו חיו כל ימיהם עם ההמונים, שמחים בשמחתם ומיצרים בצרתם. על אלה אין שום אדם רשאי ללמד חובה. ואני אף אני חלקי עם אלה שהם עצם מעצמם ובשר מבשרם של יהודים „עמך", וזו היתה סיבת סירובי להשתקע בארץ. מתוך הנחה זו הריני שואב טיפת תנחומים לי לעצמי ולשאר חברי וידידי בגורל ומנת חלקנו כעת...

ואני — מה אומר ומה אדבר, אני שאיני יודע מה זכות עמדה לי להנצל מדינו של הגיהנום הנאצי, אין לי עתה, עם העלאת זכרונו של אותו זמר עממי, אלא להביא את דבריו אלה לפני בני עמי אשר בארץ, וידעו, וישפטו. וכפי שאני חושב קפניס־זליגפלד גם הם אנשי העורף.

המוסיקאי שניאור

לורשה שבימים ההם היו שני מוסיקאים, הלא הם ליאו ליובושניאור. הראשון, שהיה ימים רבים המנצח על המקהלה של הסינגוגה שברח' טלומצקה, עמד יום אחד ועזב את ורשה והלך ובא לאמריקה, בחינת „משנה מקום — משנה מזל". והשני, שניאור, לא הלך ב„גדולות" ונשאר במקומו. והכל ידעו כי לא מחמת רשילות או חוסר יכולת לנוע על כרכים ומדינות נשאר על עמדו. הוא נשאר, פשוט, מפאת היותו קשור בכל נימי נפשו אל סביבתו, סביבת הסופרים, האמנים והמוסיקאים, בעיקר הכירו מקימו תמיד בקרב הסופרים. הללו, הסופרים, הכירוהו ביותר והעריכו אל נכון את כשרונו. וכל כך היה מעורה במשפחת הסופרים, עד שפעם בהיות זלקינד שניאור בורשה ורבו מארחיו ומבקריו היה צורך, בשאול איש אל מעונו, לחזור ולהדגיש כי המבוקש הוא הפעם לא שניאור המוסיקאי. ואין תימה בדבר. שניאור המוסיקאי חי כל חייו היום־יומיים בחברת הסופרים, איכל אתם ארוחתו, נח ונם במעונם, וכמעט כל חבוריו המוסיקליים הריהו משמיע קודם כל לידידים הסופרים, ובעזרת הפסנתר של אגודת הסופרים. שירי־עם, עיבודי זמירות, גילוי מקורות גנוזים שבשירה העממית — הרי כל זה נחלת הסופר הוא. כך היה שניאור מסביר את זיקתו הגדולה לחברת הסופרים. ואפילו יצירת־מקהלה, עיצובה ושכלולה היה עושה שניאור תמיד בהשגחתם ובהסכמתם של סופרים. ולמקהלת שניאור היה שם כלמקהלה למופת. ובכל עיר ועיירה היו לעתים מזומנות זוכים להנות מקינצרטים של מקהלתו. מקהלה זו היתה אחת החוליות החשובות ביותר שבחיט השדרה של הציבוריות היהודית הנאורה ונעורה שבפולין כולה.

וכשנשאל שניאור לא אחת על שום מה לא יצא אמן־שרביט זה מגדרו ולא יבקר במרכזי יהודים שב„עולם הגדול", השיב:

— ראשית — איני להוט כלל ועיקר אחרי אותו „עולם גדול", והשנית — טוב לי טוב בתוך „עמך" ואי־אפשר לנוע בעולם שכולו סאון ונשמת יהודי מפרפרת בברק חיצוני...

ומי היו אנשי המקהלה של שניאור? גברים ונשים מחוגי הפועלים דוקא. שקוד שקד כל ימיו לדלות מגנזי נשמתו של האיש העמל את גרעיני המוסיקה האצורים בכל אדם באשר הוא אדם, או בלשונו „להעלות את יהודי „עמך" על הגובה".

וידועה היתה דעתם של רבים ממיודעיו של שניאור על שקידתו היתרה לשם פיתוח ושכלול המקהלה. אדם שמשקיע כל חושיו וכל חייו לדבר כגון מקהלה — אמרו — ודאי שאין מתום ברוחו... ושניאור ידע כי יש מלגלגים על עמלו זה, אך לא חת ולא זע מפני שום דבר. הוא תמיד בשלו: להרבות ולהאדיר, להגדיל ולחזק את המקהלה. כי רב האור בה, כי רבו בה התנחומות בכל עת ובכל שעה.

היכן שניאור כיום?

ביום מהומה ומבוסה לא אזר שניאור עוז לרוץ ולנוס עם הנמלטים. הוא נשאר עם התוהים והתועים, עם אלה שבעין בהירה וברוח נכונה הביטו נכחם ומסרו צוארם אל קולרו של הגורל.

נסים ונמלטים רבים, רבים, סופרים, מוסיקאים, שחקנים, רצים ובורחים המונים המונים, עשיר ורש, זקן ונער. שניאור המוסיקאי לא נע ולא זע. תקוע הוא אי־שם בקרן זוית. לילה ילון פה, לילה יתגורר שם, היום בבית מכיר, מחר — מי יודע? העיקר שדי כוח לו לחיות ויהיו החיים באשר יהיו. הוא נשאר.

ויים ירדוף יום. וברחוב היהודים רבה המהומה והמבוכה משעה לשעה. הצר הצורר אוכף אפו ושוטו מרגע לרגע. מכים ומענים על השתמטות מעבודה. רודפים ומחרפים ומורידים חיים שאולה על עבירות שאין איש יודע פשרן. אנשי גיסטאפו ואנשי ס. ס. אינם עושים מלאכתם רמיה. קרבן, קרבן יידרש בכל מקום שתדרוך כף רגלם. בני־אדם נרמסים כרמשים. ההשתוללות הולכת ורבה מיום ליום. בני־אדם אחוזי בהלה, צלם אלוהים יאבד מעל פניהם. טרוף, בכל פינה ועבר טירוף, טירוף. ושניאור המוסיקאי היכן הוא, היכן שניאור? —

אנשי־התיאטרון

א. ויכרט

מצאתי בעתונות ידיעה האומרת, כי מיכאל ויכרט היה ראש הגיטו בוארשה וגם ראש לשאר הגיטאות שבסמוך לוארשה. אצל כמה ממיודעי שבתל־אביב שהכירו מקרוב את ויכרט היתה הידיעה הזאת הפתעה מרעישה. אולם אותי הפתיע הדבר במיוחד, אכן צדקו החכמים — לב אדם אין חקר...

מיכאל ויכרט, זה גבה־הקומה ובעל עיני פלדה, לא היתה לו, לפי הכרת פניו, צורת יהודי. יכול שיהא ניכר במראהו כהולאנדי, שוייצרי או אנגלי, אך בשום פנים ואופן לא יהודי. אולם ויכרט זה מים שיצא את עירו שבגליציה ודרכה רגלו על אדמת וארשה לא פסק מלחיות את חייו היהודיים ולהתערות בראשו ורובו בצבוריות היהודית. וחיבה יתרה היתה נודעת הימנו לתיאטרון היהודי. קשה למסור ברשימה קצרה את כל אשר פעל ועשה למען הספרות היהודית — מאות הרצאות השמיע בקהל על נושאים מנושאים שונים בשדה הספרות, אך חוט השדרה של פעלתנותו היה התיאטרון. ידועים פירושיו וחידודיו המרובים בדרכי הבימוי המודרני שמבית מדרשם של רינהרד, וכטנגוב וכיוצא בהם, וכמה עמל ושקד להשפיע מרוח הזמן ומחידושי האמנות על העולם היהודי!

אמנם פעולות לצרכי הכלל סתם לא היו זרות לרוחו, וודאי שהיה הוגה חיבה לגושים ידועים, או למפלגה זו או אחרת של הפועלים, אך את מיטב כוחותיו ורוב מרצו וזמנו הקדיש במיוחד לאמנות התיאטרון והספרות.

עלי להודות שלא אחת הייתי אני, ואתי יחד עוד רבים אחרים, מתיחס אל ויכרט בחשד ידוע. אותו איש — הייתי לא פעם מהרהר בלבי — שקלסתר פניו כשל אריי טהור, מי יודע אם באמונה ובתם־לבב עושה את מלאכתו בשדה התרבותי. שמא אינו אלא נצר שנתעה ונידח ממקור מחצבתו, ואלינו הוא בא כמי שמבקש תיקון לנשמתו, בחינת אורח נטה ללון, ובכל עת מצוא יעקור ויחזור כלעומת שבא. אך לא כן הדבר.

הוא בכל לבו אהב את סביבתו, וכל עבודתו היתה עבודה לשמה. הנסיון האחרון יוכיח. כי הנה בא היום בו ביקש כל אדם מוצא, מפלט, וויכרט את המערכה לא עזב. ויכרט לא נס עם

הנסים. הרבה מן האמנים היו מראשוני הנמלטים, והם פוגשים את ויכרט בשאלה דוחקת, אימתי ישא את רגליו אף הוא, ותשובתו היתה בדרך אגב: הוא יבוא, יבוא אחריהם, לאחר מכן.

ובתוך המון הנסים משל סוחרים, בנקאים, סופרים, אמנים ישאלו זיתמהו:

— ויכרט, ויכרט, עת להזדרז ולא להחמיץ את השעה.

והוא מחייך ומשיב:

— שפיר, שפיר, צאתכם לשלום, מן הסתם אבוא גם אני, אבוא אחריכם.

ופעם נתקלתי בו בויכרט על גבי המעלות של בית הג'וינט. שאלתיו:

— ויכרט, אתה, מה מעשיך בכאן?

— כמוך כמוני — השיב כדי לצאת ידי חובת תשובה — אלא מה ביני ובינך? שאתה שואל לאפשרות נסיעה עם ויזה בצלחת, ואני אתה: כיצד נוסעים בלי ויזה.

הבנתי שכל זה נאמר מן השפה ולחוץ, ואמנם עד מהרה נודע לי שמעשיו בג'וינט היו לא לשם בריחה אלא על דרך מעשים ופעולות בתוך המחנה, במקום.

וסוף סוף מה נתארע לויכרט בימים שלאחר מכן? אכן אין לדעת דבר ברור. חידה הוא האדם והיה לחידה. ואם לבקש סמוכין — הרי ראש קהילת וארשה צ'רניאקוב, לכאורה אדם "קר־המ'ג", וחיצוניותו וכל הליכותיו לא העידו בו אף פעם שיהא מסוגל למעשה שעשה. וברי לי כי מה שנשמע פעם על סופו של ויכרט יוכיח ג"כ על תחילתו, וכלפי המלמדין חובה הייתי אומר: לאט לכם, הוו זהירים בדין...

ב. מזאה

זכרונות מימים רחוקים, רחוקים הולכים ונטויים לנגד עיני. מזאה, זה האיש "חב־הכתפים יחד עם להקתו, הוילנאים, אותם שחקנים מוכשרים השופעים מרץ ועליצות החיים, שנתערו בורשה. אלא שמזאה ההנה עם ורשה תנאי שתינתן לה ללהקתו חופש גמור בכל הנ'ע ללשון, למבטא. על הוילנאים להיות נאמנים למקורם, להיות וילנאים, וסייג חמור עשה לה ללהקתו, כל "זר", שחקן פולני, לא יקרב אליה, הלהקה תהא תמיד "טהורה". כך להלכה, ולמעשה — קרה מקרהו של השחקן נאכבוש ונסע למדינות הים, לאמריקה, וחיים שניאור נ"שא לו לאשה שחקנית פולנית דוקא, את העלמה בלריה, ונתארעו עוד כמה וכמה

„מאורעות" רומנטיים ומהלהקה הוילנאית נשמטו אחד, אחד, כמה מחבריה ויצאו באשר יצאו, וסיפם שהוזמנו אל הלהקה חברים חדשים — פולניים. קמעא, קמעא, נתערערה „טהרתה" ויציבותה של הלהקה הוילנאית, היא נתפצלה כמה פצלות, ברם אותו איש, מזאה אינו אומר נואש, הוא שם ידו על רוב חברי הלהקה, או על „הלהקות" כולן, ולסוף נתייחד עם העידית שבהם ושקד על חידוש הנעורים ועל איחוי וחיזוק. ולא עברו ימים רבים והגיעו עתים קשות, מבחינה פוליטית וכלכלית, וכמעט כל הוילנאים נוטלים לידם מקל נודדים והריהם יוצאים לתור אחרי מקום מנוחה בעולם הרחב ומנת חלקם חרפת רעב ממש, ועם כל אלה עדיין האיש, רחב הכתפים על עמדו יעמוד ולא יניח לשום כוח שבעולם להכריעו, עז כארי הריהו נלחם למען הוילנאים, נאבק עם הגורל, ולא הניח לשום תנאים ופגעי הזמן שיכריעוהו, עד — עד שבא היטלר. ומזאה נפל בנופלים אף הוא, פנה זיו, פנה עוז, והריהו תקוע על משמרתו, כביכול, בגיטו. ואולם גם כאן הריהו מתנער ומבליג ומוצא את עולמו איך שהוא. יושב הוא באולמי החברה, המשמשת לפי שעה מקום מחסה לרבים שירדו מגדולתם, והריהו כותב, קורא, ושוב כותב. על מה הוא כותב? על „יורדים", פליטים מקרב השחקנים שבאים לכאן, לאכסניה זו ומשליכים יהבם על עסקנים ומצפים להצלה פורתה, לחיי שעה, או שבמאמצים וברחמים רבים זוכים להחלץ ולהרחיק נדוד עד מעבר לגבול. והוא, מזאה, איתן, כביכול, מושבו, ודעתו צלולה, וזוכר כל פרט ופרט, והולך ומונה לפני אחד לאחד, מי שהלך ומי שנשאר...

ואני עומד ומספר עמו על הא ועל דא ולבסוף אני מ'שיט לו יד על מנת להיפרד הימנו, מזאה פושט לעומתי יד כבדה שכולה נסיון ועוז.

לא, מעולם לא חשתי קור־רוח כזה, קור־רוח שיהא נושם מאדם שנידון לתפיסה, להתנוונות, כלפי חברו שזכה ונפטר מדיני של גיהינום.

— צאתך לשלום, ל ש ם — הוא פוטר אלי פשוט ושלי — אני, הרי אנו משתיירים כאן, ולכשנזכה ונחיה, הרי לא בטלו סכויינו לשוב ולחדש ימינו כקדם, ואגב אורחא — פריסת שלום לידידי התיאטרון ומוקיריו שבכל אתר ואתר...

ג. מרק ארנשטין

באותם ימי האימים שהייתי בורשה היתה דעתי חזקה עלי

(ראה „ששים יום בפולין של היטלר") שהארכיליסטים הנאצי לא יפיק את זממו וגאטו לא יהיה. לפי שגאטו פירושו חיים באיזו צורה שהיא. ואילו הוא, המטורף שהאמין בכוחו ובתעודה שניתנה לו מאת ההשגחה לפתור את שאלת היהודים באופן רדיקלי היה סבור שהטכסיס הבדוק ביותר הוא לכנס את היהודים המוגים־המוגים בכלובים, שיתענו בהם כעכברים. בא ידידי הדרמט־רג והבמאי מארק ארנשטיין ומסביר את הענין בפנים אחרות. לדעתו היה יהיה גאטו, אלא שמעז זה יצא מתוק. הצר הצורר חשבו לרעה ולנו יהא זה לטובה, לאט לאט יסתגלו יהודים לחיי גאטו, ויעשו בו בגאטו כעושים בתוך שלהם, וסופו שיהיה מקום מנוחה, ואפילו תיאטרון שם יהיה, ולא עוד אלא שאף לעתונות היהודית תהא תקומה, ושם כמאז וכמתמיד, רשימות, רשימות תהיינה על אמנות התיאטרון, וככה — האמין אותו אמן בתום לבב — נראה חיים אף בגאטו. ועלי להודות שברגעים ידועים השליתי את נפשי להאמין גם בזאת. מי יודע — אמרתי, — למה מסוגלת נפשו העכורה של אותו סאדיסט. שמה יניח להם ליהודים בגאטו, אף יתן להם תיאטרון, עתונים — בכדי שבמרוצת הימים יהיה לו מה לדכא, להכריע (אותו משחק־שטנים שחזרו ונשנו לאחר מכן ביחס למוסדות ממוסדות שונים, דוגמת „ארט" ואחרים). אך הידיד התמים מארק ארנשטיין מאמין בגאטו בלי פירושים. יהיה גאטו — גם זו לטובה. מעט חיים יראו גם בגאטו. והלכך הריהו משגס מתניו למפרע וכבר הוא סובב הולך לבקש לו כוחות אמנים לתיאטרון שלו שבגאטו. אמנם לפי כל מה שנתרחש ועתיד היה להתרחש בכל רגע אז בורשה ובסביבה לא נכנסו לאוזן דברים כגון תיאטרון וכיוצא בו, אך ארנשטיין בז להם לקטני אמנה. יבוא אשר יבוא — טען בתום ובעוז — כליון חרוץ ממנו והלאה, אלא מאי — גאטו גזירה היא ונקבלנה, נחיה בגאטו, בתוך חומה ובריח — ואף תיאטרון היה יהיה...

קראנו על תיאטרון שהיה בגאטו (ציין זאת פ. הלפרן ב„דבר"), ונקראו אפילו שחקנים בשמותיהם, אלא עד שעמדנו על טיבו של דבר זה באו בשורות איוב, וסופו של גאטו עם חיים בתוכו — חזיון בדים, קצף על פני מים. היה גאטו ואיננו. „חיסלו" את הגאטו. —

אין יודע באיזו מידה וכמה זמן היתה חיה וקיימת אידיליה

זו ששמה תיאטרון בגאַטו. אחת ידענו שאם היתה אידיליה כזו — הרי יצור כפיו ופרי רוחו הנלהב של מארק ארנשטיין אף הוא אחד מהללו שנשארו בתהום המשאון.

ד. אידה קאמינסקה וזיגמונד טורקוב

אחר ארבע שבועות הושברה ורשה עד שנשכח כי ביום מן הימים היו קיימים מפלגות, תיאטרון, עתונות. היה היו — עוד לפני ארבעה שבועות; במחי זדון הוסר הכל שהיה בו מסימני חיים מדיניים ותרבותיים. ההמון נותק ממנהיגיו והמנהיגים — מן ההמון ולא זכרו איש את רעהו. ברגעים הללו נתגבר רגש הבריחה וביחוד משהתחילו לדבר על הקמת גאַטו. הדור הקשיש השלים מיד עם הגאַטו. אבל הנוער רצה לברוח בטרם הוקמה החומה עליו.

באותם הימים פתח ה„ג׳וינט״ בפעולותיו. הדבר היה ברור — מכיון שכל האגודות בטל קיומן, הקהילה משמשת אך כמוסד לספק אנשים בשביל המפקדה ולערוך פקודי הנפש והרכוש היהודיים, הוטל על ה„ג׳וינט״ לעסוק בעניינים העומדים על הפרק ואחד מהם הוא העזרה לבורחים. בימים מועטים הפך הג׳וינט מקום מקלט לשארית הפליטה של החיים המדיניים והתרבותיים בורשה. פה יושבים גם כדי להתחמק ממאסר, מחטיפה לעבודה ומשוחחים על ויזה כשרה ולא כשרה, על בריחה דרך גבול זה או אחר, עד שלפעמים רעד יעבור בעצמותיך עם ההרהור מה עלתה להם לאנשים הללו בשטח הזמן של ירח ימים. אמנם גם אני הייתי בין הנסים, אנשי הג׳וינט יעצוני — היות ובכיסי נמצאת „ויזה״, מוטב שאחמוק ואעביר איזה גבול ומשם אחפש דרך. רמזו לי כי בקרבת מקום עומד ז. טורקוב עם עגלה ושלשים איש מוכנים לנסיעה. הענין נכנס ללבי.

את המשחק זיגמונד טורקוב פגשתי ליד אגודת המשחקים עם שלושים אנשיו כשהוא עומד אמיץ ברוחו. זה הבחור גבה־הקומה

ובהיר השער החזיק בידו חבילת פתקאות — רשיונות נסיעה מאת הגאסטאפו בשביל שלושים אנשים. אלא שלפתע בא מישהו ומוסר כי הרשיונות ניתנו בתנאי שכל נוסע יהיה אחראי לעצמו ויכסור את המטען שלו. מהו התנאי הזה?

עד מהרה נתקבלה ידיעה נוספת המבהילה קצת יותר. אלה מן המעטים שרצו שלשום אל הגבול הופשטו והוצגו ערומים כביום היולדם והוחזרו במצב שאין להכיר בם.

עוד הם מדברים והנה ידיעה חדשה ומעציבה יותר. משחק פלוני, כוכב מפורסם בורשה, עבר את הגבול והוא נמצא „ברחום אדמת הפקר" זה שבוע ימים ללא אוכל וללא תקוה לצאת מן המיצר, לא לכאן ולא לשם.

אני מביט על זיגמונט: מה יאמר על כך? המשחק הנועז בתפקידיו אינו חושב מחשבות רבות, לרגע קט הוא נושך שפתיו ופורץ לפתע:

אנחנו נוסעים, יהיה אשר יהיה.

אך עתה התחלתי לפקפק אם לנסוע או לאו, והחלטתי לנסוע, אלא שזיגמונד אינו מסכים:

מילא, הוא אומר, את עצמותי אני מוכרח לסכן, אולם למה לי לסכן גם אותך? ובעיד אנחנו מתווכחים בענינו פורצת זעקה:

יהידים, הימלטו! הצילו את חייכם!

מה קרה?

פה מחפשים נשק ושם סהורות ובפינה אחרת עולים קילות עד העמים. האנשים עולים על העגלה. אני נשאר תקוע באיזו פינה ומביט אחרי המשחקים: רבש"ע, תמיד היינו עם של „ויסעו", תמיד אנחנו בורחים, אולם מין מכת־עכברים כזאת, לרדיפות כאלו לכל הרוחות!

העגלה נסעה ואיני יודע עד היום כיצד חזרו, אולם ידעתי כי טורקוב ולהקתו שבו ערומים ויחפים. את טירקוב פגשתי עוד פעם אחת, הוא היה שבור ורצוץ ולא רצה להוציא הגה מפיו, לא על הדרך לשם ולא על הדרך בחזרה. אך פעם אמר: עוד אשוב ואנסה את מזלי...

היה לי יום טוב ומכמה טעמים: ראשית בשורה טובה מפי יהודי באוטבוצק, כי „ארץ־ישראל קיבלה עצמאות וכי וייצמן נבחר כנשיא הרפובליקה היהודית". שמחתי מאד ואני

שואל את המבשר, מדוע נפל האושר הזה לשמוע את הבשורה אך בחלקם של אנשי אוטבוצק ואנחנו כאן לא שמענו כלום?

היהודי המבשר מרים את כתפיו.

הבשורה השניה היא יותר ממשית. יקוצי, השוער העומד על פתחו של הקונסול האיטלקי, שנתפרסם בזמן האחרון בהשגת ויזות ליהודים, הבטיחני נאמנה כי אקבל ויזת־מעבר. אני מאושר, שמים וארץ עולזים יחד אתי. במצב־רוח מרומם כזה אני רץ אל ה„גרינט" ורואה את המשחקת אידה קמינסקה, חברתי על הבימה של טורקוב, הפוגשת אותי במזל טוב על שפתיה:

— שמעתי — אומרת היא — כי קבלת את הויזה ואתה נוסע ובכן סע לשלום, והריני מבשרת לך, כי גם אני קבלתי את־שלי וגם אני נוסעת.

אני מביט עליה בתמיהה: מאין היא יודעת כי אני נוסע ומאין קבלה גם היא ויזה?

אידה עונה בקיצור: ובכן תדע שידוע לי כי את הויזה שלך קבלת מידי יאקוצי...

— מאין את מכירה את יאקוצי?

— חא־חא־חא!

השוער יאקוצי כבר נתפרסם מזמן רב בפלאות שהוא מחולל תמורת מאתים, שלש מאות זהובים וידעה אידה על שום מה היא צוחקת.

אך מיד חזרתי ושאלתי:

— והיכן השגת את ויזה?

אידה מחייכת:

— תמוה שאתה תשאל שאלה כזאת. הן ידעת שאנחנו המשחקים נוסעים כל ימי חיינו כשיש ויזה בידינו וגם בלעדיה, ברכב וברגל, היינו נודדים תמיד וכיום אנחנו בורחים מן התופת וזוהי הויזה...

אידה דיברה ועיניה זלגו דמעות על הבריחה הזאת מן העיר ורשה, על עזיבת הפינה היקרה, בה עשתה אמה את צעדיה הראשונים בתיאטרון ברחוב מוראנוב כמקום תמידי לחייה על הבמה. ובזכרוני עולה תמונה מלפני שנים רבות. דמותה העדינה של אסתר רחל קמינסקי בביתה ברחוב אוברזינה בורשה. בחוג של סופרים ישבה וקראה לפניהם את זכרונותיה: „על נסיעה ברכבת

לא העיזו לדבר כלל. עגלה או מרכבה היו, בשבילנו המשחקים בבחינת גן־עדן. שם ישבנו ותזרנו על הרפאַרטואר שלנו, שם ישנו ולפעמים שמשה לנו העגלה כבימה. התרצו בר־כוכבא? שולמית? המכשפה? אף גולדפאדן עצמו השתתף במשחק ובזמרה — הכל בעגלה. אחי, כאן היתה, אם תרצו לדעת — עריסתי של התיאטרון היהודי, עריסתם של המשחקים היהודים ושל הבימה".

את הדברים הללו אמרה וכתבה אם הבימה היהודית לפני שלשים שנה ועיניה הבריקו לזכר עלומיה. העגלה היתה עריסתו של התיאטרון היהודי, אבל עתה ב־1939 עומדת בתה של אותה אם ליד עגלה, והיא רדופה אל כל רוחות העולם.

ואידה מסכמת את חשבון השנים וכאילו סיכמה את חשבונו של התיאטרון היהודי.

אידה מספרת את אשר אירע לה בימים האחרונים. בגדיה נשרפו על־ל חפצי־היקר שנותרו לה למזכרת, היא נוסעת וחבילה קטנה בידה וזה הכל. נפרדנו בלבביות. ואגב היא מעירה:

— ספר בעולם, אם יעלה בידך לצאת מן המיצר — מה עוללו לעמנו, למפלגותיו, עתיתו ותיאטרונו. ראוי שלא תעלים דבר.

המשחקת הלכה. יש רגע שאדם נושא אתו לא רק את חייו עצמו אלא גם זכרונות של דורות. כזה היה אותו רגע. פתחנו בשיחה על אסתר רחל קמינסקי וסיימנו בבריחת משחקים לכל הגבולות. נראה היה כי היא נושאת אתה גם את חייו של התיאטרון כולו, שלשים או ארבעים שנות חיים.

כעבור עשרה ימים הגיעתנו הידיעה כי דרכה של אידה היתה טראגית מאד, את הכל שדדו ממנה וכמה ימים החזיקוה הנאצים בלי מאכל ומשקה, ביסורים גדולים הגיעה לביאליסטוק ושם ספרה על צרות נסיעתה האיומה.

„זה היה מחזה טראגי מאד" — אמרה.

הוי, כמה טראגי.

רשימות קצרות

א. יאנוש קורצ׳אק

בעתונים סופר כי בעת שנחטפו ילדיו־חניכיו של קורצ׳אק והובלו בידי הנאצים נתן הוא את ראשו עמהם.

מי שיודע את יאנ׳ש קורצ׳אק לא הופתע למקרא ידיעה זו. יש בני אדם שלמען אידיאל שהוא עצם חייהם, ילכו באש ובמים. תוכן חייו וצפור נפשו של קורצ׳אק היו הילדים. רבות בשנים ראינו את האיש הדגול הזה כשהוא שק׳ע בגיפו ובנפשו בעולם הילדים, ואף נדמה היה שאין עולם המבוגרים קיים לנגד עיניו כלל ועיקר. כל שיחו והגיגו, כתיבתו ומעשיו — הכל קודש היה לעולם הילדים. כשבקר יאנוש קורצ׳אק בארץ ובא לראות את נקודות ההתישבות ראוהו תמיד במחיצתם של ילדים.

וכשבאה השואה וילדיו־חניכיו נגזלו לנגד עיניו לא היסס אף רגע ומסר את עצמו אף הוא בידיהם של השבאים־התליינים. מעשה זה היה מחוייב המציאות. סופו זה של רב־פעלים זה יאה לעצם דמותו ואופיו.

ב. שמואל הירשהורן

בימי נובמבר 1939 מצאתי את ש. הירשהורן חולה, שבור ורצוץ בחומר וברוח. ביעתוהו רעיוני מאסר. אנשי הגיסטפו בקרו בביתו כמה וכמה פעמים. לחצוהו ועינוהו בחקירותיהם לטיבם ותכנם של מאמריו שכתב לאחרונה, והיכן הדפיסם. שאלתי את הירשהורן מה השיב להם לנוגשים — העמיד עלי עינים בוהות ופטר:

— איני יודע בעצמי מה תשובה סחטו מפי.

ראיתי ונוכחתי כי רק פחד זה שלא יפול בידיהם של הנאצים ה׳א שהפיל אותו למשכב. תהיתי על שום מה לא יצא את ביתו כדי למצוא מחסה במקום אחר, כדרך שעשו אחרים שהיו צפויים אלי מאסר. אך מיד נוכחתי וראיתי כי לא איש כהירשנהורן יעזוב את ביתו. אהבתו לקן משפחתו היתה גדולה לאין שיעור, ועל כן נשאר בביתו עד רגעיו האחרונים.

הירשנהורן עבד ופעל שנים רבות בעתונות הפולנית. הוא כתב רבות גם בעתונים היהודיים: הוא היה אחד מאלה שקנו להם

פרסום על ידי מאמריו וחבריו. ידועות לשם מסותיו על סופרים ותרגומיו. מכל עבודת עט שלו נבע קשר אמיץ ואהבה להוי היהודי.

ובזכות עבודותיו אלו זכה גם להיות ציר הסיים.

בהפרדי מעמו אמר לי:

— אתה נחלץ מצרה ונוסע. אשריך שזכית לכך. ואנו, אנו נשארים בכאן ומסורים בידי הגורל, לשבט או לחסד.

ג. שולבה, וגמן ואחרים

מהראוי להזכיר שורה של סופרים אשר שרתו את הקהל ואת הענין היהודי בלשונם הפולנית. יש להזכיר קודם כל את הללו שהלכו מאתנו לפני מאורעות האימים. בינשטוקובר־קלהמר — שני סופרים ותיקים אלה היו שקודים כל ימיהם על תקנתן של שאלת היהודים בכל רחבי פולין. כדאי לדפדף בספרים ובעתונים, בהם השקיעו הללו את מיטב כוחם ומרצם, ולראות מה גדולות ונצורות פעלו שנים אלה לטובת הכלל מכל הבחינות. ושלישי להם היה ד"ר קנפיר (אין יודע מה עלתה לו בסופו). ובעקב תיהם של הללו הלכו השנים שהזכרתי לעיל. נתן שולבה כתב רבות בשנים אידיש, אך לאחר שנסתעפו פעולות הקולמוס שלו הקדיש מיטב עתיתיו למלחמה בעד ענינים יהודיים בלשון הפולנית. היה זה טפוס של עתונאי אירופי שניתן בסגולות כתיבה דקה ועדינה.

זכויותיו של שאול וגמן הן בתרגומיו. רבות מן היצירות בעברית ואידיש הועתקו על ידו לפולנית, ועל ידי כך נתפרסם שמם של עשרות, ואולי מאות, מסופרינו בקרב צבור יהודים ידוע שאינו נזקק ללשוננו ואף נודע שמם בקהל הגויים.

את שני הסופרים האלה ראיתי בימים האחרונים לפני חיסולה של העתונות היהודית. ואחר הגיעו ידיעות עליהם שהם ברוסיה. אך מסעו המהיר של היטלר הביא חששת לגורלם של הפליטים. סחו שוגמן הגיע ובא לקיוב לרפא את עיניו הלקויות. ואת שולבה ראו אישם כשהוא חולה ודואב. שניהם, כנראה, נתפשו לסוף בכפם של הנאצים.

ועל סופרים שגורלם ידוע.

ליפא קסטין — סופר ועתונאי. עתים כתב גם שירים, לוב בפרוס ימי חג. בעיקר נשתבח על עריכתו את „עלי ים־טוב". אותו פגשתי בעת המנוסה המבוהלת בדרך לשדליץ. הוא היה במחיצת בני משפחתו. הוא אמר להגיע עד ערי הספר אך כבר אחר את המועד. מן הנמנע היה להגיע אל מחוז חפצו. ליד ונגרוב התנגשו פולנים ונאצים. שם בתוך האנדרלמוסיה נפל חלל ליפא קסטין.

שני לאלה שהיו ב„דרך" הוא ליאו פינקלשטין. זכור לי יום צאתו את ורשה. אשתו נשארה בעיר והיא היתה מודיעה לי מפעם לפעם היכן מקומו של בעלה. עבר ערים ועיירות וכפרים, נתנסה בהרבה נסיונות ונחלץ מסכנות מרובות. ולאחרונה מסרו לי שהיא עוזבת את העיר על מנת להגיע לבעלה ולהחיש לו עזרה — אי־שם בסמוך לביאליסטוק נפל לתוך בור ונחבט ולקה בידיו וברגליו. את הידיעה הזאת הביאו אלה שחזרו ממנוסתם.

לבסוף הגיעה אלי השמועה שלאו פינקלשטין נחלץ מכל צרותיו והוא זכה להגיע לאיזו עיר שברוסיה.

בלי שם

שמורים אתי בזכרוני הרבה סופרים ואמנים, נשמות תועות ואבודות, ששמם טרם נודע ברבים.

רבות בשנים הייתי מהלך ועובר על פני עיירות פולין וגליציה. משם הייתי תמיד מביא אתי צרורות צרורות של שירים ורומנים שמסרו בידי יוצרים ו„מתייצרים" למיניהם על מנת להראותם בפני אבירי הספרות וחתוך גורלם. עתים גם נלוו אלי כמה מהללו והגיעו אתי עד למטרופולין במטרה להכניסם לפני ולפנים. רובם של הללו מוצאם גליציה. אותה מדינה שתמיד, תמיד אצרה בחובה משכילים וחולמים. לו באתי למנותם לא הייתי מספיק, לא עשרות — מאות היו אותם שנפשם נכספה כל ימיהם להכנס לטרקלין של הספרות והאמנות.

ומי יודע כמה כוחות גנוזים הלכו לאבוד במרוצת הימים, ומי יודע כמה אבדו כעת והיו לטרף בשלטון האימים.

תהיינה נשמותיהם של כל אלה צרורות בצרור החיים, ויהי רצון שעם בוא יום פקודה ודרור יתגלו כמה מניצוצותיהם של הללו וישאירו שם וזכר לאובדים־עלובים...

ד. חיים פלאקס

מכיר אני טובה לפלק הלפרן שהעלה לפני זכר האיש עם סיום ספרי.

ישבנו ושקענו בזכרונות מימים עצרו והעברנו אגב רפרוף שמותיהם של רבים, רבים ממשפחת היוצרים הגדולה שכלו ואינם. הגינו בשמותיהן של ערים ועיירות בהן חיו ופעלו סופרים ואמנים, העליתי על שפתי את העיר פלוצק. פתאום שאלני הלפרין:

— הידעת את חיים פלאקס?

— וכי מה תשאל? ודאי שידעתיו.

מיד צפו ועלו זכרונות חיים על אותו איש ששמו פלאקס.

חיים פלאקס איש פלוצק — היתה זו דמות צנועה שאת כשרונו שאב ממעין טהור.

רבות ראיתי את האברך הזה שהיה לבוש מכנסי אטון גס ונעול מגפים גדולים ומרופשים. על עיניו היו תמיד רכובים משקפים סדוקים ורסוקים.

חיים פלאקס אינו סופר — כך היה רגיל תמיד לכנות את עצמו. ואכן כל רואהו לא ישגה למנותו בין משפחת הסופרים. חיים פלאקס — פרה יש לו והיא כל חייו, והיא דאגתו כל הימים. יש להכין למענה תבן, בולבוסין, כלי חליבה מתוקנים. ורק מפקידה לפקידה, בין חליבה לחליבה „יגזול" הבחור דנן שעה קלה וישב לשוח. ודאי שעיקר שיחתו תמיד על פרתו.

— פרה זו שלי — היה אומר — מעלה יתרה לה שלשונה תמימה וישרה והריהי מלקקת אותי עת תביע לי אהבתה הטהורה. לא כן לשונו של אדם. זו מלקקת לצורך ושלא לצורך. תכליתה — לקיקה כשלעצמה ותו לא.

או:

— אהבתי את גניחותיה של פרתי. גניחה זו פירושה: הבה לי של ממש ולא ישע שיותר מגניחה אין בה ולא כלום.

— זו החליבה הרבה סיפוקים יש עמה לה ולי גם יחד. היא נחלצת ממשא לעיפה ואני משתעשע ברצונה שאין עמו פגם ליתן לי תנובתה וגם מתענג מחלקת עטיניה המבורכים.

וכשחיים פלאקס מתקין עצמו לשים לילו במחיצתה של הפרה, מציע לעצמו מצע של שחת ורובץ תחתיו ליהנות ממנוחה שלמה. הריהו פוטר במין שלוה: !

— זו בת לויתי בחיים תמה וברה, ואהבתה שלמה ולעולם לא תיפגם.

זה אשר לחיים פלאקס ובהמתו. ברם פלאקס היה גם מ ש ו ר ר. ויודעי דבר העידו עליו — משורר בחסד עליון. וצר שאין תחת ידי כעת מחברת השירים שלו היחידה, בה ליריקה דקה מן הדקה משתפכת, צללי נשמה שופעים שמרעננים ומרנינים את הלב, רקמת מסתורין מרגיעה ומעדנת. ש כ ז ה היה חיים פלאקס בעל הפרה שבפלוצק.

בזכרוני שמורות שורות מספר שפלאקס כתב אלי לאחר פרסום הפואימה שלי „מכתב מאת יהודי לנוצריה" במאסף „יוגענד" שבעריכת ד"ר מוקדוני. בין השאר כתב אלי אז פלאקס בזה הלשון: „שמעני ידידי, לא כל דבר שיקר לאדם יש לו ערך לעד. זו

האידיליה שלי עם פרתי אבד נצחה. מסתבר שגרוע חלקו של האדם משל החיה. החיה בהויתה ובקיומה אינה בת תמ־רה וחלוף כרעייני שעש־עי ותקופות האידיליה של זה שנברא בצלם. סיפו של אדם לחזור אל עצמו, אל כיסופיו־תאוותיו משל הגשמי גרידא. הקיצור — עזבתי את בהמתי וחזרתי אחרי א ש ה (הוא אהב עלמה נוצריה).

הקץ לאידיליה ראשונה. אחרת חדשה לקחה מקומה. האם לאורך ימים זו האידיליה החדשה — אפ נה...״

ככה היתה כתיבתו במכתב, הנקל לשער מה היתה דרך לשונו לא בצורת מכתב.

פלאקס הוא דוגמא רק מבין המאות סופרים „בלי שם״ שפגשתי פה ושם בארץ שלנו. ואיפה הם עכשיו? איפה?

רגעי פרידה חטופה מעם סופרים ואמנים

נטלתי ברכת פרידה מהסופר יהושע פרלה, בטלפון. נשתיירו בזכרוני מלותיו האחרונות: להתראות או — פרידה עולמית.

באקראי הצלחתי להפרד מאלתר קציזנא ומשה זילבורג. ראיתים כשהם בהולים ולהוטים אחרי עגלה להמלט בה. קראתי אחרי קציזנא שידרוש עבורי בשלומו של אברהם מורבסקי. הוא ענה אחרי חטופות: אף הוא נוסע מכאן.

שניהם כבר בעולם האמת.

נפרדתי משמואל הירשהורן, הפובליציסט של העתונית הפולנית־היהודית, ונפרדתי מעם גאוזה, זה המייסד של אגודת הסופרים הראשונה, מנהלה של הספריה הגדולה שבטלומצקה שנים רבות ועוזר קבוע במערכת ה„הייטט״ בשנותיו הראשונות.

אף אלה השנים אינם עוד בחיים.

שעות מספר לפני צאתי את העיר באתי אל לשכת הג׳וינט. שלשה ספסלים ארוכים מסביב לשלשת כתלי הלשכה, והם מלאים בני אדם. הצצתי וראיתי שארית הפליטה של עסקני ורשה, סופריה ואמניה. מאזה, מיכל ויכרט, מרק ארנשטין, קלרה סגלוביץ, זשק לוי, שחקני תיאטרון שהמירו מקצועם בעבודה צבורית והיו מכהנים כעסקנים ופקידים בג׳וינט. ראיתי את העסקנים הפוליטיים שכנא זאגון, רינגלבוים, אליעזר סטי־ליאר, יענקילי. תרתי אחרי בוקסבוים, ולא מצאתיו. הוא כבר מעבר לעיר — לחשו לי.

והנה לנגד עיני ב ל י א ך — מנהל המשרד של הקרן הקיימת. מסתכל אני בו וצער מכרסם את לבי. לפני שנים מספר היה הוא בעוזרי להעלותני לארץ, וכעת הוא מתלבט ומצפה שמישהו יסעדהו ויחלצהו.

פניתי משם ועברתי ובאתי אל חדרי המוסד שהיו מלאים אנשים מפה לפה. לעולם לא אשכח את התמונה המחרידה ההיא. היתה זו מזיגה איומה של פרצופים, תערובת עגומה של אנשי „בונד", „פועלי ציון", ציונים כלליים וסתם ציונים ויהודים בלי תו ועטרה לראשם, וכולם ביחד מרבים להגו, כולם אחים לצרה, וגילויי התקרבות ברטט. ועל מה ישיחו? על קונסולים, על ויזות, על אמצעים ודרכי תחבורה, ועל מנוסה. מנוסה. מרגע לרגע תיפתח הדלת ויתפרצו יהודים מבשרי בשורות. מה אירע? סיעה אחת של אמנים וסופרים, שזכו מצד ג׳וינט לטפול יתר והיו כבר קרובים להחלץ ולהגאל, נתפשו בכף בסמוך לגבול ממש. נרדפו ונשדדו עד היסוד, ועתה חזרו ובאו ערומים כביום היולדם. ברם רוחם לא נפלה, והם מתאוששים ומתעתדים לעשות בסיון שני של מנוסה.

וכך סיעה יוצאת וסיעה חוזרת, אחת חוזרת ושניה חוזרת.

אני פונה כה וכה, מוצא ידידים ומיודעים עוד ועוד, ליחץ ידו של זה ושל אחר, והאנשים כולם סובבים ומקיפים אותי, נאחזים בי כבעוגן הצלה, משפיעים עלי תחנונים — אנא, אחא, הושע נא והצילה נא. אני משיב לכל אחד במנוד ראש, ולבי בל עמי. אני כולי מורתח ומזועזע. יודע אני שתפילתם תפילת שוא...

בימים יבואו יעלו זכר השעה הטראגית הזו, זה מראה „איכה ישבה" של העת הזאת, כיצד נתלקטו שרידים של אלה ששרתו וסעדו עתונים, נתלקטו, נתלכדו ונתלבטו למצוא פינת ישועה, וסופם — מעל. גדולה ואיומה תהיה הירושה של זו הטראגדיה. אני אפס קצה אגולל בזה.

שעה שלאחרי הצהרים. צללי אדם כילו ארוחתם, ארוחה זעומה של נזיד קלוקל. במעון ה„אגודה" שבקרמליצקה 5 רב הדוחק. בראש וראשונה מתכנסות ובאות בזיע ורתת נשותיהם של סופרים, גון פניהן צוהב מבעית, ראשיהן עטופים סודרים שופעים קדרות. הן נפגות מיד לעבודה. מדיחות הכלים, מנקות השלחנות, טורחות ומכינות הנזיד ליום המחרת. כאלו הנשים. לעומתן הגברים עומדים וממתינים לגמר העבודה וחוזרים ונצמדים אל שלחנותיהם

וחוזרים לשיחם והגיגם, כלענין ראשון, ודמיונם כאותם עשרה בטלנים עלובים שאין שום עיר פנויה מהם. ושוב אותו נושא — קונסולים, ויזות, תחבורה, תחבולה וערמה וחוזר חלילה.

קשה לי לראות אותם אנשים בעלבונם. אנשים שרק לפני שבועות מספר היו משרתים וסועדים את קהל הקוראים שבורשה, ועתה כה שפלו, ממש עד דכא.

ושוב פרצופים מפרצופים שונים חולפים על פני כצל. הנה ידידי משכבר הימים ה. ל. זשיטניצקי, מחבר היצירה הנאה „מעונו של סבא", זה שהצטיין תמיד בכוח הציור החי והמחוכן בשלוה ובטחון שבכתיבה כמו שהליכותיו הנאות היו כמין דוגמא. עומד הוא עתה למולי וסח לי את אשר עוללו הנאצים בחצרו בלילה שעבר. באותה סביבה נעשה מעשה והטיליפון נותק. ויצא הקצף על החצרות שבתחום „הפשע", ופשטו כארבה ובאו ושמטו גברים ונשים והוציאום ממשכבותם והביאום לחקירה ולהתראה...

עוד זה מדבר והנה לפני מזכיר ה„מומנט", פרופוס. עליו היה כדאי לייחד את הדבור. היה זה איש שנתמזגו בו כל ה„מעלות" — טראגיות, קומיזם ותמרורים לאין שעור. אדם שבשחרותו הרבה לכתוב שירים, ואחר היה כל ימיו טובל בכתבי־יד של אחרים. ועתה — למן מסעו של היטלר בפולין הפך והיה חטיבה של היסטריה.

והרי מ. וונוילד, והרי ש. ל. קוה, המבקר ובעל המסות שלאחרונה עבד כחבר במערכת „אונזער אקספרס".

והרי יעקב רייזפדר, המספר והפיליטוניסט, ואחריהם שורה של משוררים צעירים שאת שמותיהם לא אזכור כמו, והם אף הם מסתובבים ונגררים מסביב לשלחנות שבקרמליצקה 5, ואני בוחן ובודק אותם — צללי אדם, צללים.

כ„מחוכן" הולך הלוך וטפוף ב. צ. חילינוביץ, העתונאי הקבוע, שליחה של העתונות בסיים הפולני. עתה הריהו חולש על השלחנות שבקרמליצקה 5.

עיני נתקלות בעתונאים של העתונות הפולנית־היהודית, חניכי החדר של יעקב אפנשלג.

ובתוך כל אלה הרדופים וטרופים למחצה, אכולי ביעותים ויאוש, וכמעל להללו, יתהלכו ירחפו יחידי סגולה, אמיצי כוח ורוח, אלה שסיכויים טמונים להם בצלחתם להחלץ מן המיצר.

עתונאים, אנשי שם, עתונאים שאך תמול הסתופפו במרומי החצלחה וכיום הם כולם עבדים לפרעה מלך מצרים החדש. ועל כך יסיחו בצער, ביגון ובזעם. פלוני נחטף לעבודה ונוגשים

מכבידים עליו אכפם, שני סופר נחטף אף הוא, אלא שלא יצלה לשום עבודה והוא מורדף ומוכה —

פתאום צויחה היסטרית של נשים. מה אירע? הגיסטפו בחצר. מיד כל הנקהלים שבקרמליצקה 5 יחלו בכרכורים, בדחיפה ומנוסה, ומראיהם כסנאים ביער, כעכברים עם בואו של חתול. ועוד בטרם יצליחו לעשות מעשה של כלום, והכל נשתיירו כקפואים, כלכודים לאין מוצא — והקול יצא כמרגיע: הגיסטפו היו ואינם, עברו ופסחו על הבית מספר 5 שבקרמליצקה.

ובתוך הבהלה והמרגוע היפיע ובא אלחנן ציטלין, זה האברך החיור, העדין וצח. הלה תפקיד יחיד ומיוחד נטל על עצמו למיום נפילתה של ורשה — לחזק את הלבבות, להוציא מלבם של הבריות שאחת דתם של הנאצים היא כליון חריץ, חס ושלום — רק עת צרה היא וחלוף תחלוף.

ומתעוררים ומתעודדים ועומדים ומקיפים את אלחנן בשאלות ותמיהות כגון — אותם מאסרים שכה רבו. אך הוא האברך החיור והזך, עומד כסלע איתן: אין אמת בכל אותן שמועות. אין מאסרים, מ ד ב ר י ם על מאסרים, אך רחוק דבור ממעשה. ברם לא לאורך הרגעה. מקשים בתוקף במעשים שהיו, במעשים שאין לסתור. ואגב ויכוח מגיעים גם לידי היתול, שלפתע פתאום יצאה הברה — הסו, הסו, הרי אחד, יחיד ומיוחד שזכה והשיג מה שהשיג והריהו נ ו ס ע —

ומיד נטפלת כל החבורה אלי. ולחיצות חמות וחיבוקים ודמעות בעינים, ובפי כ ו ל ם משאלה אחת, ת ח נ ו נ י ם, הוי, אחא, עשה למעני, לרוחתי ולישועתי. אנא, למען השם, דבר מועט תשיג נא — סרטיפיקט וויזה.

ובתוך כל ההמולה והפרידה אני עומד ושומט עצמי מעל החבורה. היה זה מעשה של אדם החורג מצלמות והולך לחיות עם החיים, ומאחריו — בני אדם שהושלכו לגוב אריות...

יצאתי והרחקתי עצמי מקרמליצקה 5 כהתרחק אדם ממחזה בלהות, מחלום רע, מסיוט איום.

אני נחלצתי, והללו מה? אוי, אחים יקרים, איכם, איכם?

אחד בספטמבר והילדים

היום אחד בספטמבר. מעל לוח הקיר משחירה ספרת 1 רבתי. מה יום מימים? בשנים כתיקונן הרי תחום של שלהי דקייטא ואתחלתא של אסיף — סתיו. מבוקר השכם סאון החיים בבית ובחוץ. פועלים יצאו לעבודתם, פקידים ייחפזו אל לשכותיהם. עקרות בית ועוזרותיהן חוזרות ובאות מהשוק כשהן עמוסות סלי ירק ופרי. והשוער שומר החצר שקוד על מלאכתו, מנקה ומזלף, ואגב כך פזר מלא חפנים זרעונים ליונים המקננות בינות לכרכובי החלונות, ומכל עבר ופינה יינשאו קולותיהם של ילדים השוקקים ופועים ומתקינים עצמם לקבלת עול תורה מחדש. כיום שונו פני הדברים. נאלם שאגם והמונם של החיים. שבתה כל תנועה. דימה, צפיה וקפאון בכול. שכנים יוצאים ממעונותיהם, יורדים ובאים לחצר, ואיש לאיש ישאל בניב שפתים או במבט עין מבעית — מה מליל, מה מבוקר, הבא ונהיה אותו דבר, ההוכרזה המלחמה?

השאלה נוקבת ויורדת חדרי הלב, וכל פנים — חוורון ובעתה. ברם יימצאו גם כאלה שסונטים ובזים למרה שחורה ומתאוששים ומעודדים ומשיבים בראיה לסתור — שמא גוזמא בשמיעה, אולי תמהמה, תידחה, תתבטל הרעה כליל, ומלחמה לא תהיה? מיד יתעוררו רואי נכוחה ויפרשו האמת במערומיה — על סף הבית פגע, כליון, מלאך המות בשערי הארץ, מעל לעיר ואנחנו נחריש? ועד כה וכה ייראו אתם גרי החצר שמזמן נתמנו להיכון לקראת הבאות, הלא המה אנשי המעשה שמתעסקים באימונים לכבוי דליקה, לחביש פצועים. הללו לא ישעו לשיחות יושבי קרנות. השעה דוחקת ויש לפעול ולהפעיל. ברם יש ואחד יעמוד ויתהה — לימוד, אימון? יכול שהענין כבר הוחל, וכל התעסקות תהיה לשמה, בפועל ממש.

ואולם כל זה כמעט שאינו נוגע לעולם הילדים. הללו, דומה שרוחם לא נעכרה במאומה. אמנם נודע ברבים ששנת הלמודים תחל הפעם קצת במאוחר. לא באחד בחדש, כרגיל, ייפתחו בתי האולפן כי אם בעוד ימים מספר. דחיה זו אין בה משום פתיעה יתרה, למודים בכך. יש ועיכוב ידוע, פגם, מחסור במשהו גורם

לדחית פתיחת שנת הלמודים. אך אין בה בדחיה זו כדי להטיל סכר במסלול חייהם של הילדים. יבוא אשר יבוא, יסיחו הבריות במה שיסיחו. סוף סוף לא יהא בזה משום בטול תורה והלכך יש להוסיף ולהתעסק בהכנות. ודוחקים ומאיצים באבות ואמהות. כזה קח לך, כזה הכן לך, ספר, מחברת, דיו ועט ושאר מכשירי למיד שאין שום מורה מוותר על חסרונם. והאבות והאמהות שומעים ונענים, מבליגים על מבוכת הנפש ומעניקים להם לילדים כל אשר תבקש נפשם. ויהא ענין זה, לפחות, נחמה פורתה ביום מר ונמהר, ואם יש ואחד ההורים לא ישלוט ברוחו ויפליט כלעצמו: כל זה למה ולמה, בשעה כזו? יתבהל הפעוט וישסעהו בתהיה רוגזת — מה משמע, אבא, מה מה נתארע? ואז יסיח האב דעתו ויסיים במין אנחה יתומה, כאומר: דברים בעלמא, רחומי, המעט הצרות בעולם בדרך הכלל?

עומד אני וסוקר את מחנה הילדים שבחצר שקצרה רוחם והם מתרוצצים וממלאים חללו של עולם בהבל פיהם ואני מרעיד ונד ל־ב — העלובים, מי יודע מה ילד יום והם שוקעים בתמימותם— עליצותם כאילו עולם כמנהגו נוהג. אך הנה אראה ואבחין בין ילדים לילדים. אותם תלמידי בתי האולפן המודרניים ודאי שחומה בצורה לה לרוחם. הם תמיד נתונים בסדר חיים רגיל ששופע עליצות ושלוה וכל צל ובעתה מהם והלאה. אך שבתי וראיתי סיעות סיעות של תינוקות של בית רבן, חניכי החדרים, „תלמוד תורה" שוארשה העיר משופעת בהם בכל עת — הללו שכל עצמם הוה ודרך ארץ וסדר חיים במסוגר, במשוריין, ועליצות יתרה רחוקה מהם, ושלוה מעודנת, כל שכן פינוק לא ידעו, — הללו, נדמה לי, כגדולים הם בשעה זו, משולים לעופות הכלואים בלול שכל רוח קלה שאינה מצויה מרגיזה אותם מרבצם, הללו, שתמיד הם החכמים והנבונים שבקהל הילדים, לקחה עתה אזנם שמץ דבר, עיניהם אמרו זאת. תוגה מרחפת בהן. הם יסתופפו וימתיקו סיד. המלמדים הקדימו והודיעים עוד לפני שבוע ימים שצרה גדולה מתרחשת ובאה על העולם וורשה העיר תהא באותה צרה לראשונה וביניהם לבין עצמם דרשו את דברי ה„רבי" כמין חומר וצד מהרה הגיעו הם עצמם לידי מסקנה שפירוש הדבר הוא, פשיט, מ ל ח מ ה. והם הם שבשרו הדבר להורים, ולא הועילו ההורים בדברים, כגון — ה„רבי" אינו בר סמך כלל ועיקר, או — סתם גיזמא נקט. לא — טענו התינוקות, — אין ידען בהויות העולם כ„רבי", ואם הוא מנחש ומודיע ודאי שיש ממש בדברים.

אותם תינוקות של בית רבן נטלו לעצמם השררה בחצר. הם הם שנזדעקו ותקעו לו לאזנו של כל אחד ואחד — מלחמה, מלחמה! ועד מהרה הוקפו ילדים, גדולים וקטנים, חניכי האסכולות שעשו אף הם אזנם כאפרכסת. סברו וקבלו. והקול יצא מפיותיהם של כל ילדי החצר, שנעשו בן־רגע עדה לכודה אחת, והיה לקול מבשר אימים. והגדולים לא יכלו להם לפעוטות ונתכנפו והרכינו ראש וענו בקול כאוב: ולואי ויתבדו, ולואי...

שעות מספר התהלכו בני אדם בחצר כצללים. הדעות היו שקולות. נמצאו שאמרו: אין משגיחין בהבל פיהם של תינוקות עד שהופיע ובא קוסטיק, בנו הקטן של השוער, נטל חצוצרת הפח והצמידה אל פיו ותקע לחלל החצר:

— כל פתח, כל חלון על מסגר ייסגר. איש בל יהין להוציא ראשו בעד החלון לחוץ. בהישמע אזעקה — איש איש את ביתו יעזוב וירד אל החצר ויבוא אל המרתף...

לא הספיק קוסטיק לסיים כרוזו—וקול הסירנה נשמע כשהוא מנסר בחצר כולה, אבות ובנים יחד יתרוצצו ויצווחו ויחושו למקלטים. היה בליל קולות של גדולים וקטנים — קול שוקק ורוטן וחדגוני היה קולה של החצר כלה, משל לעולם כולו שהפך והיה מחנה אחד של פעוטות. רק במשוך קול הפטט —השאון ייבקע פתאום קולו של אחד ש„עשה לו לב" והכריז: שמעו נא שמוע, רבותי. שמא בהלת שוא היא, שמא חזרה כללית היא לאותם שלמודים באימונים וכיוצא באלה.

היה זה קולם של כמה מזקני החצר שנזכרו בחובה להיות משקיטי הרוח הסוערת, פטרונם של רדופים ובהולים. אך מיד השתיקם קולם של הצעירים:

— מה חזרה, מה אימונים, עצם הרעה הנה היא באה, באה

ובעצם הוכוח נשמעו קולות נפץ מרחוק ומקרוב, וחיל ורעדה אחזו את כל המשיחים, ומשקיפי דלת וחלון נעו־זעו, וזגוגיות נתרסקו ומבוכה ומבוסה בחצר כלה. הפעוטות יילחצו אל הגדולים, ורבים מהמבוגרים יתכווצו ויתעוותו ויבקשו מחסה כתינוקות, ורבים גם יצווחו וייבבו ויביישו בפחדם את הקטנים. עבר רגע ונתברר כי בכאן, בחצר לא אירע שום דבר רציני, אדרבא — מהרחוב יפרצו ויבואו בני אדם למצוא כאן מפלט. עד כה וכה — וקוסטיק הנער שוב עם חצוצרת הפח יעמוד

ויכריז כי עברה הסכנה, והרשות בידי הבריות לצאת מהמרתפים ולחזור לבתיהם.

היתה „ארגעה". אך רובם של האנשים עודם רבוצים וכלואים במרתף. לא יאמינו לן לקוסטיק, כי אכן חלף עבר מלאך המות ופסח על החצר. עתה הכל יודעים כבר אל נכון כי הרעה הנה נפתחה. פתאום נזרקה השאלה:

— הפצצות הללו להיכן הוטלו, באמת, להיכן?

מיד קפצו ידענים והודיעו השערותיהם: פצצות נפלו על תחנת הרכבת, על תחנת הגאז, על מפעל המים. אחרים באים ומשמיעים שבפצצות הראשונות נתכבדו דוקא בתי קונסולים אלה ואלה. עד שהופיעו ובאו מהרחוב בני סמך בזה אחר זה ומסרו כי לא תחנת הרכבת, ולא תחנת הגאז ולא מפעל המים, אף לא לשכותיהם של קונסולים היו הקרבנות הראשונים של ההרעשה מן האויר. הקרבן הראשון היה בית היתומים אשר באוטבוצק — „צנטוס" (שם המוסד החשוב הזה בראשי תבות).

ואחד יהודי שסבר וקבל את הידיעה הזאת עמד והשמיע בקול נוקב:

— אמנם כן. היטלר פתח במלחמה לא כנגד העולם הגדול, אינו קודם כל נגד העולם הצנוע והאלם הזה של תינוקות עלובי החיים. מיד החרה החזיק אחריו אחד שבא מהרחוב והכריז:

— צאו וראו שם באוטבוצק רבו חללי היתומים. מאה ושלשים שבעה ילדים יתומים שלא טעמו טעם חטא היו קרבנותיו הראשונים של היטלר.

ויום יבוא, עת יחזור העולם ויעמוד על כנו והרשעים אל בס המשפט יוצגו וסניגור כנגד קטיגור ירבה להג, או אז, אם עוד שלם וטהור יהיה מצפונו של עולם, נקום כאיש אחד ונעיד בה באומה זו ונגקר עיניה: תחלת מלחמתו של היטלר מה היתה? בית היתומים „צנטוס" שבאוטבוצק.

מאה ושלשים ושבע נפשות טהורות היו מטרה ראשונה למלוי תאותו של הטיבטוני — „צנטוס"!

מה עשו ה„מתוקנים" שבהם?

מראש אבקש את סליחתם של הקוראים על הכניסי עצמי בשאלה שאינה, לכאורה, מעניני. השאלה היא מדינית־צבורית ופסיכולוגית המעורה בנימים היסטוריים של אומה אשר חננה את העולם בשפע של אישי הרוח וביחד עם זה הריהי מצוינת ברשעות שאין כדוגמתה, — ומי אני כי אהין לפתור אותה שאלה כאובה? עם כל זאת הריני מעז לומר דברי, לא מתוך חקירה בדברי הימים, ומה גם שרחוק אני מתורת הפסיכואנאליזה, ואמת המידה שלי על הטובים והרעים שבאותה אומה ששטן ומלאך דרים בה בכפיפה אחת, ולעולם אין להכיר ולדעת היכן מקומו של הטוב ומה תהומה של הטומאה. אני לא אדבר בזה על הרעים שיצאו להם מוניטין מקצה עולם ועד קצהו, שאף אילו ניטשטשו גבולות עולם הרי ממרחק אלפים ורבבות של מילין היה מגיע לאפך ריחו וטעמו של הנאצי, שאף בהתעטפו באיצטלה של שוחר טוב אינו מסוגל להסתיר את שורש הנחש שבו.

אני אדבר בזה על הטובים. כל יער משופע במינים רבים של אילנות. בכל מעכן של חיות אתה מוצא כאלה שהן גופן אין דרכן לטרוף אלא הן עומדות מהצד ומסתכלות בעין רב על מעשה חברתה הטורפת שמלאכתה בכך.

בימי היותי בורשה ו„זכיתי" להמצא במחיצתם של הנאצים השתדלתי ככל האפשר לראות מקרוב את מעשיהם ולדון אותם מבחינה אוביקטיבית. על אף יסורי הגוף והנפש שנתנסיתי בהם לא פעם, התאמצתי להבליג ולהתאושש ולהיות מסתכל ושופט נייטרלי, כביכול. הנחה ראשונה שלי היתה: לכאורה הרי כל פולש בשעת מלחמה „מחויב" להיות רע ביחסו לאוכלוסים. אף גם שמתי לבי להבחין ולדון לפי קל וחומר. אם האזרח כפוף במידה ידועה לחוקי הזכרה ולנימוסים ושומה עליו להתאים עצמו למסיבות ולתנאים שהוא מצוי בהם, — החיל על אחת כמה וכמה שאין היא חפשי לנפשו לעשות ככל העולה על רוחו, ומן הסתם שהוא אינו פרט בשום מעשה ממעשי ידיו. תמיד, בכל עת ובכל שעה, ובכל אשר יפנה, הרי מצודתו של הגבוה ממנו פרושה עליו, ולפי החוק והקו שקבעו הממונים והמפקדים עליו להתנהג, — ומה הוא, איש

הצבא הפשוט, כי נלין עליו? ולא זו אף זו: האין יש אשר גם החייל וגם מפקדו הם בנים לאזרחים ישרים ותמימים, לאכרים מצניעי לכת, בנים לפועלים, לסוציאל־דימוקרטים ולשוחרי דרור של האומה מאותם ימים טובים בהם הרוח בלי כבלים פעלה גדולות ונצורות, או אחים וריעים לאותם מחברינו, אנשי העט, הבימה, האמנות בכלל וכדומה וכדומה?

הרהורים אלה היו לי לקו באותם הימים של שלהי 1939 בורשה, אמרתי אחפש ואמצא הטובים שבהם, בחינת יקר מזולל, ואתנחם ואתאוששׁ. ההיו חפושי לשוא? לא. שמא רק אחד מאלף מצאתי? מצאתים בכל אשר פניתי, מצאתים למאות. ולא עוד אלא שהיו גם כאלה שהתראו מיצרים בצרתנו, אף נדו לנו, נאנחו למראה יסורינו, והיו גם כאלה שלא נמנעו מלהביע בגלוי התנגדותם למעשי עריצותו של אותו מנהיג מקודש שלהם. בקיצור — ראיתי לפני בני אדם בצלם אלהים —

ואתה, הקורא, שומע ותמה: אם כן, הרי טוב, הרי נחמה פורתא. אך אל תבהל ברוחך. הבה ואספר דברים כמו, ותראה ותיוכח מה ומי הם אותם טובים כביכול.

הנה המסעדה המפורסמת „אלא־פושיט", אותה מסעדה יחידה שעשתה מעשה רב, ממש נסתכנה, והיתה פתוחה לרווחה ליהודים. נתנה אריזחה טובה וזולה לאנשים מחוסרי קורת גג לראשם. שמעתי את שמעה ואמרתי אלך אף אני לשם ואראה במו עיני את הנעשה שם. אחרי עשרים יום של מרבץ במרתף מט לנפול, כשאני שבור ורצוץ, מזה רעב וחסר שינה, חרפתי את נפשי ויצאתי על מנת להגיע לאותה מסעדה יהודית. והנה תמונה חיה לנגד עיני. כחיות טרף פשטו שם לויטננטים עם משרתיהם החיילים, זללו מכל הבא לידם ויצאו כלעומת שבאו מבלי לשלם אף פרוטה. ורבו כן רבו המקרים שינקרים אשר שבעו דיים בקשו לקנוח סעודה לבדח דעתם על חשבון מבקרי המסעדה. נטפלו אל כל מי שנזדמן בקרבתם בשאלות מציקות שנסתיימו תמיד במכות ובעלבונות. ופעם בשמעי עוד מבחוץ את הנעשה בפנים אמרתי: אעקור מכאן ואמלט. אך היצר שבי לא נתנני לזוז ממקומי. אדרבא — חפצתי גם להכנס ולחוש בעורי את המעדנות. נכנסתי ונתישבתי ליד שולחן ראשון. שם היו ישובים חייל נאצי עם בת לויה, עלמה יהודית לבושה הדר. השיחה היתה די מנומסת וגם הסערה של הסכסוכים שבפנים האולם שככו במקצת. פניתי אל

העלמה ושאלתיה איככה זו תנעם לה חברתו של חייל אשר חבריו מתהוללים כבני בלי תרבות. על זה השיבה לי בזה הלשון:

— זה החייל שבמחיצתי אינו כשאר החיילים הנאצים. הוא בנם של אכרים טובים. והוא עצמו רחוק בכל רוחו מעניני מפלגתו של היטלר ותורתם. בקיצור: אין לו שום מגע ומשא עם הנאצים.

אז נשמתי לרווחה ופניתי מיד אל החייל בתמיהה: אם אמת נכון הדבר, שהוא בן טובים ובן תרבות, מדוע זה יעמוד מרחוק ולא יניא את חבריו מלנהוג מנהג הפקרות בבאי הריסטורן?

הוא לא חכך הרבה והשיב בפשטות:

— יהודים, כידוע, הם רבים כחול אשר על שפת הים, וגם הם הפקר כחול, איש הישר בעיניו יעשה ביהודים כרצונו, ומה הוא כי יתערב?

העלמה נפגעה ביותר מתשובתו זו המפתיעה, והרהיבה עוז והקשתה:

— היא הנותנת שעליך לעמוד בפרץ!

— עלמה כבודה, — ענה החייל מניה וביה — היטלר לחוד ויהודים לחוד. היטלר ותורתו זרים לרוחי ולרוח אבותי, אולם היהודים מי ומה הם כי אעמוד לימינם?

— מה, מה?! — פערנו שנינו פינו ותבענו הסבר.

— היהודים — אמר, כמגלה נצורות להדיוטות — קראו עלינו זאת המלחמה.

— יהודים? מלחמה? — הרעימה עליו העלמה בקולה.

החייל לטש עליה עיני זכוכית, כאמור: הטרם תדע אמת גלויה זו?

אך העלמה לא שהתה הרבה, עמדה ממקומה והחלה להתרחק מהשלחן. החייל אף הוא, עמד כנשוך נחש ועשה תנועה להדביק ולאחוז בטרפו. העלמה נתערבה באורחים ונעלמה...

והרי עובדה שניה.

ממול מעוני ישבה משפחה רבת בנים בדירה בת חמשה חדרים. בימים ההם נתעסקו הגרמנים הרבה בהחרמת דירות, מיותרות כביכול. והנה פעם הופיעו ובאו שני קציני והודיעו באדיבות יתרה שברצונם לשכור חלק מדירה זו המרווחה. אלא שסמוך להצעתם זו, לשכור, עשו גם מעשה. כמתחת לאדמה צצו ארגזים ומלתחות — והם, הקציני, כבר כבתוך שלהם. ודמי שכירות? — הס מלהזכיר, אף לא פרוטה. ברם בעל הבית לא נצטער ביותר. אדרבה — בזכותם של שני קציני דיירים ידאי שיונח לו מחפושים

ושאר פגעים שכבר רבו בימים הראשונים לפלישה, אף לא יבואו למקום שגרים קצינים, לחטוף לעבודה. והשנית — אותם דיירים אדיבים אינם נאצים כל עיקר, אף יחסם ליהודים אינו כלל כשל אנטישמיים. והראיה — בהנובר העיר, מוצאם יהודים לרוב הם מידידיהם... עד מהרה נתפשטה השמועה בחצר וברחוב כי בכאן מסתופפים שני קצינים טובים וישרים, ובאו שכנים ועוברי אורח ומכירים לראותם כראות מלאכי אלהים. בעיקר נתגאתה בעלת הבית בדייריה. מהם טובת הנאה לא מעטה בשביל הבית. הם מביאים לבית ככר לחם, שהיה אז יקר המציאות, ואף בעדינות ילכו — פרחים יביאו. אך בפתע לפתאום נמוג כל החזיון. פעם בבוקר אחד בא אחד הדיירים ובקש מבעל הבית שישאילו את שעונו. נחוץ לו שעון טוב שיכוון קימו ושכבו בוקר וערב. בעל הבית מלא הבקשה בחפץ לב. מדוע לא? למחרתו באו שני הקצינים ונסתכלו בעיני תאוה בשני גביעי הכסף שבארון. ואחד מהם שאל באדיבות יתרה שימכרו להם שני גביעים אלה. הבטח הבטיחו לנשיהם לשלוח איזו תשורה משטח הכיבוש, ואין תשורה נאה מגביעים אלה. בעל הבית לא חשב הרבה, פתח ארון הזכוכית, הוציא את הגביעים ותחבם לידיהם של הקצינים — הרי ש ל כ ם לפניכם. תמורת כסף — אין צורך בה, אדרבה — יערב להם ולנשיהם הכבודות.

והנה בפעם השלישית בא סירוב.

אחד הקצינים נתאוה בתיבת הרדיו (היה זה, כמובן, לפני הפקודה למסור כל מכשירי הרדיו לשלטונות הכיבוש). בעל הבית השיב בנועם לשון:

— תיבה זו הרי פאר הבית היא, וצורך רב יש לנו, לכולנו, בה.

הגרמני לא ענה דבר, אלא שלף מצלחת בגדו מספרים (נודע שכולם, כטובים כרעים, נשאו אתם מספרים...) ובבת־צחוק צינית ניתק את חוטי הרדיו. לקח את התיבה לידו ובחמת זעם פרץ:

— האין זה המכשיר גנוב אתך?

ומשנבעה פרץ זה בבית פשטו שני הקצינים טלפיהם ופתחו במעשים מאוימים. בלי שהיות והכנות הריקו את הארונות והתיבות של בעל הבית, לקחו מכל הבא לידם, כלי כסף ושאר תכשיטים, כלי מטבח וסתם כלים בעלי ערך פחות או יותר, ולא עברו ימים מספר ושני אורחים נעלים אלה, שהיו מביאים לבית לחם ופרחים, הביאו אתם חיילים־משרתים ולאט לאט הוציאו את מיטב הרהיטים ובגדים ולבנים וכל אשר נשא חן בעיניהם. הבית נתרוקן, ובעליו

התהלכו כאבלים. היתה מהומה ומבוכה בחצר כולה. הופיעו ובאו עוד ועוד קצינים וחיילים, ובדקו ומצאו והוציאו ביד ובעגלות ובמכוניות, וכלווי ותבלין לאלה המעשים באו אותן פקודות ידועות לשמח לב הנאצים — לכרכר ולשיר ולקרא בקולי קולות קריאות תהלה לכבוד הפיהרר...

והרי עובדה מספר 3. כאן נראה לא סתם רשעות. כאן מעשי זדון, של התעללות, שמקורם בסדיזם נתעב.

ידיד היה לי בורשה, — מה מכאיב לומר היה — שמיום פלוש הנאצים לעיר היה לו מזל מיוחד להלכד ברשתם של המשמרות הממונים על חטיפת אנשים לעבודה. והנה מה שספר לי ידידי זה. זה כמה ימים שהוא עובד במקום אחד וזכה ליחס מיוחד, יחס טוב בערך. אוכל הוא ושותה במקום העבודה ואין כמעט להכיר סימני כפיה. גם החיילים וגם הקצינים לבם אך טוב אליו, אלא שלאחרונה באה תוספת לעבודה, מעין תמורה, כמין חלוץ עצמות. הלויטננט המשגיח על העבודה הוא לכאורה אדם המעלה, גרמני לא כשאר הגרמנים, בלשון חלקות ידבר, אנטישמיות —מידה מגונה זו לא דבקה בו, חס ושלום. אלא שמין רוח שטות, רחמנא ליצלן, נכנסה בו. לאחר העבודה הריהו בא ובמתק שפתים מציע ואומר: הבה ונעסוק קצת בספורט, ואגב כך הריהו חולץ מכיסיו שוט מקופל, מנפנף באויר, שורק ומציין — ספורט, ממש ספורט, ידידי! והספורט מהו? ריצה וקפיצה, והוא, הלויטננט, מנצח על המלאכה, מצליף בשוטו ודופק ודופק ומזרז, רוצה רוץ! קפוץ! מהר, מהר, רוץ! וידידי מציית ורץ וקופץ, רץ וכושל ונופל, סופג צליפות השוט, בולע רוקו וזיעתו, כובל נשימתו, מפרפר ומתלבט עד כדי יציאת הנשמה — והלויטננט מזרז: ספורט, ספורט, יבושם לך, יערב לך לאחר העבודה, ורק לאחר שהוא כושל ונופל באין אונים ודומה לגוסס ונופח נפש, רק אז הוא מניח לו. מקפל שוטו ושמו בצלחתו, נפרד מידידי בברכה ונפטר הימנו ב„להתראות למחר"...

כהנה והכנה הם מעשיהם של ה„טובים", אלה עושים מעשיהם ואלה עומדים מהצד ומסתכלים סתם, או נהנים מראיה בעלמא. ואף בעשות הרעים מעשיהם יעמדו הטובים ויסתכלו ויקבלו התופעה במין אדישות מקהה ומרגיזה. וככה ראיתי לא אחת את הרעים כשהם מנפנפים ונוגעים מסיכותיהם לעיני ילדים נבעתים וה„טובים" עומדים ומסתכלים ושותקים ונהנים. וראיתי גם ראיתי

ילדיהם של נאצים שבאו לזרשה לראות במחזה של ענויים. והם בקשו מאבותיהם גפרורים ולאמן ידיהם אף הם בהבערת זקן של יהודי, והאבות שומעים ונהנים, אבות שקטים „מי שהיו" אכרים, סוציאליסטים, מתנגדי היטלר מתפעלים מחכמותיהם והתפתחותם של בניהם, נהנים ושותקים.

כזוהי חזותם של כל הטובים שבהם, אותם טובים שבקרב נפשם תוססת ומהבהבת אש התפתה מדורי דורות, אלה הם סימני החולאת שדבקה כספחת בגופו של כל גרמני, למן חניך המיליטריזם הפרוסי ועד — ועד האכר והעמל שבכל השכבות; היה זה הד קולו של היונקר סובא השכר והיין מעידן ועידנים, זה שבכל דור ודור השכיל לעטות מעטה ברוח הזמן, אם כביסמרק אם כפרידריך הגדול, אם כוילהלם השני ואם כהיטלר, ומה אם אי־שם בוימאר צץ ופורח טוב ונעלה, כביכול, גיטה, מה הוא אבק פורח בזהרו בתוך ים של רצחנים מכפרגל ועד ראש?

פסיעות ראשונות אל הגיטו

תחילתו של הגיטו לא היתה בו ביום שיצא גזר הדין בפועל ממש. עצם המאורע — מקורו הרבה זמן קודם לכן. היה זה בימים הקודרים של שלהי 1939, אז בהלת המנוסה אחזה את האוכלוסין כולם, ומגמת פניהם אל הנהר בוג. בשעת הבהלה ההיא פשטה שמועה שבועד הקהלה נתקבלה הפקודה מטעם סרדיוטי הגיסטפו להתקין גיטו ליהודי וורשה. ברגע הראשון לא ירדו היהודים לסוף דעתם של הצוררים וגם לא העריכו כמו את הענין הזה ששמו גיטו, דבר „ישן נושן" מתקופת ימי הבינים החשוכים. ונתחלקו הדעות. היו שאמרו כי כל כוונתם של הנאצים להבדיל את היהודים מעם הארץ, ותו לא. ואמרו — יהי כן, מה רעה של ממש תהא, למשל, צצה מגזרה זו? ולעומתם טענו אחרים כי אין בגזרה זו מעשה זדון בלבד. יש בה מטרה ידועה, עמוקה וחשובה, והיא כולה אך לרעתנו. גיטו — ודאי תחבולת שטן ממדרגה ראשונה כרוכה בו. עד שבאו לכלל דעה — כי להקל על עצמם הם מתכוונים. לכשיהיו היהודים כלואים בתוך החומות קל יהיה למצוא עברייניים, חשודים במעשה סבוטגה וכדומה. סוף־סוף הודו הכל כי גיטו פירושו מלכודת. ברם מוקשה היה הדבר שהגזרה — אם באמת יצאה מלפניהם — היא סתומה. לא פורש בה בדיוק היכן גיטו זה יהא

נעשה. לא ידעו לנקוב בשם הרחובות שיהיו כלולים בתומת הגיטו, גם לא דיבר מאימתי יוחל הדבר. והלכך נמצא לאחר מכן קטני אמנה שאמרו פליטת פה או קולמוס בלבד הוא זה ענין הגיטו, זוממים להרע ואינם יודעים במה וכיצד. ברם אני, משנתקעה הברה זו, גיטו, לתוך אזני לא פסקתי מלהרהר בה יומם ולילה, לבי אמר לי כי רב־ממשות הוא משחק שטן זה החדש ואין לזלזל בו.

יושב אני בתוך חצרי ונותן עין בכתלים הרעועים ובחלונות המנופצים, רואה אני את דרי החצר כשהם מתגוללים בין החרבות וראשם שח לעיי המפולת ופיהם ממלמל קינות כבליל תשעה באב. השכנים, מבני ברית, מעורבים וממוזגים זה בזה, בעלי זרמים ומפלגות יריבים, מהימין ומהשמאל, עשיר ורש, אדוקים ו„קלים", ועמהם יחד אותה סיעה עלובה של מתבוללים, הפולנים בני דת משה ובתוכם, „יחיד נפש" של החצר, ה„פאן מעחעס" (משומד), הללו נתגלו בקלונם והם אף הם אחוזי אימים, לפי שגם אותם יצרור היטלר, וסברה שאותם עוד יותר מסתם יהודים. עתה הגיעה שעה טרופה שכזו. שומה עליהם להיות עם יהודים יחד. אך מי יכיר ויבין אותם, כיצד יקרבום ויכניסום תחת כנפי כלל ישראל? בעיקר גדולה צרת נפשו של פאן מעחעס, אותו ברנש חיוריין שפדחתו כגון הגויל וחוטמו חותם יהודי טיפוסי ושתי כתפיו לו שמוטות־גרומות כשל אברך חסיד. רבות בשנים לא ידע את עמו. היה תקוע וחבוי בין הגויים. פרט ליום הכפורים, בו היה מתעלם מהחצר, וליצנים היו אומרים שנתגלגל ובא עד ל„חצר" של אחד רבי כדי להשקיט דכדוכים וספקות „שמא בכל זאת". היו גם שתפשוהו בקלקלתו — עת בגנבה היה מעיף עין בעתון יהודי, קולט משם ידיעות על צרות יהודים, מצניע לפינה חבויה של הלב וחוזר להתכחשותו. כל זה היה שלעבר. עתה נתהפך הגלגל. בא יומו. בימים הראשונים של השואה עוד השתעשע „פאן מעחעס" בתקוה שהוא, לא זו בלבד שאליו לא תגיע כל רעה, אלא להפך: בצל קורתו ימצאו מחסה גם מהללו „בני דת משה. על פתח ביתו היה תלוי לראוה צלב זוטא על גבי שמו המפורש ניביאדומסקי, לאמור: בכאן יסתופף אחד נוצרי שאיתרע לו מזלו להיות שרוי במחיצה אחת עם יהודים. ברם לא לעולם חוסן. עד מהרה נתגלה ברבים כי אנשי הגיסטפו ופלוגות ס. ס. ידעים את הרז ובמסתרי מסתרים הם יודעים למצוא כל אותם בני הגזע היהודים ששמו להם את הצלב לסתרה, ולא עוד אלא שדוקא עם הללו ירדו לחייהם, יוציאום ממשכן

שאננות ויסירו המסוה מעל פניהם, ובזום וידכאום עד עפר, ירקידום לעיני השמש והברויות, יכריזו ויאמרו: ככה ייעשה לשפלים שבאומה זו

וכשהגיעה לחצרי הידיעה על הנעשה במומרים שבעיר לא ידע „פאן מעחעס" שלנו את נפשו. ופעם הייתי עד למחזה שהיה בו כדי לעורר צער ורחמים. אותו מומר שלנו נטפל אל אחד מזקני היהודים שבחצר, הניח כפו, דרך ידידות, על שכם השכן ובקול בוכים אמר:

— גיטו זה שאומרים להביא עלינו הוא הגדול שבאסונות. הנה אתם, למשל, לכשייגזר עליכם מקל נודדים בודאי ובודאי שתדעו לאן פניכם מועדות, תפנו אל אחיכם בני ישראל השוכנים כבוד ברובעי מגוריהם מדורי דורות. שם יקבלוכם בזרועות פתוחות כקבל איש את עצמו ובשרו. ואילו אני, העלוב, אל מי אשא עיני ומאין יבוא עזרי?

הזקן נד לו למומר, הניח כף ידו על שכמו ועמעם לו תשובה מעין:

— אשר יקרה אותנו יקרה גם אותך, פאן נכבד, צרת רבים היא, וסוף פסוק.

המומר קבל את הנחמה בשברון לב ונסתלק.

מרובים היו בורשה הימים של אימה וחשכה גדולה. אני אזכיר בזה לילה אחד, ליל שימורים. איש לא עצם עין. הכל עשו בחפזון הכנותיהם למנוסה. עם אשמורת הבקר היו כבר מוכנים „ליציאת מצרים" זו הנוראה. כל המבואות והסמטאות היו שוקקים בני אדם וכלי רכב. בפתח הבתים עמדו בני אדם על צרורותיהם והמתינו נבוכים ומדוכדכים מתי יהיה האות. איש טרם ידע דבר ברור, מה, וכיצד, והעיקר — להיכן.

והיה זה אחרי ביעותי לילה מהרגיל, בלא מים ובלא מאור, כשאנשי הגיסטפו עשו במלאכה מהשיגרה — החרידו מרבצם המוני בני אדם נטולי אונים, בדקו בחורים ובסדקים, חפשו „נשק", חפשו כסף ומיטלטלין שיש להחרים, התאנו להם ליהודים שמנתקים טלפונים, שמתנכלים להם לשלטונות הכיבוש. היה זה מקץ לילה, בו כצללים, כסהרורים, השתרכו בנות ישראל ממקום סתר אחד למשנהו והן עטופות ומכורבלות לנצור צניעותן ומעט נדוניה שחסכו בזיעה ובדם... השכנים כולם נתעוררו במקצת לקראת דמדומי שחר ונתעוררו לכלות מלאכתם ולצאת לדרך. בני אדם

מבקשים להפרד ממישהו ומוצאים מ ש ה ו. יורדים מהמטה בה מצא עמל וקשה יום מנוחה כי נעמה, נפרדים משאר כלי בית, משלחן וכסא, מארון, מכלי מטבח, מי יודע, מי יודע מה יהא בנדודים, אם תהא מטה להניח בה הראש, אם שולחן לסעוד הלב. אכן היה זה ליל אימים שלעולם לא אשכחנו.

ושאר שכנים, שאינם בני ברית, מה אמרו בראותם את מחזה האימים?

וכאן עלי לומר דבר שלא יובן אולי כראוי לאלה שלא טעמו בחייהם טעם שכנות כזו שהיתה מצויה ברבות מחצרות ורשה.

ישנם רגעים בחיי נשמה של אדם, בהם יאבדו כל הסימנים והסיסמאות שהם מצוות אנשים מלומדה, וכל חוגי חברה ותחומי זרמים ומפלגות וגזעים ואומות יהיו כאבן פורח. וחלף כל אלה יתגלו מנבכי תהומות ומגנזיהם ניצוצות שהם מאותם סממנים שמימיים הממזגים ומצרפים כל הנברא בצלם. רגע כזה היה באותה אשמורת הבקר שהזכרתי לעיל. כל השכנים הגויים שבחצר לא נתנו אף הם שינה לעיניהם כל אותו לילה. ועם דמדומי הבקר לכשנדמה היה הנה, הנה יחל אותו מסע נורא ואיום יצאו הללו ממעונותיהם ונתיצבו איש איש ליד שכנו ושכנתו הקרובים אליהם ובקשו בתנועות ידים ובניב שפתים להביע רחש לבם. הם היו כולם אחוזי חרדה והשתתפות בצער. ואף אלה שהיו נודעים מאז ומתמיד כרעים שבהם בקשו לומר הבר־מה שייראה כשיניי יחס בתכלית. ואכן שמעתי אחד פונה ואומר בטון של עצה טובה ותקיפה:

— בשם השם, אל בהלה שכזו. אולי מוטב ש ל א תזוזו ממקומכם, יעבור, יעבור הזעם.

ושני החרה החזיק אחריו:

— ודאי שיש טעם בעצה זו של השכן. וכי מה החפץ הזה, שמא צל השטן אתם רואים כרעה של ממש?

ושלישי רואה שאין בדבריהם כדי הרגעה נפנה ופלט:

— שכנים היינו ושכנים נ ה י ה, ידידים. אתם הולכים, צר מאד, אך תראו שבקרוב נתראה פנים, שוב תשובו.

והמסע החל. הבקר היה ומכל עבר נהרו המונים המונים, עגלות טשטנות משא לעייפה נשרכו וחרקו — ועדיין איש לא ידע אל נכון אם באמת כ ב ר נגזרה הגזרה, ולאן העינים נשואות.

דבר אחד היה שהמריץ את הברית לעשות את המעשה. הכל ידעו ברור שהרעה בוא תבוא, ואם לא עכשו — בעוד זמן מה, בעוד יום, שבוע או חודש, והלכך נמנו וגמרו — יפה שעה אחת קודם, שאילולא כן, אם ישבו דומם ויחבקו ידים, מי יודע כיצד יהיו פני הדברים לכשיצטוו בפועל ממש לילך באשר ילכו, אז בודאי שמחמת הדחיפות והבהילות יצאו שבורים ורצוצים ואיש לא ימלט נפשו.

ויצאתי וראיתי במסע. היה זה בליל אדם ובהמה, מחנה בלא תחילה ובלא סוף, מחנה מהמם ושוקק והקולות בוקעים שחקים, קינות כבליל תשעה באב, הלוית המת זוטות הן. כאן נתארע דבר שנבצר ממני לכנותו בשם. החושים נתקהו, השערות סמרו, תשבתי — הנה, הנה תהום תפער פיה ותבלע בן־רגע את כל המחנות הללו וקץ יהיה לכל בשר...

אך הנה נעצרו המחנות. מה אירע? בסמוך ביתו של ועד הקהלה עברה הרינה — בכאן ידעו ידוע מה המעשה אשר ייעשה מה המטרה הקרובה. ראיתי בקרב ההמונים כאלה שעשו עצמם פרנסים וממונים ונזדקרו ונתבלטו עם דפתרים ביד ורשמו רשימות, לאמור: הנה התתומים והנה הרחובות של הגיטו. מיד נזדעקו הרבים וצווחות אימים בקעו את חלל האויר: מה, מה, כיצד, אימתי?! עשיתי מעשה של אחד נקשה וער, והייתי מדדה בין המחנות ומסתכל בפרצופים לראות ולידע מי ומי ההולכים, בקשתי ומצאתי מכל אשר ורשה נתברכה בהם. מצאתי עשירים אדירים ואבירים ופושטי יד, מצאתי הרבה מ„פני״ העיר, אמרכליה ומנהיגים, ראשי מפלגות וטפסרי אגודות והסתדרויות, שהם מעורים וחבוקים בהמונים שכל משאת נפשם להמלט, להמלט, למצוא מחסה, חור או אבן להניח שם את הראש — עד כה וכה ושמועה חדשה פשטה בעיר:

השטן בא על שכרו. משחקו עלה לו יפה יפה. הסרדיוטים הנאצים הודיעו כי לעת עתה ענין הגיטו בטל ומבוטל, כלומר — הדבר נ ד ח ה.

היו אלו הצעדים הראשונים של הגיטו, התחלה מוצלחת של משחק השטן, זה השטן שטרם ידע אז באותם הימים של שלהי 1939 כיצד ובמה להכות ולדכא את קרבנו עד תומו.

כלולות

— אבא יקירי, מתמדי, ליום המחרת הועדתי את החופה.

— הועדת? את הועדת את החופה?

— אַל נא תשית לבך להברה שאינה, אולי, מהוגנת. הרי חיים אנו כיום במסיבות כאלו שכל דבר חפץ יש להתקינו ולהועידו מראש. אחרי פת לחם תרים בשבע עינים ומזמינים אצל האופה. וכן יזמינו מקום להשיג מים במשורה. וככה גם ארבע כלונסאות של חופה יש לדאוג מראש. זריזים מקדימים ווכים, ולמאחרים אין תקוה.

— נו, נו, ימים טובים הגיעונו. אך הגידי נא בתי, את מה כי חפזת לכגון זה? לא מצאת לך עת נוחה וטובה יותר לחתונה?

— היא הנותנת, אבא, אין לך עת כשרה לנשואים מיום זה בחרתי לי. היום, רק היום, אסור להחמיץ אבא, אסור.

יריתי מבט לעיניה של בתי. ראיתי שלעג ודכאון קננו בהן. „עת כשרה", אמרה, „אין להחמיץ". קלטתי ובלעתי הברותיה אלו, הן באו בי יחד עם חרון, פחד ואזלת־יד שחלחלו בכל ישותי...

הדברהיה באותם הימים שהבריות היו מרבים לדבר על ג י ט ו. ההמונים שמעו על כך, סברו וקבלו. אם גזרה היא, אמרו, נקבל. גיטו — יהא גיטו. סגורים ומסוגרים, מצוק, כלא — אפשר שהפסד זה יצא בשכר הרוחה פורתא, לפחות יניחו להם לבריות. תחדל החטיפה לעבודת־כפיה, לא יחטטו יומם ולילה בכליך. לא ירגיזו רבצך, ושבתך וצאתך לא ידעו ידוע, אדם יהא שרוי בביתו ויעשה כבתוך שלו ואין מכלים חבר, כזו לפחות ה ט ו ב ה שתצמח מהגיטו. יכלאו — וירפו הימנו. ברם לא כן סברו סופרים ואמנים. שכמותם אפילו אם יבואו חדר בחדר, לא תהא מנוחתם שלמה. יש מי שכתב פעם מאמר לגנותו של היטלר, ויש מי שצייר קריקטורות של נאצים, אחד כתב סיפור, פלוני — שיר, והיה אחד צייר שהגדיל עשות, — אתם יבואו חשבון. ג י ט ו — רעה רבה צפונה בו. מלכודת תהא זו לתפוש חוטאים ופושעים, והלכך יש להקדים רפואה למכה. כל המקדים ועוקר עצמו מהעיר — את נפשו יציל.

וראשונים לנסים ונמלטים היו הללו, אנשי הקולמוס והמכחול ושאר „רועי" רוח שבצבור היהודי בוורשה. אולם עד מהרה היה ענין המנוסה גם נחלתם של ההמונים, ובעיקר צעירים לימים, שהגיעו

לכלל דעה כי בגיטו יהיו נטולי חיים. גיטו — זה צינוק, דכאון — קפאון. וכאן צץ הפרק חתונות. בחורים ובתולות שהיו קשורים ומקושרים בברית אהבה נמנו וגמרו להינשא דוקא בעת כזאת. ובחשבון ובחבונה הדבר נעשה. כל החפץ חיים מבקש להימלט, ומי יודע מה מינה לו הגורל בבואת. הכל ילכו אל אשר ישאם הרוח, וגדולה סכנת הפירוד, ולכן אין טוב אלא לילך בצוותא, איש ואשה, האיש כמגן והחסות ולאשה בתלאות הדרך.

אף בתי היתה במחשבי הקיצין והיתה שקודה כל הימים להגיע ל„תכלית". וקראותה אותי מתיחס בשוין נפש לכל ענין זה באה עלי בטענות וקובלנות. הכיצד אב אינו דואג לבתו? הכיצד יראנה מתעגנת ומסתאבת? וכן היה דברה גם כלפי בחיר־לבה. והקץ לדברי ידידות ואהבה סתם. עת רעה היא ויש להקדים ולהכנס בברית הנישואין. כי מי יודע מה ילד יום. לסוף הטיחה כנגדנו נמוק חד ונוקב — אף היא מושכת בעט סופרים, וסכנתה קרובה, ואסור להתאכזר ולהניחה שתהא נתפשת בכף המחבל.

וזה הועיל.

הדבר נראה בעיני מגוחך ונלעג מאד. יום כלולות, חופה וקדושין לעת כזאת, אך ההכרח לא יגונה. על כרחי עניתי אמן.

וכאן מתחילה פרשת היסורים — מסדר קידושין היכן ייעצא? לפי שמעטים מאד היו ששמו נפשם בכפם ונתעסקו במלאכת קדש. רבים נתפשו בשוטם ברחובות עיר, גידעו זקנם ועשום ללעג ולקלס וכעפר לדוש. והקופצים על ענין זה מרובים ומלאכת הקודש תסולא בפז, מאתים זהוב חופה אחת. ויש לעשות בתחבולות, להזדרז ולהקדים ולזכות ב„תור".

וצרה גוררת צרה. המחותן השני, מצד החתן, היה יהודי בלי חכמות, מאותם יהודים מתונים ואדישים לכל דבר שנעשה בחפזון וברגש. הוא אינו גורס כל ענין המנוסה, כל שכן תתונה „על רגל אחת" אינה לפי טעמו ורוחו, בעיקר שעת חירום כזו, השעת זיווג זיווגים היא? ברם בתי נטלה גם ענין זה לידה. נטפלה לו למחותן ופקחה עיניו והוא אף הוא על כרחו ענה אמן.

היה זה יום סגריר, אפל ועכור. החצר כולה היתה שרויה ולוטה בדוק של שכול ואלמון. יצאתי לחוץ ונסתכלתי בביתי שעמד בחורבנו, ובדלתות והחלונות שנעתקו ממקומם והיו תלויים בגס, בעלובי כלי־בית שזמו לגרוטאות שנתמזגו בשברי לבנים ורסיסי טיח, הכל, הכל מכביד היה כמזל של מפולת. והנה אני חוזה לנגד

עיני אחד יהודי בצורת גוי כשהוא משתרך ויורד מהמדרגות, ספק יודע אשר לפניו, ספק הלום ונסוך שכחון.

צורת גוי מהי?

מנהג נהגו רבים מיהודי העיר להתחכם להם לגאצים, את הזקן והפיאות הרי מגדעים בלא רחם, מה עוד נשאר סימן של יהודי — הלבוש. עמדו והמירו בגדיהם וכובעיהם. במקום המצנפת והיהודית הידועה באה מצנפת עם מצחיה מבהיקה של לקה, והיה דמיונם כעם הארץ, לפחות יהא הרווחה כלשהי — לא יחטפו לעבודה. וכי מה עבירה בדבר? הן רק למראית עין בלבד, ויש גם משום פקוח נפש.

והנה אותו יהודי שנקלע לפני — „גוי" ממש, הצצתי בו והכרתיו. היה זה שמש בית־הדין של אחד מורה־הוראה ששכן כבוד באחד מפינות רובעי־היהודים שבעיר. יהודי בעל פרק נאה, כרסני ושופע הדמור. בראותו אותי היה כמי שנתעורר מחלום ביעותים, קפץ לעומתי והריע:

— בסימן טוב, הרי אתה מחותנו של מחותן פלוני. ברוך שהזמינך לכאן. הכל מוכן לחופה, שתהיה במקום פלוני. נא ונא להזדרז ולהגיע בעוד מועד, פן נאחר.

עמדתי מוכה תמהון. הכיצד תשכילה בתי למצוא מסדר קידושין על אף הסכנות הכרוכות בדרכי הרחובות שכולן משובשות היו נוגשים וחוטפים. פג תמהוני זה ובאה תחדה במקומה. הכיצד שמש בית־דין הפך „עורו" בין לילה ונתגלה כ„גוי" לכל משפטיו. עד שאני עומד ותוהה וקולות שכנים מחלונות הקומות שבכל עבר יורדים ובאים בפעיה־נהימה של אנחה וחרדה:

— או לעינים שכך רואות. הביטו נא וראו, ר' יהודי פלוני שנודע בשערי וורשה עד היכן הגיע, אוי ואבוי לכולנו!

הלחישות הגיעו, כנראה, עד אזניו של היהודי. הוא לא הפטיר בשפתיו מאומה, רק כבש ראשו בקרקע הצמיד כפות ידיו אל שתי לסתותיו והתאמץ לעצור יבבה שחלחלה בגרונו ונתבקשה לפרוץ ולהזעיק שמים וארץ, עד מהרה הפכו הקולות של השכנים והיו לקנים הגה והי. אזרתי כח ונפניתי ואמרתי ליהודי:

— שפיר, עוד מעט קט ואל החופה אגיע.

זוג הנאהבים והנעימים, בתי ובחיר לבה, היו משעשעים את נפשם בענין של כתיבה. שניהם נמשכו למלאכת סופרים, ואם הצלחת הפרסום לא האירה להם פנים אלא לעתים מזומנות הרי שכרם היה משלם בקריאת יצירותיהם איש לרעהו, ומצא להם.

היתה זו כתיבה לשמה, וכל כך שמחו בכתיבתם עד שלעתים נדמה לי שעצם האהבה שביניהם אינו אלא דבר של כסות, תבלין ופאר לקשר הנפשי שנקשרו אהדדי על ידי הכתיבה. והמחותן מצד החתן, יהודי ליטאי, אף הוא, כנראה, נתקנא ב„ילדים" ובמחותן שלו, היינו מצד הכלה, ונתאוה תאוה ולא שקט ולא נח עד שלא עשה מעשה והתחיל מתעסק אף הוא בקדשים, במלאכת הכתיבה. עתה נתחוור לי כל ענין השידוך, היה זה ממש שידוך מן השמים, שידוך של סופרים.

וכשבאה השואה וקלגסי היטלר פשטו בעיר נמסר כל אחד ממשפחת המחותנים להרהורי תוגה ולאימה ויראה, פשפשו במעשיהם ומצאו שקולר דבור או כתיבה בגנותו של הצר הצורר יהא תלוי בצווארו של כל אחד מאתנו. אני, למשל, חדש לפני פרוץ המלחמה פרסמתי מאמר חריף נגד עריצות הנאצים. ל„אשרי" נחרב בית המערכת כליל ושריד לא נשאר מכתב פלסתר שלי. בתי אף היא חטאה כבד מנשוא. היא כתבה איזו רשימה כלאחר יד ובה ירתה חץ כלפי ענין דנציג. אותו עתון בה נדפסה הרשימה עודנו קיים, ומי יודע מה צפוי לכותבת. החתן „נכשל" בכפלים. הוא פרסם פיליטון ממולח ומפולפל נגד היטלר בעתון שכל עצמו פסול מלכתחילה, עתון בעל גוון „אדום", תרתי לריעותא. עתה כל הדפוס הזה הוחרם, ואם ימצאו אותו פיליטון אחרית כותבו מרה. רק המחותן, אבי החתן, היה המאושר שבכולנו. הוא אמנם הרבה לכתוב דברי שטנה, שקוץ וחרמה כנגד היטלר וחבר המרצחים שלו, אך לא ראה ברכה בעמלו, שום דבר לא ראה אור.

ברחוק שנים, שלשה רחובות ממקום משכני עומד לו מין בית שנפסלה צורתו לחלוטין וכולו כפנס שאינו כשר לשימוש, לא חלון לו ולא דלת, נשתיירה בו דירה אחת בעליית גג והיא כתלויה על בלימה, סולם המעלות אף הוא עומד בנס והבא לעלות לשם מגיח אחד ראש מהחרכים ומזהיר: לאט, לאט לך, לא בחפזון ולא ברעש ולא שנים יחד יעלו, אלו המעלות סכנתן מרובה מתועלתן ויפה הזהירות שבעתים. בבית זה שוכן כבוד המו"ץ הנודע במידת הכנסת אורחים, ואליו באו בשעת סכנה רבים ממורי הוראה ורבנים שבערי השדה ומצאו מקלט בטוח ועשו שם כבתוך שלהם. ברם לא לעולם חוסן. כשתכפו צרות התטיפה והחיפושים לא פסחו גם על סוכת שלום זו, ובאו אנשי ס. ס. ומצאו יהודים

מהודרים מכונסים במעון צר ואמרו ענין זה אומר דרשני. ולאחר כריתת הזקן נטפלו אליהם וחיפשו בכליהם ומצאו תשמישי קדושה משל כסף כגון פמוטות, מגדל־בשמים, גביע לקדוש והבדלה ומעט מטבעות של כסף וזהב. אמרו הנה בכאן בריות שמתעסקים כביכול במלאכת שמים, אך רבות מזימות בלבם, אין אלו אלא ספסרים החולשים על שער הממון וחופנים אוצרות קרח בכליהם, נטלום וטלטלום ועינום באכזריות, ובמעון נשאר לאנחות „בעל־הבית" כשהוא מיצר וכואב על זקנו כי גודע, על שיניו שנשתברו ועל שארית המחיה והרכוש שכלתה בידים טמאות. וכשהונח לו למו"צ מיסוריו וחרפתו נתן דעתו לדאוג לגופו. עשה כה וכה ופתח במלאכת סידור קידושין. מלאכה זו היתה כרוכה אף היא בסכנות גדולות, לפי שהגיסטאפו, אם מצאו בביתו של יהודי ענין כגון חופה נתלקחה בם חמתם עד להשחית. אסיפת־סתרים היא זו — הצויתו והרעיבו — כינוס ראשי יהודים על מנת להטיל ארס ואבני נגף על דרך עושי דברו של הפיהרר. את המחותנים יחד עם החתן והכלה היו כובלים ומוליכים לצינוק או לעבודת כפיה ושאר ענשים. ברם המו"ץ דנן לא שעה לסכנות. פקוח נפש הוא לחם חוקו של אדם ודוחה כל שאר סכנות. ושומרים שנים היו לו למו"צ. אחד שעמד בפתח־השער ושינן לבאים זהירות מפני עינו של הרשע, ואחד ליד סולם המעלות שהזהיר מפני מפולת.

וככה הגעתי עם בתי הכלה לערוך את החתונה ה„ספרותית" בביתו זה של המו"ץ, וכאן מתחילים העיכובים. נער שליח חפז ובא והודיע שהחתן נחטף לעבודה בלכתו אל החופה. עוד זה מדבר והנה שליח שני מבשר ואומר שהמחותן השני נעצר בדרכו. הרחובות נסגרו על שבעה בריחים וכל העוברים ושבים נעצרים ונבדקים אם אין בכליהם כלי זין.

ישבתי כל עוד נשמה באפי והאזנתי לשיחם ושיגם של אנשי ה„מנין", עשרה בטלנים שמזדמנים כמתחת לאדמה בכל עת מצוא, על מעשים שהיו ועל המתעתד להיות עד בוא יום השם הגדול והנורא, בו תעבור ממשלת זדון מן הארץ...

עד שאנו מפליגים ומתנים צרותיהם של יהודים — והנה אורו העינים. החתן נכנס ובא, הוא כילה מלאכתו בדרך נס. הוא מוכה ופצוע וכסותו לעורו קריעה בלית, אך נחלץ, את נפשו הציל, מיד לאחריו הופיע ובא גם המחותן. חיבוקים וגיפופים, גדולה השמחה ברוכים הניצולים, ממש מחיה מתים.

לא אדע לכנות כמו את מצב נפשי באותם רגעי „השמחה", בשעת החופה. אחת ידעתי — היו אלה רגעים איומים בחיי.

מיד עם בואם של החתן והמחותן עמדו המו"צ ושמשו והתקינו את החופה וזרזו אותנו למהר ולפתוח במצוה. וכאן ראיתי לתמהוני כי יש ממלא מקום. המו"צ גופו נחטף לפני ימים מספר לעבודה וחזר הימנה בשן ועין, ועתה הוא אנוס לערש דוי ואחר מורה הוראה יסדר את הקידושין. היה זה המו"צ ר' פנחס'ל, יהודי כחוש ומשופה לסתות כבר מינן. הוא עומד עם סדור בידו וכולו מרעיד, שפתיו נעות וקולו כמעט שלא יישמע:

— ברוך אתה... יו־צ־ר ה־א־דם!

פתאום נשמע קול כאוב:

— פלסתר. א־דם?!

ושני עונה לעומתו:

— יו־צר ה־א־דם? חיה רעה היא זו הבריה, קוף בצורת אדם, נחש הוא זה שיצר כביכול!

היה זה אות, כפותח סכר, ומיד נידרדרו קולות בזה אחר זה:

— אותי הכו, הכה ופצוע.

— ואותי הפשיטו ערום כביום היולדי ומחקו צלם אלקים מעל פני.

— את ביתי, את משפחתי החריבו עד היסוד.

— ועוד ידו נטויה.

— כלה יעשו בנו ואין מכלים דבר...

ועד מהרה הפכה החופה והיתה שק ואפר של מתאבלים. לא הנשים בלבד, אף הגברים לא יכלו לעצור ברוחם ופלגי דמעות נשפכו כבליל תשעה באב, כבשעת לויית המת, כאחר מיטתו של שר וגדול בישראל...

המחותנים יחד עם החתן והכלה היו בכל רע. מה יהא בסופה של חופת אבלים זו. ופתאום קול מנסר בחלל החצר:

— הם באים!

מיד צררו את החופה והטילוה אל מתחת למטה, ה„מנין" כולו הולך ונמוג, איש לעברו ינוס. מפלט מצאו בחורים ובסדקים, בפינת סתר שבעליית הגג, במרתף, בארון ובפרוזדור האפל, לא הועילו אזהרותיו של שומר המעלות: לאט, לאט, הכל יפול וירד תהומה. ואחד מכריז ומודיע: השער סגור ומסוגר, אין יוצא ואין בא. לשוא כל המנוסה.

למזלנו היה זה פחד שוא.

הס. ס. והגיסטפו לא נתכוונו לבקש חתונות ומסדרי קידושין, שמועה שמעו כי בזו החצר איזה משכן לו אחד סוחר שרבות, רבות בבית גנזיו. שעות מספר היינו תקועים־קפואים תחתנו עד יעבור זעם.

סופו של דבר. החופה לא נערכה כדת. ברגע המבוכה וההמהומה שכח החתן להטיל את הטבעת על אצבעה של הכלה והקידושין אינם ולא כלום.

לאחר ימים מספר היה „המשך" של הקידושין. יגעו ומצאו סופר מודע שגר בחצר שכולה גויים ואין כל חשש לחיפושים. באו וסיימו המצוה, החתן הטיל הטבעת ואמר: הרי את וגומר...

לא עברו ימים מועטים והמנוסה אל הבוג פסקה כמעט כליל. נסגרו הגבולות והוחמרה השמירה. כל תחבולות הנישואים הי־ מקסם שוא, ברכה לבטלה.

אל חוף מבטחים הגיע מחותן אחד, אבי הכלה, כותב הטורים האלה. השאר — גורלם במשאון...

„שעשועי עונג"

(מכתב גלוי לתומאס מאן)

סופר נעלה —

הרשני נא להעיר את אזנך על דבר שיש לך בו ענין, אולי, לא פחות משיש בו לנו, הקוראים והסופרים, בניהם של אותה אומה שאתה הוגה לה חיבה והנך כה מצר בצרתה.

קראתי באחד העתונים שלנו בארץ־ישראל תמצית הרצאתך בעיר אחת שבאמריקה, בה נגעת בבעיית המארה הנאצית ועל זיועות מעשיהם כלפי היהודים, והגעת לידי מסקנה שטעות גדולה היא לחשוב שהנאצים הם הביטוי הנוקב של האנטישמיות שבאומה הגרמנית.

נוסף לזאת קולטת אזני רבות שידורים על פני גלי תבל ומלואה, בם מזהיר ומעודד קולך המבשר לנאצים נקם ושילם ולנו היהודים — ישועות ונחמות...

אשי הסופר, למודים אנו משכבר הימים בדברי עידוד וניחומים. ידענו מאז ומתמיד מה נעלה ונאה הרוח הפועמת בלבותיהם של הטובים והישרים שבחסידי אומות העולם, שאחת משאת נפשם לראות ולשמוח בנפול אויב ולהרים קרן עם עני

ודל, וכמוך כמוהם עושים כמיטב בינתם והשפעתם להוכיח באותות ומופתים כי זו הרעה הנאצית, רעה חולה חולפת היא, ספחת בת זמנה על גופה של האומה הגרמנית, וכי מיד לכשתכלה המלחמה יגיעו ימות המשיח, תעבור ממשלת זדון מן הארץ, הרעים יבואו על ענשם והטובים ייושעו תשועת עולמים.

אני לא באתי לחלוק על דעותיהם של אבירי רוח, מאורי עולם. ברצוני בזה למנות אחת לאחת עובדות ומעשים. גם אציג שאלות מספר. וישמע העולם וירא וישפוט.

בן אני לאותה משפחה שהניחה את היסוד לכל תורות הצדק והחופש שצצו על פני האדמה למיום היותה ועד עתה, ומאז ומתמיד למוד אני לדעת כי אין על פני תבל אומות טובות ואומות רעות, כשם שאין עדרי צאן רעים וטובים. חלף זאת ידעתי כי יש עדרים נגועים בתחלואים ממאירים, מזוהמים ומוכי שחין, לאמור — מצויים בעולם ציבורי בני אדם שמדורי דורות פשה תפשה בעורם, בגופם ובנפשם תחלואה, ירושת אבות שאין מנוס הימנה, ועל כגון זה אשא דברי.

להותי ולשברי נטל עלי לספוג הרבה מצרותיהם של יהודי ירשה, למן האחד בירח ספטמבר עד דצמבר 1939, באותם הימים שלעומת השואה שניחתה על גיטו ורשה לאחרונה הם ראויים להיקרא ימי „האידיליה". על מעשי השוד, קנסות וגזירות וביזיונות, מכות וחרמות לא אספר, אין בזה משום חידוש. וגם ידעתי כי אנשי העט וקברניטי החברה בשמעם או בקראם על זוועות הנאצים יהרהרו: „מי יודע, אפשר והמציאות עולה בהרבה על המשוער".

ברם יש את נפשי לספר בזה מעט מאותו פרק עגום ומביש ששמו „שעשועי עונג".

החצר בה התגוררתי היתה מוקפת מארבע רוחותיה חומת מגורים חמש מעלות קומתה ומאוכלסת יהודים, רובם דלים ואביונים — חייטים, רצענים, חנונים ורוכלים ושאר בני אדם שפרנסתם וכל חייהם אבק פורח. ובימים הראשונים לכבוש העיר כבר נתכבדה החצר בבקורי כנופיות הנאצים בקר, צהרים וערב. עם שחר כבר מנסרת בחלל צריחה איומה: יו־דען הע־רונ־טער (יהודים, למטה)! למשמע הקול הזה יקפא הדם בעורקים. מקרה לא טהור קרה הלילה. קו הטיליפון נותק, ואל החצר יבואו למצוא את העבריינים. וגדלה הבהלה, כבכלוב של עופות. בעתה וריצה

כסיעת עכברים. כשעה יארך המחזה. יורדים ועולים, עולים ויורדים, וקתי רובים מתנופפים מעל ראש וכתף, וצויחות חנוקות, בכי היסטרי ואנקת פצועים.

כזאת כמעט בקר בקר, בהשכמה...

זהרי מערכה שניה של המחזה:

השעה שמונה, תשע, שעת ה„עבודה". החצר מתמלאת כניפיות, כנופיות שבאו לחטוף אנשים לעבודה. הרחובות והסמטאות ריקות מאדם. להיכן נתמלטו הבריות? לחצרות. וכאן סוף פסוק. מהחצר אין מפלט. יבואו ויסגרו השער ויבדקו בחורים יבסדקים, יהפכו כל מעון, עליה ומרתף, ואת ה„מכסה" ימצאו. יחידים, עשרות, מאות יובלו כבהמות לטבח, ככלבים, כצאן למכלאה. ושיב בכי היסטרי, תחנוני שוא, חריקת שינים ואנקת פצועים.

וצהרי יום — המערכה השלישית תהיה.

כאן המלאכה נקיה, יסודית ועדינה. בידוע שכאן בחצר זו, קן דלות וחרפת עוני, איוו משכן להם ספסרים. אותם יש לעקור מן השורש. וכן — פנו דרך, סרדיוטי היטלר בשם הצדק והיושר יבואו למצוא פושעים. וההצלחה תאיר פנים להם. אחת, שתים — ומחרתך נאלח ישמטו שמוט אחד בלאי, ספסר שבספסרים, מעליית גג יורידו סנדלר שעל טלאים מחייתו, ספסר מסוכן אף הוא. והנה פושעת מספר אלף: מקומה רביעית יסחבו ריבה אחת כשעל צוארה כקמיע צרור מסתורין — היתה זו בתולה שהגיעה לפרקה משכבר הימים, וכל נחמתה ותקותה צרור של מאות זהובים לנדוניה שחשכה שנה שנה מלחמה הדל —

עוד אלה שמחים בספסרים שמצאו בחצר בשפע, וסיעה חדשה של אנשי הגיסטפו באה:

— נשק! כאן בחצר זו דוקא שמור־גנוז להם ליהודים נשק. וחפש מחופש, בדיקה מדוקדקת עם כל התגים. והכל מחדש. בני־אדם יחד עם מיטלטלים יהיו לגלי גרוטאות, עיי מפלה, החצר כולה כלאחר כיגרום. וקתי רובים, ומגלבים, ושיקוצים וגידופים — והיללות עד לב השמים...

וכאן אני בא אל עיקר הדברים בו חפצתי לנגוע.

כל אימת ששבה אלי רוחי מעט קט אחרי אחד מחלקי המחזה, שהלכי ונשנו כמעט יום יום, הייתי פורש ומתייחד עם עצמי ומניח להרהורים שיגלגלו על מה שראו עיני, וכה היה דרך ההרהורים:

הה, אלי שבשמים, האמנם בפועל ממש נתרחשו אותם מעשים

בחצר? ואם אמת נכון הדבר שבכל חצר ובכל רחוב, בכל עיר ובכל מדינה, ששמה יד הנוגש הנאצי הגיע, יקרו ויהיו מעשים כאלה — האין יש אשר יימצאו אחד בעיר ושנים במשפחה שלב להם, ורוח בהם, שיקומו ויאמרו הרף! או לפחות יעצמו עיניהם ויתעוותו מכאב של עלבון וחרון וינחמו עצמם ואחרים ויאמרו נשב ונידום ונתחבא כמעט רגע עד יעבור זעם? אים, איפוא, רבון העולמים, כל אותם טובים וישרים, ליברלים, בונים חפשיים, סוציאליסטים שהאומה הגרמנית נשתבחה בהם בכל הדורות ועד ימינו אלה, אפילו עד היום בו הגיח מאפילת מאורתו הארכי ערפד החום?!

יגעתי ויגעתי ומצאתי.

שבתי וראיתי כי משלשה יסודות מורכבת זו האומה. היסוד האחד הלא המה מספר הלויטננטים, הפלדפבלים שהגה השלטון בידם ועל פיהם תתנהל ארץ גרמניה ומלואה. היסוד השני הלא הוא רוב מנין ורוב בנין של גיסות הנאצים, הם וחניכיהם, המה החלק האקטיבי, המוציאים מן הכוח אל הפועל כל דבר אלמות, גסיות, דיכוי ושמירת הרסן מכל משמר, המה נושאי קתי הרובים, המגלבים, העורפים והרודפים — המפלצת החיה, הפעילה של המשטר. והשאר — והם מעטים או מרובים — המה הפסיביים, המה המסתכלים. ואני לא אעלים ממך, אישי הסופר, כי אכן פה ושם נתגלה אחד או שנים מאותם שכה צפיתי לראותם תוהים ומשתאים ומגיבים על המחזה. ראיתי פעם בצאתו של אחד מסתכל כשהוא חוגר עוז וקרב ובא אל חברו ותוהה:

— היתכן?

והלה כמוכה תדהמה אף הוא ישיב:

— מה כוחנו כי נושיע?

ייתרה מזו. פעם שמעתי גם דבור שאין כמוהו לסכנה. אחד גחן ולחש:

— נכון, הפיהרר אינו טוב, אך לית מאן דפליג — היהודים רעים.

ישוב פעם שמעתי אחד סח לחברו:

— היהודים הם שהמיטו שואת המלחמה על תבל ומלואה...

ועוד דיבור משונה מאד שמעתי:

— היהדים בדרך הכלל טובים בתכלית, אלא מאי — מזלם הוא שחשך עליהם ואנו מה כי ילינו עלינו? —

כזהו קולו של האיש המסתכל, של העומד מהצד, הפסיבי.

אך הנה פתאום, בין זועה לזועה, בין דם לדם, ובתוך שיחת „פסיביים" קולו של אחד לויטננט יישמע:

— העת להשתעשע! שעשועי עונג! וכהרף עין — מחזה רידף מחזה. יהודים הולכים על גחונם, מכרכרים ומפזזים, כורעים ומשתחוים, מהגים ומצפצפים, מחרפים ומגדפים איש את רעהו, מעפרים בעפר ויורקים איש לעיני רעהו, ושוטו המצליף של הלייטננט הולך מקצה החצר ועד קצהו, הוא המנצח על המלאכה, ורבים המסייעים לו ושטים עטים לכל עבר, לכל פינה, לשמוט חזרה יהודי מתחמק וכושל — הבו, הוי, הבו שעשועים, יהודים נבזים, הרבו עונג, הרבו! וביתר שאת יתקפצו ויכרכרו, ימללו מלל נלעג. הלל ושבח לפיהרר, רוק ונאצה ליהודים...

והתדע מי המה אלה שסייעו ועשו במלאכה, מלאכת השעשועים? — הותיקים, השקטים, הפסיביים. עולי הימים, האקטיביים — אין שעתם פנויה ל„שעשועי עונג". הללו עסוקים בתפקידים יותר חשובים...

שעשועי עונג —

עוד הם מרחפים לנגד עיני כחזון בלהות המאויים והמר ביותר שהיו בימיו של האדם־הקוף. רטט טמיר יחלחל בכל רמ"ח אברי ובכל נימי נפשי לזכר הנוראות, ירושת אלפי דורות, שקפצו ובאו ינחיו לחלק חייו של הנברא בצלם, כביכול, שבזמן הזה.

אמנם כן. אחרי ראותי כל אלה יש לי יסוד להניח ולומר ש כ ל הציביליזציה אינה אלא תרבות אנשים חטאים, ולכל היותר משכן עשוי מקלפים, קורי שממית, קן לסיעה קטנה או גדולה של חולמי חלום ותו לא.

ושוב — ברגע זעמי הגדול, אסור אם אשכח קרן אור שבקעה פה ושם מתוך קול ענות וצהלת תאות שעשועים. אותו חיל זקן, בן הששים, מהגדוד הבאווארי, שהיה מעורב בין השכנים, ובעת השעשועים היה נחבא אל הכלים, כובש פניו בקרקע ושופך בוז לגאיו בחשאין, מתפלץ למראה עיניו ואומר: וי לאשכנזים שככה הגיע להם... ברם מה יכאב הלב ויעכר עת אדע כי זקן באווארי זה ושכמותו עוד שנים שלשה ברחבי הארץ אינם אלא גיצים בודדים, תועים, שהולכים וכלים בתלי תלי הרמץ המאפיר והמזהם כל חלקה והמכהה כל קרן אור יתומה.

וכדי לא להוציא ענין „שעשועי ענג" מפשוטם עלי למנות כאן מעט מהמעשים, מעט מהרבים שהיו לחם חוקם של הנאצים ימנת גורלם של יהודי החצר.

אחד איש צבא, שלכאורה חשבוהו השכנים לאדם, לפי שבהליכותיו ויחסו אל גרי החצר לא ניכר אף פעם בשום סימני אכזריות, חיל מהותיקים, בא בימים, שראה הרבה עמל בחייו, ולא אחת היה מסיח בחמת זעם על מלחמות ותוצאותיהן, בא יום אחד ונטפל לו לאחד יהודי משופע בזקן מידות והודיע כי מטעם המפקד נטל עליו לגזזו. מתחילה חשבו — חומד לצון לו זה „סבא". אך מיד שגו. זה האיש התמים נתגלה בכל גינוני „הפעילים" שבנאצים. פקודה היא ואין אדם רשאי לזלזל בפקודות. אמר ועשה. החל במלאכה. אמרתי החל. לפי שאף זה היה מעין שעשוע ואסור היה לו לגדע את הזקן בבת ראש. ובמשך ארבעים ושמונה שעות היה אותו חייל ותיק בא כל שעתיים ומבקש את היהודי להמשיך בגידוע הזקן. היה נכנס לבית שליו ומתון ומנעים בקולו המוצרד פירתה כדרך זקנים: ווא איז דען דער יודע, איך זאל דאך איהם וידער ביסכען די בארד צורעכט מאכען, ווא איז ער דען דער יודע? (היכן הוא אותו יהודי? את זקנו הרי צריך אני שוב ושוב לגדע קצת, היכן הוא היהודי?).

והרי מחזה שעשועים שני. לא בבית או בחצר, כי אם בראש חוצות. כנופיה של „מתנדבים" ליקטה מסביבה נערים ונערות ויישים על מנת לצלם אותם. לכאורה אין רע בדבר, יצלמו. ברם האות ניתן לעשות מלאכת צילום של שעשועים. כיצד? חופשים להם ליהודים ויהודיות רכים וחרדים, נוטלים אותם בכפות רגליהם והופכים אותם, הראש למטה והרגלים למעלה, והם מילילים ומפרפרים כעופות לאחר שחיטה — וכזה ראו המתנדבים צילמו. כזהו צילום הראוי להתכבד ולהשתעשע בו.

ושעשוע מיוחד במינו הוא לאחוז בו באחד יהידי ולנקר את עיניו בסיכה או במחט. לנקר — לאו דוקא. לפי שעצם השעשוע הוא לא לנגוע בעינים, רק הקרבן הוא שמתפלץ למראה העינוי הצפוי לו, כי בטוח הוא שנקרו ינקרו לו את עיניו. והעם מסביב, כלומר הפאסיביים, עומדים ורואים — ומשתעשעים.

ואחרון אחרון — שעשוע עונג למופת. סיעה של יהודים הובלה והובאה עד לקיר חומה. הועמדו אחד אחד מול גוגדה של קלעים. חטא חטאו אותם יהודים ואחת דתם מות ביריה. מיד מתלקטים המונים המונים, הכל מוזמנים לראות בהוצאת פסק־

הדין לפועל, למען יראו ויירא. האות ניתן והרובים נטענים. אות שני והרובים מכוונים אל מול חזיתם של הקרבנות. פתאום — קולו של המפקד: חסד אחרון לנידונים — וידוי. והפקודה ניתנה: להתודות! היהודים, שחצי נשמתם כבר פרחה מזמן, מתאוששים רגע קט והם מתעוותים ומתפלצים ומתוודים. פקודה שניה: די, חסל סדר וידוי! ניתן האות: אחת, שתים ו..שלש! נשמעה יריה. והרואים רואים כיצד כמה מהנידונים כבר „נורו", לפי שהם קורסים ונופלים. אך, מה אירע כאן? לא כלום. היה זה רק שעשוע עינג. היריה היתה ירית שוא, באויר, ותו לא. „הנידונים" פורחים כצפרים עפות, כדחלילים שרוח חיים ניתן להם. וצחוק ועונג עד אין קץ.

וכאן אני שואל:

דייתכן הדבר ש„שעשועי עונג" כאלה הם רק פרי הזמן, פרי לימוד וחינוך של משטר בן עשר שנים?! ולו אפילו התחילה הרעה עוד עת רבה לפני כן, נאמר — השחת השחיתו את רוח האומה עוד מלפני מאה שנים — היש דבר כזה בעולם שבני־אדם שיד ושם להם בתרבות האנושית ייהפכו בן דורות שנים־שלשה ייהיו למפלצת אכזריה שעוד „לא ברא השטן"?!

ידעתי כי רבים הם רופאי אליל בעולם. ואל הנגע שפשה בעם הגרמני יתיחסו כאל נגע חיצוני שמתגלה באחד מחבריו של אדם. והכן יכינו תרופות מתרופות שונות: לחש בדוק ומנוסה בפי כול הוא: הֶמִילִיטָרִיזְם הַפְּרוּסִי. לכשזה יעבור מן העולם ישוב העם ורפא לו. האין יש רופא נפש בעולם כולו שיעמוד ויכריז קבל עם ועדה כי עסק לנו כאן עם תחלואה ששרשיה עמוקים מני תהום, שאותם שעשועי עונג שפרצו ועברו כל עיר ועיר שבפולין הדוויה אינם מעשי רשעות כלל ועיקר, אלא אות וסימן לזו התחלואה המקננת בתוך תוכה של האומה מימים קדומים ושעתה חרגה מחביונה והיתה למגפה איומה?! אני שואל: מהיכן זה נובע אותו כוח אימים של צבור אנשים אחד כלפי השני, להפכו ולבזותו ולעשותו תולעת בזויה? האם תוך שבוע ימים או שבועיים יש בידי אלימים שבאלימים להראות כוחם וגבורתם וארסם שאין ולא היה על עפר משלם?

המדובר הוא, כמובן, על יום הדין שבוא יבוא לאחר המלחמה. וכאן אני שואל: אי דיין שידון אותם ילדי צפע שראיתים

בעירה פרושקוב כשהם משתעשעים בהצתת זקניהם של יהודים לנגד השמש? מי יעמיד לדין את אמותיהם של אותם ילדים שעטו לעיירותיה של פולין כלבאות־קיץ להחלמה, וכשנשים יהודיות נשתהו למסור מעונותיהן ומטותיהן למועד שנקבע, מועד של חצי שעה, התנפלו כחות־טרף, הכו, שרטו, מרטו, ושמם וארץ היו עדים מהזות זוועה של אכזריות נשים כלפי בנות מינן ומוסדי עולם לא בתמוטטו?! והאם זו תהיה תכלית המשפט למצוא מספר גאו־לייתרים וסרדיוטי ס.ס. וגיסטפו ולגולל עליהם אשמת הכלל כולו, והכל על מקומו יבוא בשלום?!

נשאת דברך על שמונים אחוז טובים שבאומה הגרמנית, פנית אל האמהות, אל הבנים, האכרים, הפועלים — היכן הם כל אלה? היכן הם המעטים, בחינת אחד בעיר ושנים במשפחה, שחרפו נפשם וישמיעו קולם אם בגלוי, אם בסתר, נגד המרצחים? היכן הם יחידי סגולה שיעשו לפחות מעט מן המעט כדוגמת טובים וישרים ונועזים שבמדינה זוטא דנמרק? ואנשי המדע, גדולי הרוח, מאוריה ורועיה של האומה, היכן הם? מיליונים של בני אדם דוכאו בן לילה, נשחקו כעפר ארץ — יעוד ידם של המרצחים נטויה — ואין אחד או שנים שיזדעזעו ויעירו ויעוררו המצפון, אם ישנו עוד כזה, של רעים וידידים, יאמרו הרף! שבעים ושתים דיביזיות פשטו כארבה על מדינת פולין, חיבלו, בזזו והשמידו, היהודים כולם שבפולין היו למרמס, לטרף, — ובכל המחנה העצום והרב של הזאבים לא נמצא אף אחד טהור, שרוחו נעכרה למראה הזוועות, ולא עוד, אלא שרבים, מהפאסיביים שבהם, שלמראית עין היו מגלים לעתים סימני „חולשה", והיו גם כאלה ש„ריחמו" וחילקו מגדנות לילדים, אך מיד, כהרף עין, בהינתן האות, והחלו ה„שעשועים", היו כל אותם פאסיביים מתעוררים, ומוצאים כבאורח קסמים מספריים בצלחות בגדיהם ונספחים אל העושים במלאכה וסייעו אף הם במשהו, לפחות, בגידע זקן! והאם לא תכיר ותודה, אישי הסופר, שאילולא הפצצותיהם המרובות והקולעות של הבריטיים והאמריקנים על ערי התעשיה של גרמניה, כי אז הכל הלך לכיוונים, הרכבות היו מהלכות בדיקנות ובתי־החרושת היו עובדים בשקט ובשלוה למען המאמץ המלחמתי של גרמניה.

ידידים, אקטיביים, — אפשר שביום מן הימים יתגלו על פני תבל רבה, אך, אהה, אז שוב לא יהיה משטר של היטלר קיים בעילם, המלאכה, מלאכת השמד תושלם קודם לכן, וכל אותם

אשמים, כביכול, העכברים יגיחו־יתפרצו בריש גלי ממלכדותיהם. זה יהיה לאחר מכן, לאחר שייסתם הגולל!

והוא המעט שהיה עם לבי להשיח לפניך, אישי הסופר, ואתה ראה ודע את אשר ידעו עוד רבים כמותי, עדי ראיה במשך ירחים מספר, בעת הראשונה, בזמן "האידיליה", תדע נכונה ותשפוט. מוקיר אני ומעריץ איתך יתרה על המידה ולא הייתי רוצה לראותך בתיך אלה ש"זכו" ליהנות מאותם שעשועי עונג. אך בטוח אני כי יו מינה אותך הגורל לראות אחד מאלף ממה שראו עיני "עיני רבים כמותי, כי אז היית חוזר בך ומשנה דעתך על הרעים והטובים שבאומה הגרמנית, כי אז באת אף אתה לכלל דעה, כי הבל ורעות רוח הוא לדבר על משפטים, ונוכחת וידעת כי יש להפליג ולחתור לקראת פתרון מלא של זו הבעיה האיומה שבאיומות. בעיית האומה הגרמנית שכל עצמה, משורש הווייתה ולשד חייה, אינה אלא עדת פושעים — חולים, וכל הדואג וחולה לה לאומה זו, ישאל נא לעצמו תחילה את השאלה הנוקבת: היש ויוכלו בזמן מן הזמנים לרפא את הנגע הממאיר, או שאחת דתו יהיבדל ולהיכחד ממשפחות העמים כולם, פעם ילעולמים.

שגיאות דפוס והשמטות.

עמוד	שורה	במקום	צ"ל
37	17	הסתירה	הסתירות
54	28	וחן הילדות.	וחן הילדות. והאין יש
55		בשיר „ביתי", בית שני, שורה 32, במקום „עמיץ ווער, עמיץ ווער ? א קלאפ אין איך הער" יש נוסח שני: „עס האט אנגעקלאפט ווער, א קלאפ און נישט מער." הפרק כולו נכתב עיד בטרם שנתקבלה הידיעה כי יצחק בצנלסון נמצא במחנה רכוז בצרפת.	
60	15	הייתי... לי...	היותו, לו
81		שם הפרק צייקלין	צייטלין
98	7	הברוטאיל	הברוטאלי
99	11	מריאליסטים	הריאליסטים
99	25	יראוהו	וראוהו
100	24	בעיקר הרי	בעיקר הדרמה האחרונה שלו. הרי
126	26	מריבים	מרובים
127	33	טעמו של דבר.	טעמו של דבר... — עד שבא
143	20	בצרתו	בצרתי
146	18	עבודתו	עבודתי
149	31	ומעליות גג	ובעליות גג
151	13	שעתם	שעתה
155	21	רינגלבוים	רינגלבלום
161	30	עסקנים בתי חנוך	עסקני
176	9	מים	מיום
176	26	התרבותי	התרבות
179	18	שחזרו ונשנו	שחזר ונשנה
180	5	ארבע שבועות	ארבעה
186	16	וחתוך	ולחתוך
187	18	של ממש	ישע של ממש
195	23	שלשים שבעה	ושבעה
196	1	אבקש אבקש	אבקש
196	8	אומה ששטן	שבאותה אומה היא ששטן
197	15	שומע	שמע
198	23	כאמור	כאומר
199	4	מוצאם יהודים	מוצאם, יהודים
204	12	כאבן	באבק
218	20	בחבריו	באבריו